ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

4(40) шығарылым

қазан — қараша - желтоқсан

Жылына 4 рет шығады

Педагогика, тарих, филология

Бас редактор

Т.З.РЫСБЕКОВ

тарих ғылымдарының докторы, профессор

Редакция алқасы:

Н.Е.Бекмаханова тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институты;

Ә.Қ. Мұқтар тарих ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;

Е.А. Александрова педагогика ғылымдарының докторы,профессор, Н.Г.Чернышевский атындағы Саратов мемлекеттік университеті;

Ә.М. Мұханбетжанова педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;

Б.И. Сарсенбаева педагогика ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;

А.М. Мұсаев филология ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;

М.Б. Сабыр филология ғылымдарының докторы, профессор, БҚГА.

И.А. Тайманов физика-математика ғылымдарының докторы, РФ Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, Новосибирск мемлекеттік университеті;

Е.Я. Коган физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;

Т.Е. Дарбаева биология ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;

С.С. Джубатырова ауылшаруашылығы ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;

Л.И. Мергалиева экономика ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ.

2000 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 07.12.1999 ж. тіркеліп, № 971 – Ж куәлігі берілген.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 09.08.2000 ж. қайта тіркеліп, № 1432 – Ж куәлігі берілген.

Жинақ филология, тарих және педагогика ғылымдары бойынша диссертациясының негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым саласындағы Бақылау комитеті бекіткен ғылыми басылым тізіміне енді.

ISSN 1680-0761

© М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2010.

ТІРКЕУ НӨМІРІ 1432-Ж

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Выпуск 4(40)

октябрь – ноябрь– декабрь

Выходит 4 раза в год

Педагогика, история, филология

Главный редактор

РЫСБЕКОВ Т.З.

доктор исторических наук, профессор

Редакционная коллегия:

Бекмаханова Н.Е. доктор исторических наук, профессор, Институт Российской истории РАН;

Муктар А.К. доктор исторических наук, профессор, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Александрова Е.А. доктор педагогических наук, профессор, Саратовский государственный университет им. Чернышевского;

Муханбетжанова А. доктор педагогических наук, профессор, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Сарсенбаева Б.И. доктор педагогических наук, доцент, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Мусаев А.М. доктор филологических наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Сабыр М.Б. доктор филологических наук, доцент, ЗКГА.

Тайманов И.А. доктор физико-математических наук, Член-кор. Академии наук РФ, Новосибирский государственный университет;

Коган Е.Я. доктор физико-математических наук, профессор, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Дарбаева Т.Е. доктор биологических наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Джубатырова С.С. доктор сельскохозяйственных наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Мергалиева Л.И. доктор экономических наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Издается с 2000 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания № 971-Ж от 07.12.1999 г., выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о перерегистрации №1432-Ж от 09.08.2000 г., выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Журнал включен в Перечень научных изданий Комитета по контролю в сфере образования и науки Республики Казахстан, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций по филологическим, историческим и педагогическим наукам.

ISSN 1680-0761

© Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова, 2010.

РЕГИСТРАЦИОННЫЙ НОМЕР 1432-Ж

Педагогика

УДК 372.853

Мымрина Н.В.
профессор ЗКГУ им. М.Утемисова
Кузьмичёва А.Е.
профессор ЗКГУ им. М.Утемисова
Латанова М.С.
магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД К ОБРАЗОВАНИЮ

В стране за последние десятилетия произошел настоящий «информационный взрыв», возникший вследствие использования информационных технологий. Он привел как к увеличению объема информации, так и к ее быстрому старению и постоянному обновлению. Это касается научных разработок, внедрение которых в производство приводит к принципиальным изменениям, в экономике, в образовании и в повседневной жизни людей. Список престижных профессий обновляется более чем на 50% каждые 7-8 лет и, чтобы быть успешным, человеку приходится менять место работы, переквалифицироваться в среднем 4- 5 раз в жизни, что для нашего общества нетипично, но широко применяется в западном мире. Эффективность профессиональной деятельности и её успешность становиться зависящей не от обладания, какой бы то ни было раз и навсегда заданной специальной информацией, а от умения ориентироваться в информационных потоках, инициативности, умения справляться с проблемами, искать и использовать недостающие знания или другие ресурсы для достижения поставленной цели. Необходимость обучения подобным качествам (компетенциям) по существу и является ответом системы образования на запросы современного общества и производства. Основным результатом деятельности любого образовательного учреждения, определяющим потенциал выпускника, должна стать не только система знаний, умений и навыков сама по себе, а набор заявленных государством ключевых компетенций в интеллектуальной, общественно-политической,

коммуникационной, информационной и прочих сферах. **Таким образом, в современном обществе знания, умения, навыки не рассматриваются в качестве главной цели и результата образования, а лишь как одно из средств развития способностей и социализации учащихся.** Цель, стоящая перед школами, ВУЗами - не **изучение физики, математики, географии, истории, цель - это образование выпускника.** Сейчас, когда информация доступна через различные информационные технологии, роль преподавателя, как единственного носителя информации, принципиально изменилась (порой студенты, особенно в области компьютерных технологий знают больше, чем преподаватель). Учитель перестает быть вместе с учебником единственным носителем «объективного знания», которое он пытается передать ученику. **Его главной задачей становится мотивировать** учащихся на проявление инициативы и самостоятельности, научить студента (ученика) оценивать достоверность и полноту имеющихся у него знаний (выработать критическое адекватное мышление), помогать выстраивать ему индивидуальную образовательную траекторию. Методологической основой концептуального изменения образовательной деятельности учителя стал компетентностный подход. Компетентностный подход не является совершенно новым в определении целей и содержания образования. Идеи подхода прослеживаются в работах И. Я. Лернера, М. Н. Скаткина, которые ориентировали ученика на освоение умений, способов деятельности, более того, обобщенных способов деятельности. Термин «компетенция», как следует из Краткого словаря иностранных слов, имеет **два значения**: круг полномочий какого-либо лица и круг вопросов, в которых данное лицо обладает познаниями, опытом. До сих пор не существует единого подхода к определению понятия «компетенция» (в настоящее время в педагогической науке понятия «компетенции» и «компетентности» часто выражают одно и то же). В 1996 году на симпозиуме в Берне по программе Совета Европы знаменитый учёный Н.Хомский отметил, что **«компетенция» – это нечто скрытое, потенциальное**, а **«компетентность» - это основывающийся на знаниях, интеллектуально и личностно-обусловленный опыт социально-профессиональной жизнедеятельности человека.** Категория компетентность содержательно наполняется собственно личностными составляющими, включая мотивацию. В обобщающем докладе

В.Хутмахера было отмечено, что все исследователи соглашаются с тем, что понятие «компетентность» ближе к «знаю, как», чем к «знаю, что». В докладе международной комиссии по образованию для XXI века «Образование: сокрытое сокровище» Жак Делор, сформулировав «“четыре столпа”, на которых основывается образование: научиться познавать, научиться делать, научиться жить вместе, научиться жить», определил, по сути, основные **глобальные компетентности, или, как ещё говорят, ключевые компетентности.** «**Основные ключевые** компетенции, которые были выделены на симпозиуме «Ключевые компетенции для Европы» в 1996 году в Берне, ознаменовали общемировую тенденцию обновления **результирующих единиц** образовательного процесса. Это общеизвестные в настоящее время политические, социальные компетенции, связанные с жизнью в многокультурном обществе, компетенции, относящиеся к владению общением более чем на одном языке (у нас в стране выбрано направление на знание трёх языков), информационно-коммуникативные компетенции, способность учиться на протяжении всей жизни. Преимущества компетентностного подхода– это: развитые компетентности позволяют обучаться на протяжении всей жизни (ключевые компетентности являются общими для всех образовательных сред); четкое и системное видение результатов обучения; усиление значения качества образования; возможность измерения и прозрачность образовательных результатов; возможность **международного сравнения**. По сути дела, кредитная система обучения, которая введена в нашей Республике, должна основываться именно на компетентностом подходе к образованию, так как основным поводом для введения кредитной системы обучения была идея сравнения результатов образования на международном уровне и признания дипломов, выдаваемых в РК. Авторы российской концепции модернизации образования подчеркивают, что в понятии компетентностного подхода заложена идеология интерпретации содержания образования, формируемого от «результата» («стандарт на выходе»). Таким образом, в основу обновления общего образования должны быть положены **«ключевые компетентности»,** которые необходимы обучающимся как для успешной работы, так и для дальнейшего высшего образования и образования «всю жизнь». Что же такое, **ключевые компетентности**? Компетентности относятся к ключевым, если

овладение ими позволяет решать различные проблемы в повседневной, профессиональной или социальной жизни, включая достижение ряда важных целей и решение многообразных сложных задач в различных ситуациях, то есть они многофункциональны.

Ключевые компетентности требуют значительного интеллектуального развития: абстрактного мышления, саморефлексии, определения своей собственной позиции, самооценки, критического мышления и др. При этом исключительно важно, что компетентности реализуются в **трех типах действия:** действовать автономно и рефлексивно, использовать различные средства интерактивно, входить в социально различные группы и функционировать в них. В меняющемся мире система образования должна формировать такие новые качества выпускника как *инициативность, инновационность, мобильность, гибкость, динамизм и конструктивность*. Перспективным компетентностное обучение является еще и потому, что при таком подходе учебная деятельность приобретает исследовательский и практико-ориентированный характер, и сама становится предметом усвоения. Как отмечают В.А. Болотов, В.В.Сериков, «компетентность, выступая результатом обучения, не прямо вытекает из него, а является следствием саморазвития индивида, обобщения личностного и деятельностного опыта». А их внедрение в практику обучения как раз позволит решить типичную проблему, когда, овладев набором теоретических знаний, обучаемый испытывает трудности в их реализации при решении конкретных задач или проблемных ситуаций. В ГОСО РК планируется формирование следующих видов **ключевых компетентностей: компетентность разрешения проблем, информационную компетентность и коммуникативную компетентность.** Компетентность разрешения проблем - это умение видеть и разрешать проблемы, ставить цели, а также решать поставленные задачи. Информационная компетентность - это умение работать с различными источниками информации, перерабатывать её, преобразовывать в различные виды. Коммуникативная компетентность – это умение работать в группе людей, и способность донести посредством письменной и устной коммуникации продукты своей деятельности. Но, как превратить набор ключевых компетентностей в перечень образовательных результатов, демонстрирующих степень овладения компетентностями? Как оценить степень

сформированности компетентностей? Какими средствами учебных и внеучебных образовательных программ должны формировать компетентности? Технология формирования ключевых компетентностей представляет собой **использование компетентностно-ориентированных заданий,** применение метода проектов и других формализованных образовательных ситуаций, в которых учащиеся ставят и достигают те или иные цели.

Компетентностный подход надо применять поэтапно. На первом этапе внедрения можно, например, формировать такие элементарные информационные компетентности, как: извлечение самой важной информации из прочитанного источника; преобразование информации из одного вида в другой, например, построить по табличным данным график или информацию, содержащуюся в тексте, преобразовать в графическую. При выполнении лабораторных работ можно предложить самостоятельно подготовить таблицу для занесения экспериментальных данных. Для формирования элементарной коммуникативной компетентности можно предлагать студентам обсуждать решение задачи, разделив их на группы по три или четыре студента, но не больше, чтобы дать возможность каждому высказаться. Можно предложить студентам подготовить выступления по одной и той же теме, но с разной позиции, например, «Развитие атомной энергетики - «за» и «против»»; «Какой геометрией можно описать свойство пространства, в котором находятся материальные объекты – Эвклида или Лобачевского». Для формирования компетентности разрешения проблем можно, например, после того, как студент Вам ответил на семинаре, попросить его оценить самого себя, или дать оценку выступления другого студента. При выполнении творческого задания рекомендовать студенту оценивать темп своего исследования, глубину изучения темы, планировать вопросы, которые ему следует изучить и сроки выполнения каждого этапа. А теперь рассмотрим разницу между так называемым знаниевым заданием и компетентностно-ориентированным заданием (КОЗ). КОЗ имеет следующую структуру: стимул, задачную формулировку, бланки, источники, инструмент проверки. Для выполнения КОЗ в задании имеется вся необходимая информация. Предложенное ниже компетентностно-ориентированное задание проверяет и формирует информационную компетентность в

аспекте Планирование информационного поиска, Первичная обработка информации.

Компетентностно-ориентированное задание. Вам, как специалисту по анализу графиков движения, полученных с помощью компьютера, предложили работу в судейской коллегии на соревнованиях по лёгкой атлетике.	**Стимул**
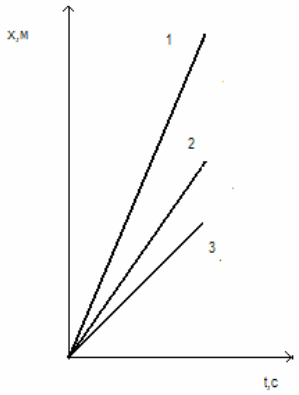 На рисунке изображены три графика зависимости координаты движущихся тел от времени. Эти графики иллюстрируют бег трёх спринтеров на легкоатлетическом соревновании. Углы наклона графиков к оси времени соответственно составляют $84,29^0$, $82,87^0$, $81,87^0$. Сделайте и запишите свой вывод в бланк о том, кто из спортсменов бежал с большей скоростью. Свой вывод обоснуйте. Запишите численные значения скоростей в системе СИ.	**Задачная формули-ровка**
Наибольшую скорость продемонстрировал бегун №-_____, потому что_____ _____	**Бланк**
Прямолинейное равномерное движение. Изменение положения тела в пространстве с течением времени называется механическим движением. Линия, вдоль которой движется тело, называется траекторией. Вектор, соединяющий начало и конец движения, называется перемещением. В зависимости от формы траектории различают: прямолинейное и криволинейное движение. Частным случаем криволинейного движения является вращательное движение. Прямолинейным равномерным движением называется такой вид движения, при котором тело за равные промежутки времени совершает одинаковые перемещения. Основной характеристикой прямолинейного	**Источ-ники**

равномерного движения является скорость. Скоростью прямолинейного движения u называется отношение перемещения тела S к длительности промежутка времени t, за который это перемещение произошло. Скорость при прямолинейном равномерном движении остаётся постоянной, как по величине, так и по направлению. Так как направление скорости не изменяется, то для описания данного вида движения можно выбрать одномерную систему координат, направив ось OX вдоль вектора перемещения. Зная начальную x_0 и конечную x координаты тела и время изменения координаты t, можно найти проекцию скорости тела на ось OX: $u_x = \frac{x - x_0}{t}$. Графический или геометрический смысл скорости состоит в том, что проекция скорости при прямолинейном равномерном движении тела численно равна тангенсу угла наклона, графика зависимости координаты от времени к положительному направлению оси времени. В международной системе единиц физических величин **СИ** за единицу длины принимают метр [м], за единицу времени принимают секунду [с]. **Воспользуйтесь таблицей Брадиса.**	
Бланк. **Вариант 1** Наибольшую скорость продемонстрировал бегун №1 потому, что он бежал со скоростью 10м/с, бегун №2 бежал со скоростью 8м/с, а третий бегун бежал со скоростью 7м/с. **Вариант 2** Наибольшую скорость продемонстрировал бегун №1 потому, что график, иллюстрирующий его движение, имеет наибольший угол наклона к оси времени, а следовательно, наибольшее значение тангенса.	**Инструмент проверки** (модельный ответ)

За верно названный номер бегуна	*30 баллов*	Модель-ный ответ с подсче-том баллов
За исчерпывающее объяснение	***70 баллов***	
Максимальный балл	***100баллов***	

Задача в обычном формате.

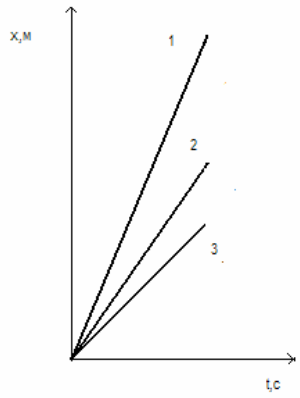

На рисунке изображено три графика зависимости координаты движущихся тел от времени. Эти графики иллюстрируют бег трёх спринтеров на легкоатлетическом соревновании. Углы наклона графиков к оси времени соответственно составляют $84,29^0$, $82,87^0$, $81,87^0$. Найдите численные значения проекций скоростей бегунов.

Задача в обычном формате проверяет знание раздела «Кинематика» предмета физика, а КОЗ может выполнить практически любой человек, умеющий читать!

Список использованной литературы:

1. Байденко В.И., Джерри ван Зантворт. Модернизация профессионального образования: современный этап. Европейский фонд образования. – М., 2003.

2. Бездухов В.П., Мишина С.Е., Правдина О.В. Теоретические проблемы становления педагогической компетентности учителя. – Самара, 2001.

3. Делор Ж. Образование: сокрытое сокровище. UNESCO, 1996.

4. Оскарссон Б. Базовые навыки как обязательный компонент высококачественного профессионального образования/ Оценка качества профессионального образования. Доклад 5/Под общ. ред. В.И. Байденко, Дж. ван Зантворта, Европейский фонд подготовки кадров. Проект ДЕЛФИ. – М., 2001.

5. Равен Джон. Компетентность в современном обществе. Выявление, развитие и реализация. – М., 2002. (англ. 1984).

6. Стратегия модернизации содержания общего образования. Материалы для разработки документов по обновлению общего образования. – М., 2001.

7. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. – М., 1972 (англ. 1965).

8. Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты. Доклад на отделении философии образования и теории педагогики РАО 23 апреля 2002. Центр «Эйдос» http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm

9. Hutmacher Walo. Key competencies for Europe//Report of the Symposium Berne, Switzezland 27–30 March, 1996. Council for Cultural Co-operation (CDCC) a //Secondary Education for Europe Strsburg, 1997.

***

Мақала еліміздегі білім беру жүйесінде болып жатқан реформаға байланысты жазылған. Мақалада болашақ физика мұғалімдерінің құзыреттіліктерін қалыптастыру мақсатында физиканы оқыту барысында жаңа технологияны қолдану мысалдары көрсетілген.

***

The author describes different ways in the methods of teaching. The taken theme is actual because of the Kazakhstan's educational reforms.

УДК 374.1

Насс О. В.
к.п.н., доцент кафедры физики, математики и информатики ЗКГУ им. М.Утемисова

КОМПЬЮТЕРНАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ НА ПРИМЕРЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ СРЕДСТВ ДЛЯ СРЕДНЕСПЕЦИАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Компьютерные средства разрабатываются на основе общепризнанных [1, 2] дидактических принципов: научности, системности и последовательности, доступности, наглядности, реализации индивидуализации и дифференциации, максимальной самостоятельности обучающихся.

В ходе экспериментальной работы на базе Уральского педагогического колледжа им. Досмухамбетова [3], Жигулевского радиотехнического техникума [4], колледжа при Западно-Казахстанском государственном университете [5] нами были предложены следующие решения компьютерной реализации дидактических принципов в обучающих системах:

1. *Принцип научности* предполагает, что в компьютерной обучающей системе содержание соответствует современному уровню и перспективам развития соответствующей отрасли научных знаний и формировать у обучающихся правильное представление о них.

Содержание учебного материала формирует педагог, проводящий занятие, поэтому разработчикам компьютерных обучающих систем необходимо предусмотреть возможность «простой и быстрой» замены учебного материала, так как «современный уровень и перспективы развития соответствующей

отрасли научных знаний», а также точка зрения преподавателя, ведущего предмет, могут меняться с течением времени.

- В обучающей программе «Архитектура современных ЭВМ» учебный материал (вид экрана при работе с учебным материалом приведен на рисунке 1.) помещен в OLE-контейнер, который был скомпилирован в исполняемый файл.

Очевидно, что учебный материал со временем устаревает и не соответствует «современному уровню и перспективам развития соответствующей отрасли научных знаний». Так, например, учебную тему «Процессоры нового поколения: PENTIUM, AMD K5, CYRIX 6x86» – актуальную в 1997 г., необходимо заменить на «Процессоры нового поколения: PENTIUM MMX, CYRIX M2, AMD K6, PENTIUM II» в 2003 г., «Процессор нового поколения: PENTIUM IV» в 2009 г. и так далее.

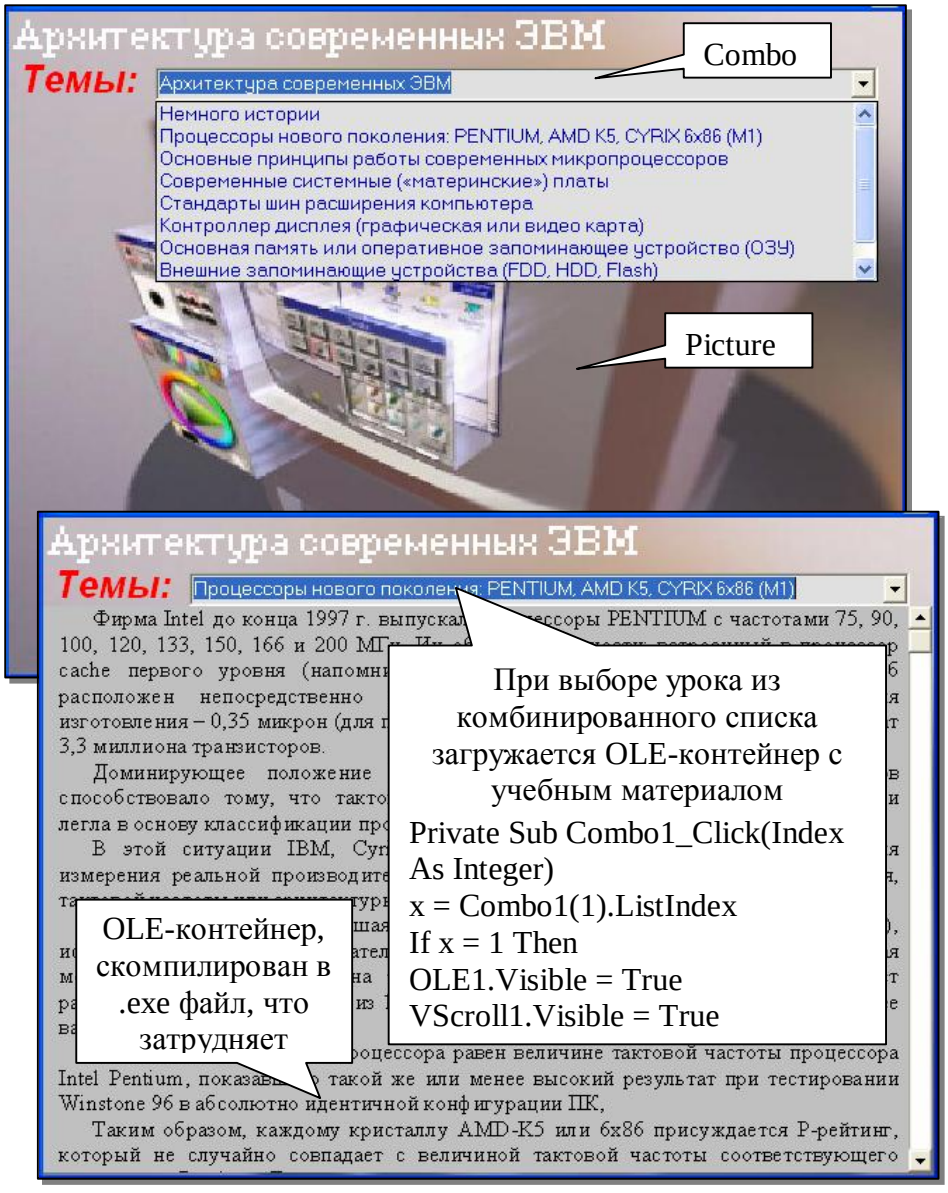

Рисунок 1. *Программная реализация обучающей программы «Архитектура современных ЭВМ» не предусматривает изменение учебного материала*

Но OLE-контейнер, достаточно простой при первоначальном программировании (выбираем компонент OLE, помещаем его на форму, придаем нужный размер и расположение на форме, двойной щелчок мыши на контейнер и если учебный материал подготовлен заранее в Microsoft Word и скопирован в буфер обмена, Shift+Insert), затрудняет последующее изменение учебного материала.

Проблема заключается в том, что даже если были сохранены исходные тексты программ (и можно в них с течением времени разобраться), всегда есть вероятность, что новые системы программирования (был Microsoft Visual Basic 5 стал Microsoft Visual Basic v6.0 Pro) не поддержат ранее созданные версии исходных текстов программ и для компиляции программы и получения ее программных модулей в машинном коде потребуется вносить в обучающую систему новые не запланированные новшества. В этом случае вызывает больший интерес создание новой программы новым инструментальным средством.

- В обучающей программе «Дистанционное обучение», для хранения данных теста и доступа к ним была использована система управления базами данных Microsoft Access, облегчающая изменение учебного материала (вид экрана при работе с учебным материалом программ, фрагмент базы данных приведены на рисунке 2.). Рисунки представлены отдельными файлами (в формате jpg), для их просмотра предусмотрен отдельный сервис.

Аналогично, тема «Перспективы развития компьютерных технологий» с течением времени, безусловно, устареет, однако, для изменения учебного материала нет необходимости перекомпилировать исходные тексты программы, достаточно поместить в ту же папку новые учебные рисунки под тем же названием, изменить учебный текст в Microsoft Access.

Даже если база данных, созданная в более ранней версии приложения «Microsoft Access», без преобразования в новую версию, сделает невозможным изменение объектов базы (добавление строк и столбцов), будет возможно открыть и изменить текст самих ячеек таблицы.

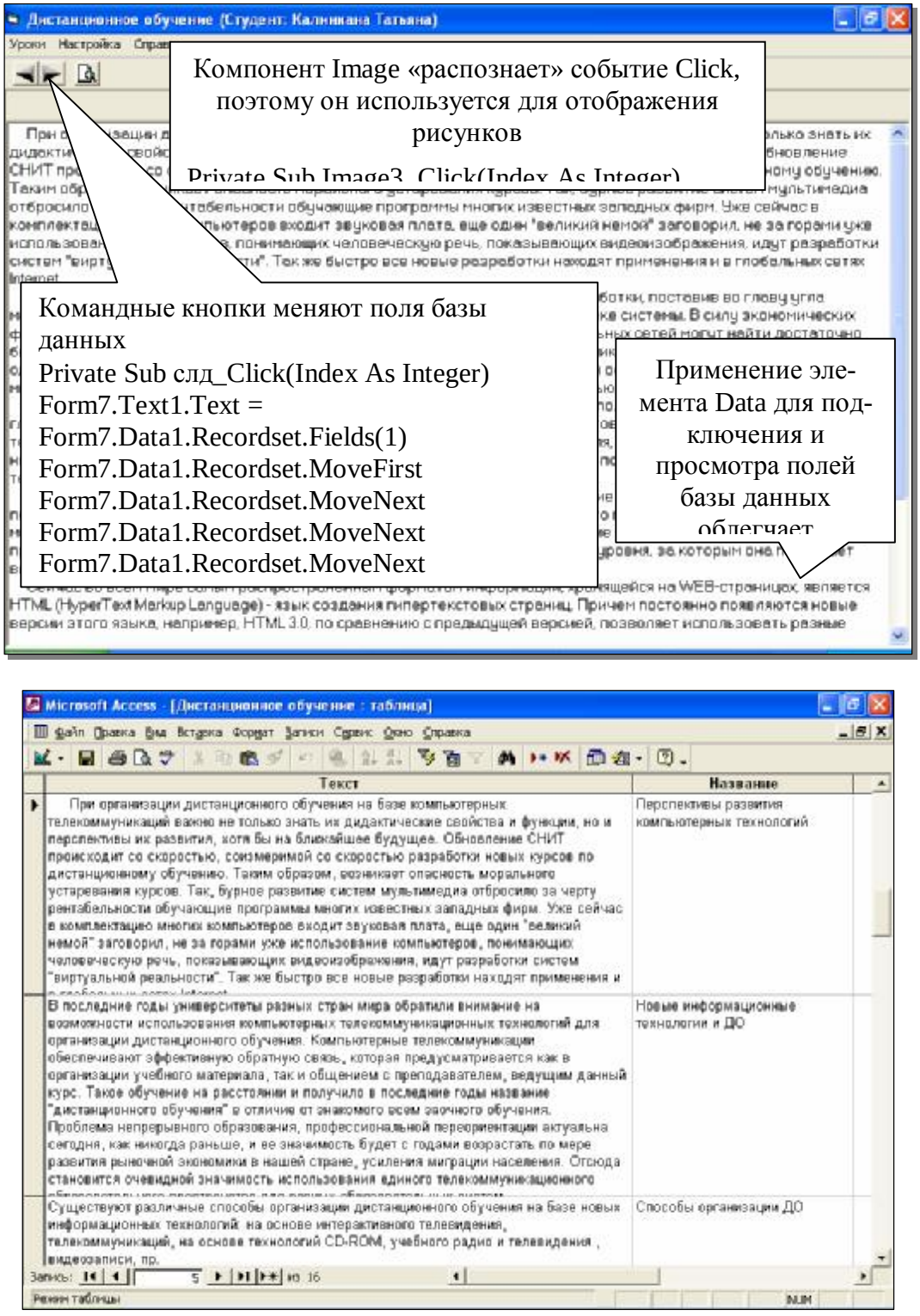

Рисунок 2. *Программная реализация обучающей программы «Дистанционное обучение» облегчает изменение учебного материала*

Как видим, в первом случае программная реализация, имеющая правильно составленный алгоритм обучающей программы, но не в полной мере учитывающая дидактический принцип, приведет к быстрому устареванию компьютерного

средства. Во втором применен так называемый принцип открытости проекта. Открытость понимается как принципиальная незавершенность проекта. Оставляя простор для последующей модернизации, как до и (или) после создания обучающей системы.

Следовательно, типовым решением, повышающим *актуальность* компьютерных средств, будет программное обеспечение с файлами учебного материала, находящимися вне скомпилированного исполняемого файла.

2. *Принцип системности и последовательности* предполагает системный подход к изложению учебного материала, что требует расположения структурированного учебного материала с учетом логики изучаемой научной системы знаний и закономерностей развития научных понятий.

Для лучшего структурирования и более четкого выделения основных понятий в электронном учебнике «Педагогика» было предложено простое, но в то же время, дающее хорошие результаты, решение.

После каждого обучающего модуля учебника предусматривается страница HTML «Повтори пройденное», где формируется имеющая гиперссылки на основной текст учебника *опорная схема* (ключевые моменты) учебного материала. Предусмотрена возможность обратного возврата на опорную схему посредством щелчка на специальный знак – в виде карандаша. Дополнительно, в программе предусмотрено структурирование основных научных положений в модуле «Тезаурус», «Персоналий», выделение основных понятий в модуле «Глоссарий».

Как видим, типовым решением, повышающим *целостность* учебного материала в программе, будет программное обеспечение с опорной схемой учебного материала, структурированием научных положений и выделением основных понятий в дополнительных модулях.

3. *Принцип доступности* предполагает, что учебный материал в программе легкодоступен для обучающихся, предполагает использование интерфейса, интуитивно понятного обучающимся.

Следствием данного принципа является использование интерфейса, интуитивно понятного обучающимся, разработка системы контекстных подсказок, дополнительными указаниями, реализованными как в самой компьютерной программе, так и традиционными методическими указаниями по работе с обучающей системой.

В электронном учебнике «Педагогика» экран разделен на два *фрейма* (две области) (рисунок 3), в левом находятся (постоянно) названия модулей электронного учебника, в правом отображается учебный материал выбранного модуля.

Рисунок 3. *В электронном учебнике «Педагогика» программная реализация в виде фреймов делает учебный материал легкодоступным*

Эта простейшая программная реализация имеет мощный *механизм* для осуществления принципа *доступности*. Применение рисунков названиям модулей: книга – углубленное изучение, стопка книг – список литературы, картотека – глоссарий, делает информацию учебника более доступной.

Применение графического интерфейса в электронных учебниках «Теоретические основы математики» также повышают доступность учебного материала (рисунок 4).

```
WebBrowser1.Navigate(WideString(ExtractFilePatch(Application.ExeName)+'Index.htm'));
```

Рисунок 4. *Графический интерфейс электронных учебников делает учебный материал легкодоступным*

В электронном учебнике «Теоретические основы математики» в обучающих модулях каждый раздел (группа страниц HTML) оформлен в единой цветовой гамме, первый модуль – золотой цвет, второй - синий и так далее, делая материал более наглядным. На фонах учебного материала отображены названия темы учебного материала.

Подводим итог, что программная реализация, выполненная без учета дидактического принципа доступности, затрудняет, а порой делает невозможным применение компьютерного средства для обучения. Следовательно, типовым решением, повышающим *практичность* компьютерного средства, будет применение графического интерфейса, электронной справки и методических указаний.

4. *Принцип наглядности* предполагает, что процесс обучения основан на непосредственном наблюдении и изучении предметов, явлений и событий, когда задействованы все органы чувств человека.

Учебный материал компьютерного средства знакомит обучающихся с окружающим миром во всем его многообразии, расширяет возможности формирования научных понятий, связывая абстрактные понятия с их конкретным представлением. Показывает то, что не всегда возможно в реальной жизни, например, путешествие во времени, моделирование процессов (физических, социальных, исторических, экологических) и все это в более *интенсивной*, чем в реальной жизни, форме.

Анимация предоставляет практически неограниченные возможности по имитации ситуаций и демонстрации движения объектов, позволяющие передать зрителю визуальное выражение фрагментов текста. Существует множество программных средств создания анимации для разных компьютерных платформ: персональных компьютеров и графических станций.

Следовательно, типовым решением, повышающим интенсивность КСО, будет применение мультимедийного программного обеспечения.

5. *Принцип реализации индивидуализации и дифференциации* обучения предполагает, что применение средства обучения позволяет индивидуализировать обучение по темпу подачи учебного материала и дифференцировать по глубине подачи учебного материала, в зависимости от уровня подготовки, возрастных особенностей и мотивации обучающихся.

- Очевидно, что применение компьютерного средства позволяет реально *индивидуализировать* темп подачи учебного материала. Обучающиеся сами, исходя из собственных потребностей, «прокручивают» учебный материал, выбирают гиперссылки и подпрограммы.

Однако при разработке обучающей системы необходимо учитывать общее время, необходимое обучающемуся (в среднем) на изучение данного учебного материала. Полученное общее время не должно превышать время, отведенное на изучение данного предмета по плану.

Несмотря на свою простоту, для вычисления необходимо учитывать многие факторы, в частности:

- выявить преемственность в изложении и усвоении учебного материала;
- выявить взаимосвязи между выделенными единицами информации, взаимное, прямое и опосредованное влияние их друг на друга;

- возможность устранения случаев параллелизма и дублирования в изучении учебного материала.

Как видим, данные расчеты позволяют регулировать нагрузку обучающихся и преподавателей, но для правильности расчетов необходим *педагогический эксперимент*.

- Для программной реализации нескольких уровней глубины и полноты подачи материала (разных уровней сложности) использовался принцип *минимакса* при отборе и построении учебного материала.

Рассмотрим это на примере электронного учебника «Педагогика».

- *Минимальный* (достаточный) уровень представления учебного материала в компьютерных обучающих системах формируется на основании Госстандарта (другого нормативного документа) для начальной и средней школы, вуза – это учебный материал достаточный для формирования *необходимых* знаний и умений у обучающихся.

Основной (минимального уровня) учебный материал отличается лаконичностью изложения, единой («сдержанной») цветовой гаммой и оформлением. Форма представления материала должна быть как можно более строгой. Не рекомендуется помещать лишнюю информацию (графическую или текстовую), которая могла бы отвлекать внимание обучающихся. Фон лучше выбрать монотонным, предпочтительно светлых оттенков, но не белым, текст оформить в темных цветах, например, светло-желтый фон и темно-синий текст. Не стоит использовать темный фон и светлый шрифт, утомляющий глаза обучающихся.

- Содержание учебного материала *максимального* (дополнительного) уровня формируется произвольно, в него входит дополнительный материал, не вошедший в минимальный уровень, но который *желательно* знать, по мнению специалистов данной области (педагогов, проводящих занятия). Этот уровень обычно строится с учетом *междисциплинарных* связей.

Так, в электронном учебнике «Педагогика», если обучающийся заинтересуется каким-либо вопросом и хочет получить больший объем знаний (он более способен, у него могут быть другие мотивы, например – хорошо знаю педагогику, значит, поступлю в институт), дополнительный, максимальный уровень учебного материала представлен в модуле «Углубленное изучение материала». В данном модуле посредством гиперссылок

подключены дополнительные, в нашем случае самостоятельные обучающие программы «Общие основы педагогики. Процесс обучения», «Процесс воспитания», «Информационная педагогика».

Рисунок 5. *Различные уровни представления учебного материала в электронном учебнике «Педагогика» предполагают различие в оформлении*

Дополнительный учебный материал оформлен с применением обилия красок, вариантов оформления.

При этом желательно, чтобы в обучающей системе были и *уровни контроля,* соответствующие разным уровням представления учебного материала. В нашем случае обучающая подпрограмма «Процесс воспитания» имеет свой контролирующий модуль.

Вид экрана при работе с учебным материалом минимального и максимального уровней, приведен на рисунке 5.

6. Так как умения и навыки самообучения и самообразования, сознательность в обучении имеют решающий характер, важно реализовать в компьютерных обучающих системах *принцип максимальной самостоятельности* обучающихся.

Хороший результат при реализации данного принципа дает доступ обучающихся с помощью локальных и глобальных вычислительных сетей к внешним информационным ресурсам.

Так в электронном учебнике «Педагогика» имеется ссылка на сайт Министерства образования и предусмотрены ссылки на сайты педагогических институтов и университетов. Ссылки при использовании компьютерного средства можно обновить, то есть актуализировать.

Как видим, типовым решением, повышающим междисциплинарность КСО, будет программное обеспечение с файлами, имеющими гипертекстовые ссылки к внешним информационным ресурсам.

Выводы: полученные в ходе экспериментальной работы конкретные решения программной реализации были сведены к типовым, существенно сокращающим время подготовки новых образовательных продуктов при заметном повышении их качества (актуальность, целостность, междисциплинарность, практичность, интенсивность).

Список использованной литературы:

1. Петухова Н. В. Исследование, разработка и применение ПМК в высшем образовании: дис. канд. техн. наук. – Новосибирск, 1995. – 167 с.

2. Софронова Н. В. Теоретические и технологические основы обеспечения учебного процесса программно-методическими средствами (на примере общеобразовательной области «Информатики»): Дис. докт. пед. наук.– Чебоксары, 1999. – 332 с.

3. Курманалина Ш. Х., Миниус Г. М., Насс О. В., Зотов Д. В., Папков А. А. Электронный учебник «ТОМ» по курсу «Теоретические основы математики». – Уральск, 2002. – CD-диск (171 МБ) (25 % личного участия)

4. Насс О. В. Программно-методический комплекс «Анализ». – М., номер ВНТИЦ – 50200601107, 2006 (790 КБ)

5. Насс О. В., Панкина М.Н. Электронный учебник «Педагогика». – Уральск: Инновационно - технологический центр ЗКГУ, 2006. – Лазерный компакт диск (ISBN 9965-709-88-2) (9 МБ) (50 % личного участия)

***

Мақалада педагогикалық колледж және радиотехникалық техникумдарына арналған компьютерлік жабдықтарда жүзеге асырылған дидактикалық принциптің нақты мысалдары көптеп келтірілген. Оқу пәндерінің анағұрлым тиімді меңгерілуі қамтамасыз етілетін шешімдерді жалпылау осы негізде жүзеге асырылады.

***

In the article the list of kinds of the pedagogical principles, plenty of concrete examples of their realization in computer means developed for pedagogical college and a radio engineering technical school is resulted. On this basis the generalization of the received decisions ensuring more successful mastering of educational subjects is carried out.

УДК 612.82:371.3

Завадская Л.Н.
доцент ЗКГУ им.М.Утемисова

ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТУДЕНТОВ, ОБУЧАЮЩИХСЯ ПО КРЕДИТНОЙ ТЕХНОЛОГИИ

В последние несколько лет значительно расширился спектр факторов риска, нарушающих здоровье студентов. Среди них наряду с социально-экономическим и экологическим неблагополучием немаловажную роль играют инновационные системы обучения, при реализации которых наблюдается насыщение учебных программ, интенсификация учебного процесса, увеличение времени пребывания студентов в стенах ВУЗа в связи с проведением СРСП - всё это нарушает режим организма студента.

Студенты, обучающиеся по кредитной технологии во время учебного процесса всё время находятся в состоянии стресса «ограниченного времени», являющегося одним из самых тяжёлых типов стресса, кроме того, последние годы характеризуются все большим внедрением в учебный процесс компьютерной техники, работа с которой требует как умственного, так и интеллектуального напряжения.

В связи с вышеизложенным, представляется необходимым провести динамическое и статическое изучение

психофизиологических показателей студентов, обучающихся по кредитной технологии.

Цель исследования:

Провести изучение психофизиологических показателей студентов, обучающихся по кредитной технологии.

Задачи исследования:

1.Рассчитать вегетативный индекс Кердо (ВИК).

2.Зарегистрировать частоту сердечных сокращений (ЧСС) в различные периоды времени (в обычный учебный день, перед экзаменом и после экзамена).

3.Выявить степень нервно-психического напряжения в обычный учебный день, перед экзаменом и после экзамена.

4.Исследовать силу, подвижность и уравновешенность нервной системы студентов.

Исследование проводилось на 25 студентах 4 курса в возрасте 20-22 года отделения естествознания, не имеющих нарушениий в состоянии здоровья.

На 1 этапе была проведена физиологическая часть эксперимента: определение вегетативного индекса Кердо (ВИК), измерения частоты сердечных сокращений(ЧСС).

ВИК определяли в относительно спокойный учебный день по формуле

ВИК=(1 - ДАД/ЧСС)*100 , где ВИК - вегетативный индекс Кердо, % ДАД - диастолическое артериальное давление, мм. рт. ст. ЧСС - частота сердечных сокращений, измеряемая за 15 секунд, уд/мин.

Оценка результата.

Вегетативное равновесие ВИК- от -10 до +10 %

Симпатотония ВИК- более +10 %

Ваготония ВИК- менее - 10 %.

Значение ВИК с положительным знаком свидетельствует о преобладании симпатического тонуса (симпатотония), с отрицательным - парасимпатического (ваготония), ВИК=0 свидетельствует о полном вегетативном равновесии (нормотония).

На основе ВИК было выделено 3 экспериментальные группы студентов:

1 группа - симпатотоники,

2 группа - ваготоники,

3 группа - нормотоники (контрольная группа).

Измерение ЧСС проводилось в следующие промежутки времени: в обычный учебный день, в день экзамена (перед тестированием) и после экзамена.

Второй этап исследования включал психологическое тестирование: определение уровня нервно-психического напряжения в обычный учебный день, в день экзамена (перед тестированием) и после экзамена, а также определение степени силы, подвижности и уравновешенности нервной системы.

На 1-м этапе исследования определили ВИК-вегетативный индекс Кердо в относительно спокойный учебный день, ЧСС. У 23,8% обследованных студентов ВИК соответствовал ваготонии (парасимпатический тип реагирования), у 58,4% - симпатотонии (симпатический тип реагирования) и у 17,8% отмечалось вегетативное равновесие-нормотония.

На основании характера наблюдаемых вегетативных сдвигов, все испытуемые были разделены на 3 группы: в первую группу вошли студенты с симпатическим типом реагирования - симпатотоники, во вторую - с парасимпатическим типом реагирования - ваготоники, и в третью - с вегетативным равновесием - нормотоники (контрольная группа) (рис.1).

Как показали наблюдения, у студентов 1-й группы в покое ЧСС составляет 75,1+1,1.Перед тестированием ЧСС достоверно возросла до 112+1,9,или на 26 ударов в минуту, т.е. зарегистрирована выраженная тахикардия. После экзамена ЧСС составила 87,3+1,7 уд/мин. У студентов данной группы наблюдалось более выраженное нервно-эмоциональное напряжение, о чём и свидетельствуют показатели ЧСС и которые были достоверно выше по сравнению с аналогичными показателями нормотоников и ваготоников. Следовательно, выраженная тахикардия свидетельствует о преобладании у студентов данной экспериментальной группы симпатико-адренергической регуляции (табл. 1, рис.2).

У представителей ваготоников в покое ЧСС составила 78,3+1,7 уд/мин. Перед экзаменом пульс достоверно снизился на 3 уд/мин и составил 75,2+1,2 уд/мин. После экзамена ЧСС составила 73,0+2,8 уд/мин. Наблюдаемое у студентов данной группы замедление ЧСС при высоком эмоциональном напряжении, связанном со сдачей экзамена, является проявлением собранности и волевого усилия, направленных на преодоление тревоги. Подобная направленность сдвигов средних величин вышеуказанных

показателей свидетельствует о преобладании у студентов контрольной группы вегетативного равновесия, а студентов-ваготоников - парасимпатико-холинергической регуляции (табл.1, рис.2).

У нормотоников перед тестированием ЧСС достоверно ускорилось с 70,1+1,1 до 91,3+4,4 уд/мин. После тестирования была отмечена выраженная тенденция восстановления исходного уровня ЧСС: до 73,4+3,9 уд/мин по сравнению с исходной величиной 70,1+1,1 уд/мин. На основании полученных результатов можно сделать следующий вывод: изменения вегетативных показателей у студентов контрольной (нормотоники) отражают нормотонический или рациональный тип реагирования на стресс-ситуацию (табл.1, рис.2). Многочисленные научные исследования показывают, что во время экзамена значительно повышается частота сердечных сокращений, возрастает уровень мышечного и психоэмоционального напряжения, что совпадает с результатами нашего исследования (Антропова М.В., 1968; Боканова О.М., 1974; Плотников В.В., 1983; Умрюхин Е.А. и др. 2001). После сдачи экзамена физиологические показатели не сразу возвращаются к норме. Обычно требуется несколько дней для того, чтобы параметры ЧСС вернулись к исходным величинам (Антропова М.В., 1968; Щербатых Ю.В., 2000). Таким образом, по данным большинства исследователей, экзаменационный стресс представляет собой серьезную угрозу здоровью студентов и школьников, причем особую актуальность проблеме придает массовый характер данного явления, ежегодно охватывающего тысячи учащихся в масштабах нашей страны.

На втором этапе исследования была определена степень нервно-психического напряжения, силы нервной системы, подвижности нервной системы, уравновешенности нервной системы в трёх экспериментальных группах.

В результате исследования нервно-психического напряжения было выявлено, что в группе симпатотоников оно претерпевает широкий диапазон колебаний в различные экспериментальные периоды по сравнению с группой ваготоников и нормотоников. В данной группе 75% студентов имеют умеренное нервно-психическое напряжение, 5% - слабое и 20% - чрезмерное НПН. Перед экзаменом показатель чрезмерного НПН возрастает в 4,6 раза и составляет 92%, а умеренного, наоборот, сокращается в 9,4 раза и составляет 8%. Студентов со слабым нервно-психическим

напряжением в предэкзаменационный период в данной группе выявлено не было. После экзамена процент студентов с умеренным НПН возрастает на 45% и составляет 53%, а с чрезмерным - сокращается на 45% и составляет 47%, что является весьма благоприятной тенденцией и говорит о постепенной стабилизации нервно-психического состояния и уменьшения нервно-эмоционального напряжения (табл.2,рис.3).

Во второй группе в обычный учебный день также преобладают студенты с умеренным НПН (66%), но здесь процент студентов со слабым НПН (32%) намного выше,чем в первой группе (5%) и третьей группе (11%). В данной группе самый низкий показатель чрезмерного нервно-психического напряжения из трёх исследуемых групп - 2% в обычный учебный день, перед экзаменом - 5% и после экзамена - 3%. Перед экзаменом в данной группе выявлено большей частью умеренное НПН (74%). После экзамена этот показатель составил 68%. Показатель слабого НПН после экзамена повысился на 8% (табл.3, рис.4).

В контрольной группе в трёх экспериментальных периодах подавляющее большинство студентов имело умеренное НПН (85,80% и 84%). Показатели же слабого и чрезмерного НПН были незначительны по сравнению с аналогичными показателями умеренного НПН. Данные показатели НПН у нормотоников позволяют говорить о наибольших саморегулирующих возможностях организма студентов в данной группе по сравнению с симпатотониками и ваготониками (табл.4, рис.5).

Исследования силы, уравновешенности и подвижности нервных процессов показали, что в группе с симпатическим типом реагирования преобладает средняя степень силы нервной системы (76%), хорошая подвижность нервной системы (72%), низкая уравновешенность нервной системы (74%) (табл. 5, 6, 7, рис.6, 7, 8).

В группе с парасимпатическим типом реагирования большинство испытуемых имеют среднюю силу нервной системы (61%, хотя показатель низкой СНС тоже высок - 34%), низкую подвижность нервной системы (76%) и среднюю УНС (81%) (табл.5, 6, 7, рис.6, 7, 8) .

В группе с вегетативным равновесием (контрольная группа) выявлена средняя сила нервной системы (79%), средняя и хорошая подвижность нервной системы (60% и 35% соответственно), хорошая уравновешенность нервной системы (78%) (табл.5,6,7, рис.6,7,8).

Умственный труд студентов сопровождается функциональными изменениями в деятельности сердечно-сосудистой, эндокринной, нервной систем. Это вызывает нервно-эмоциональной напряжение, приводящее к нарушению систем адаптации (Агаджанян В.А., Ветчинкина К.Т., 1986). Эмоциональное напряжение у студентов выражено значительно выше, чем у молодых представителей других социальных групп (Шангин А.Б.)

Выводы

Таким образом, на основании проведённых исследований, были сделаны следующие выводы:

1. В день экзамена у всех испытуемых студентов имелось выраженное, нервно-эмоциональное напряжение, сопровождающееся ускорением частоты сердечных сокращений, за исключением ваготоников, у которых в аналогичный период имело место урежение частоты сердечных сокращений.

2. После сдачи экзамена развивалось выраженное утомление на фоне нервно-эмоционального напряжения, о чём свидетельствует замедление частоты сердечных сокращений и понижение уровня нервно-психического напряжения у студентов трёх экспериментальных групп.

3. Наиболее высокий уровень нервно-психического напряжения выявлен у симпатотоников, средний - у нормотоникови низкий - у ваготоников.

4. Наиболее выраженные сила, подвижность и уравновешенность нервной системы отмечены в группе нормотоников (средняя сила нервной системы, средняя и хорошая подвижность нервной системы, хорошая уравновешенность нервной системы), а менее выраженные - в группе ваготоников (средняя сила нервной системы, низкая подвижность нервной системы, средняя уравновешенность нервной системы) и симпатотоников (средняя сила нервной системы, хорошая подвижность нервной системы, низкая уравновешенность нервной системы).

5. В период восстановления показатели функционального и нервно-психического состояния организма полностью не восстанавливались. Наиболее близкими к норме данные показатели имели место в группе нормотоников.

Рисунок 1 - Распределение обследуемых по динамике показателей вегетативного индекса Кердо

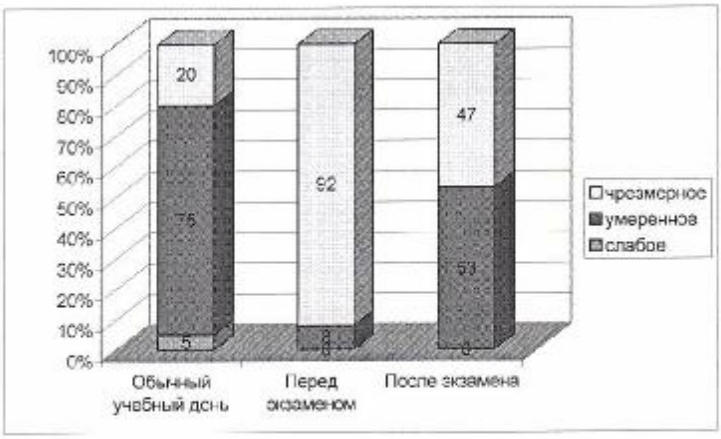

Рисунок 3 - Нервно-психическое напряжение симпатотоников в различные экспериментальные периоды

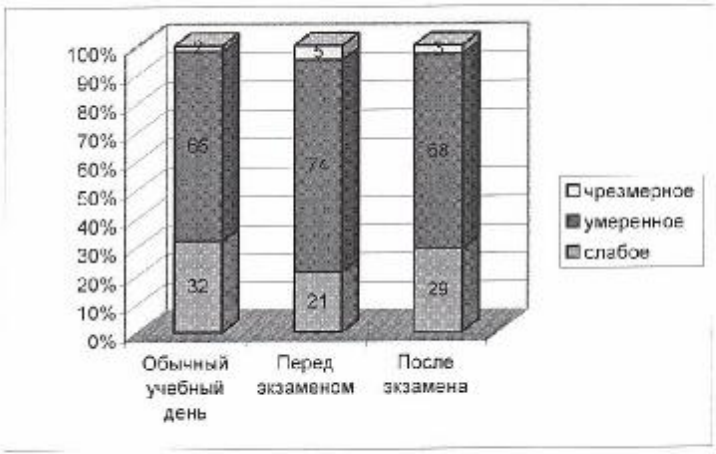

Рисунок 4 - Нервно-психическое напряжение ваготоников в различные экспериментальные периоды

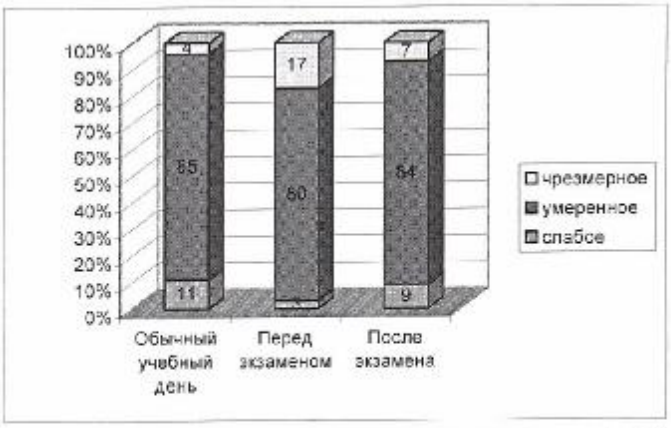

Рисунок 5 - Нервно-психическое напряжение нормотоников в различные экспериментальные периоды

Рисунок 6 - Уровень силы нервной системы в трёх экспериментальных группах

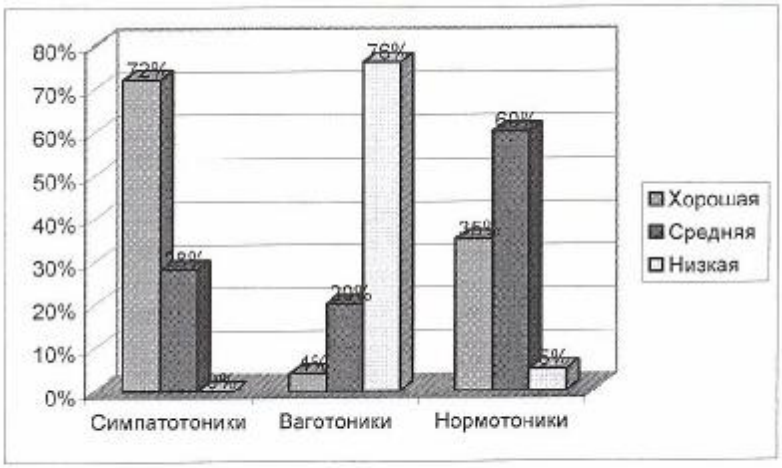

Рисунок 7 - Уровень подвижности нервной системы в трёх эксперимательных группах

Рисунок 8 - Уровень уравновешенности нервной системы в трёх эксперимeтальных группах

Рекомендации

1.Формирование положительной мотивации к ЗОЖ.

2.Профилактика возникновения нарушения ОДА, утомления и сдвигов нервно-психического здоровья путём проведения физкультминуток, слежения за рабочей позой студентов со сторны преподавателей.

3.Неукоснительное соблюдение санитарных правил, регламентирующих требования к архитектурно-планировочным решениям, оборудованию учебных учреждений, воздушно-тепловому режиму, естественному и исскуственному освещению, водоснабжению и канализации, режиму учебно-воспитательного процесса и учебной нагрузке, санитарному состоянию учреждения организации, рационального горячего питания студентов.

4.Уменьшать психоэмоциональную напряжённость в экзаменационный период путем дыхательных упражнений:

1) Плечи опущены, расслаблены, живот несколько выпячен - нижние отделы лёгких наполняются воздухом, затем вдохом поднимается грудная клетка, плечи. Полный выдох выполняется следующим способом: вытягивается живот, опускается грудная клетка, плечи, ключица.

2) Полное дыхание при ходьбе - вдох на 4-8 шагов; задержка - 2-4 шага, выдох- 4-8 шагов.

3) Упражнение то же, но выдох осуществляется толчками через плотно сжатые губы.

5. Аутогенная тренировка: воздействуя на себя методами самоубеждения, самовнушения, использования логических

доводов, можно добиться снижения уровня возбуждения, нервно-физического утомления, преодоления бессоницы - одного из проявлений умственного и психического переутомления.

Список использованой литературы:

1.Агаджанян Н.А., Пономарёва В.В., Ермакова Н.В. /Образ жизни и здоровье студентов. Материалы 1 Всероссийской научной конференци 21-23 января 1995 г.- М., 1995,стр. 5-9.

2.Антропова М.В.Дрипкова А.Г.Адаптация организма учащихся и студентов к учебной и физической нагрузке. -М.,1980.

3.Плотников В.В. Оценка психовегетативных показателей у студентов в условиях экзаменационного стресса // Гигиена труда. 1983. №5. С. 48-50.

4.Умрюхин Е.А., Быкова Е.В., Климина Н.В. Вегетативный тонус и энергозатраты у студентов в процессе результативной учебной деятельности //Вестник Российской АМН. 1999. № 6. С. 47-51.

5.Щербатых Ю.В. Экзаменационный стресс. Воронеж. 2000.-120с.

***

Кредиттік технология бойынша білім алып жатқан студенттердің психофизиологиялық ерекшеліктерін зерттеуге арналған жұмыста физиологияның және психологияның зерттеу әдістері жүргізіледі.

***

The work is dedicated to the research of psychophysiological pecularities of students studing according to the credit system. The physiological and psychological research methods were used.

ӘОЖ 338.24:371.3(075)

Даулеткалиева К.Н.
оқытушы
Толкачева Л.А.
оқытушы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ

ЭКОНОМИКАЛЫҚ БІЛІМ - ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУДІҢ ҚҰРАМДЫ БӨЛІГІ

Ғаламдық жаһандану кезеңіндегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер жағдайында адами ресурстарды дамытуға үлкен көңіл бөлінуде. Тәуелсіз мемлекетіміздің экономикалық қуаты мен ұлттық қауіпсіздігінің кепілі ретінде білім беру жүйесінің маңызы артып отыр.

Қазақстан Республикасының 2005-2010 жылдар аралығындағы білімді дамытудың мемлекеттік бағдарламасында бәсекеге қабілетті тұлға тәрбиелеудің өзектілігі атап көрсетілген. Оның ішінде жалпы орта білім беру, білім беру сапасын бағалау, орта білім беруді дамыту, білім беруді ақпараттандыру, білім берудің ұлттық жүйесін құру, педагог кадрларды даярлау, қайта даярлау және олардың біліктілігін арттыру мәселесінде мемлекеттік бағдарлама құрылған. Білім берудің мақсаттары қоғам өмірінің мақсаттарымен тікелей байланысты. Өмір білім беруді нақтыласа, білім өмір сүруге тікелей әсер етеді.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғалы қоғамда, елдің сана сезімінде де түбегейлі өзгерістер болып жатыр. Білім беру ісінде жеке тұлғаны дамытуға көп көңіл бөлінуде. Білімі, кәсіби біліктілігі жоғары жастарды тәрбиелеуге қол жеткізетін сапалы, бәсекеге қабілетті білім ордаларын қалыптастыруды мақсат тұтқан тұжырымдама білім берудің барлық деңгейінде әлемдік талаптарға сай өзгерістерді енгізді.

Экономикалық білім - жалпы білім берудің құрамды бөлігі. Сондықтан қазіргі кезде дүние жүзінің көптеген елдерінің мектептерінде экономикалық білімді жүйелі де сапалы беруге баса назар аударылуда. Экономикада болып жатқан сапалы өзгерістер, терең сауаттылықты, мектепте терең экономикалық білім енгізуді талап етуде, яғни мектеп оқушыларына экономикалық білім бере отырып, оқушылардың жан-жақты ойлау қабілетін дамытып, бүгінгі өмір жағдайында өмір сүріп еңбек етуге бейімдеу.

Мектеп оқушыларына экономиканы оқыту - табиғат заңдарына қарағанда экономикалық заңдарға тәуелді болып отырған өзгермелі өмірге қойылған талап. Оқушыларға нақты жағдайларда экономикалық заңдылықтарды қолдана білуде экономикалық теория мен практикалық түсініктерді білуі қажет. Мектептегі экономикалық білім алудан қалыптасқан іскерлік, дағды, біліктілік оқушыларға нарықтық экономика сұрақтарын шешуде өзін-өзі сенімді ұстауға және оның негіздерін жан-жақты оқи отырып, өз мамандығын таңдауға мүмкіндік береді. Экономикалық білім негіздерін меңгермей, сауатты экономикалық ойлаумен әрекет етуді үйренбейінше, қазіргі өмірге бейімделу мүмкін емес. Олай болса бүгінгі оқушы ертеңгі күнгі еліміздің экономикасының дамуына өз үлесін қосып, мектеп қабырғасынан алған терең білімдерін болашақта пайдалана білуіне бағытталған іс-әрекеттерді, жүзеге асыру қабілеттерін дамытуға көңіл бөлінуі қажет.

Қазақстан Республикасының экономикалық әлеуметтік даму ерекшеліктерін, ұлттық және аймақтық ерекшеліктерін ескере отырып, оқушыларға экономикалық білім беру мазмұны ғылыми негізде анықталуда. Нарықтық экономиканың қалыптасуына байланысты елімізде білімі терең, мәдениеті жоғары, өмір талабына сай бейімделген жас ұрпақты экономикалық біліммен қаруландырып, тәрбиелеу - өте маңызды іс. Қазіргі кезде дүние жүзінің көптеген елдерінде мектептерде экономикалық білімді жүйелі де, сапалы түрде беруге баса назар аударылып отыр. Болашақ ұрпаққа қойылатын талап – қазіргі өмір талабына сай экономикалық білімді игере отырып, өз өмірінде, өз қызметінде осы білімді пайдалана білу. Экономикалық білімнің практикалық пайдасы - оның адам тәжірибесінде күнделікті кездесіп жүрген түсініктерді ұғынуға көмектесетіндігінде. Экономикалық білімді қолданумен тығыз байланысты мамандықтар экономикалық білімнің жоғары деңгейде болуын талап етеді. Экономикалық білім берудің жалпы адамзаттың мәдениетін қалыптастырудағы, адамгершілікке, үнемділікке, іскерлікке үйретудегі үлесі зор. Экономиканы оқыту барысында оқушылардың бойында халық, ұлт, әлем алдындағы жауапкершілікті тәрбиелеу тиімді. Осы экономикалық білім беру арқылы егемен еліміздің экономикалық мәселелерді шешуде өзінің үлесін көрсете алатын азаматтар білім алып, тәрбиеленеді. Мектепте экономикалық білім берудің мақсаты – оқушыларды экономикалық мәдениет пен қоғамдық экономикалық даму

заңдылықтарымен таныстыру, еңбек ете білуге және рухани материалдық құндылықтармен қамтамасыз ететін өз елінің патриот азаматы болуға тәрбиелеу. Мектептерде экономиканы оқытудың мақсаты:

- жеке тұлғаны қоғамның даму барысында алатын орнын білуге, оның сауаттылығын қалыптастыруға байланысты анықталады;
- барлық оқушыларды экономика ғылымының негізі болатын білімдер жүйесімен және ол білімдерді саналы түрде қолдана алудың іскерліктері мен дағдыларын берік қалыптастыру болып табылады;
- оқушылардың экономикалық мәдениеттілігі мен экономикалық іс-әрекеттері арқылы өмірде қолдана алуды қалыптастыру;
- әрбір жеке тұлғаның ақыл-ойының дамуына, адамгершілікке ұмтылып, әдемілікті сүюге үйретуге жағдай жасау. Экономиканы оқыта отырып, оқушыларға үнемділікті дәл сезінуді, тілдік ортаны қалыптастыруға мүмкіндік жасау.

Экономиканы оқытудың міндеттері де назардан тыс қалмады:

- білімдерін жалғастыруға, басқа пәндерді оқып үйренуге күнделікті тұрмысқа қолдануға қажетті нақты экономикалық білімді меңгеру;
- экономикалық қызметке тән қоғамда адамның толығымен қызмет жасауына қажетті интеллектуалды дамыту;
- оқушыларға экономикалық қатынастар туралы ойды дамыту;
- экономикалық байланыстар мен экономикалық шешімдер қабылдауға мүмкіндіктер беру;
- экономикалық сұрақтарды талдау;
- өндірістік қатынастар мен экономикалық байланыстар туралы көзқарастар қалыптастыру;
- жеке экономикалық білімдерді қабылдау, бақылау және қазіргі экономикалық көзқарастарды түсіндіру;
- қоғамдағы экономикалық процестер жөнінде қатынастарға қатысу.

Оқушыларға экономикалық білім беруде олардың психологиялық-физиологиялық ерекшеліктерін ескере отырып олардың ойлау қабілетін дамытып, олардың білімдерін жетілдіруге өз бетінше дамуға, бәсекеге қабілеттілікке

дайындауға болады. Бұл процестің жүзеге асырылуы - көптеген факторлар әсерінің нәтижесі. Әсер етуші факторлардың ішінен мыналарды атауға болады:

- мемлекеттің жалпы саясаты;
- мемлекеттің білім беру саясаты;
- ата-ананың мақсат- мүддесі;
- экономикалық білім негіздерінің мектепке енуі;
- ата-ананың, қоғамның жалпы тәрбиесі;
- қоғам талабы;
- мұғалім еңбегінің нәтижесі;
- оқушының білімдік, іскерлік, дағдылары;
- еліміздің әлеуметтік-экономикалық өсуі.

Оқушыларға экономикалық білім берудің негізгі мақсат-міндеттері, факторларының атқаратын қызметтеріне тоқтала отырып, біз олардың оқушыларға эономикалық тәрбие беру және экономикалық ойлауды қалыптастыратындығын көреміз.

Ұрпақ тәрбиесі қай қоғамның, қай кезеңнің болмасын өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Экономикалық тәрбие беру – нарықтық экономика мен экологиялық жағдайларды, білім мен біліктілікті жеке тұлғаның жоғары адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға, әлеуметтендіруге пайдалану. Жас ұрпаққа білім беру жүйесінде сондай-ақ экономикалық білім мен тәрбие беруде мектеп жетекші рөл атқарады. Мектептің экономикалық дайындығы, ондағы әлеуметтік-экономикалық функциялардың барлық жағын қамти отырып, қоғамды, азаматтарды, еңбекке деген рухани және қабілеттігіне қажетті білімдердің негізін құрайды. Сондықтан, жеке тұлғаны мектеп қабырғасынан бастап шаруашылық есеп, өз шығынын есептей алуды, өзіндік құн маңызын жетік білу үшін іс жүзінде өндірістерге қатынастырып отырған дұрыс. Экономикалық тәрбие негіздері еңбек тәрбиесінде жатыр. Экономикалық тәрбие оқушыларды экономикалық білім негіздерімен қаруландыру, қоғамның экономикалық саясатын ұғындыру, өндіріс, айырбас, бөлісу және тұтыну, іскерлік әдет, үнемділік пен ұқыптылық, табыс пен шығын, пайда, кәсіпкерлікке бастаудың жолдарын ұғындыру болып табылады. Белгіленген бағдарлама бойынша әрбір класс көлемінде қаралатын тақрыптардың экономикалық тәрбиелік мәні бар. Мысалы:«Іскерлік әдеп» тақырыбында бизнеске қатысушылар, бизнестегі өзара қарым-қатынастар, олардың негізгі белгілері, сенімділік, ұқыптылық, жауапкершілік сұрақтары қамтылады. «Нарықтық

экономика және оның құрылымы» тақырыбында оқушы өзі өмір сүріп отырған ортадағы нарық заңдылықтарымен, сұраным, ұсыным, баға, бәсекемен таныса отырып, оларды нақты өмірде қолданып, жеке атқаратын қызметтерін тәжірибемен байланыстыра білуге үйренеді. Оқушыларды экономикалық тұрғыдан тәрбиелеуде қоғамдық пайдалы және өнімді еңбек ерекше орын алады. Өнімді еңбекте оқушының жоспарлау ісіне, есеп алу, бақылау, өнімділік процесін ұйымдастыруға қатысуының маңызы өте зор. Бұлардың бәрі материалдық қаржы қорын, жұмыс уақытын тиімді пайдалана білуге, еңбек өнімділігін арттыруға, жұмыс сапасын көтеру мүмкіндігін табуға, шаруашылыққа тәрбиелеуге мүмкіндік туғызады. Бұл сұрақтарды оқып үйрене отырып, оқушы тақырыптың тәрбиелік мәнін түсіне алады. Экономикалық тәрбие адамның алған білімін терең игеруіне, оны пысықтап практикалық өмірде іске асыруға көмектеседі, өз жүйесінде идеялық және практикалық бағыт береді. Мұнан біз білім мен тәрбиенің тығыз бірлігі адамның рухани қасиеттерін құрайтындығын көреміз.

Экономикалық білім беруде оның экономикалық тәрбиелік мәнімен қатар экономикалық ойлау мәні де орын алады.

Оқушылардың ойлау жүйесінің қалыптасуында экономикалық білім мен тәрбие берудің маңызы қызмет атқарады.

Адамға экономикалық шындық – еңбек үрдісі, өндіріс, бөлісу, айырбас, материалдық игілікті тұтыну әсері мен әрекет ететін қалыптасқан ойлаудың белгілі бір түрі тән.

Экономикалық ойлау материалдық өндірісте, еңбек үрдісінде туындайды, дамиды. Сана, таным, ойлау еңбек қызметінің бөлінбес құрамдас бөлігін құрайды.

Еңбек нәтижелігін арттыру үшін олардың экономикалық ойлауын жетілдіру, дамыту керек. Бұл – экономикалық практиканы шаруашылық тетігін объективті экономикалық заңдарға сәйкестендірудің қажетті шарты.

Экономикалық ойлау адамның экономикалық іс-әрекетімен қалыптасады: жеке тұлға өндіріске қатысумен қатар, сатып алушы, айырбасқа қатысушы, тұтынушы, облигация, акция иесі ретінде әрекет етеді. Ол отбасы бюджетін есептейді: «үй шаруашылығы бюджетін», өз кірісі есебін, қорын, ақша шығынын жүргізеді, өндіріске қатысушы және сатып алушы ретінде әрқашан өз таңдауын жасайды.

Экономикалық ойлау процесі, осылайша, адамның экономикалық қатынастар, экономикалық әрекет жөнінде ойлануы және оны ұғынуы болып шығады.

Бұл өз кезегінде адамның, әлеуметтік топтың, қоғамның мемлекет атынан экономикалық процеске, белгілі бір шаруашылық шешім қабылдауға саналы қатысуына негіз қалайды. Өндірісті түрлендіруші адам бөлу, айырбас, тұтыну сияқты экономикалық ойлау иесі болып табылады. Сондықтан оның ойлауы болмысты танумен ғана шектеле алмайды. Ол білімге айналып, қабылданатын тиісті практикалық шешімге негіз болатын қызметті атқарады. Осыған байланысты, экономикалық ойлау анықтамасында адамның экономикалық шешім қабылдауға қатысуын, экономикалық қызметтегі белсенді рөлін қосу өте маңызды.

Экономикалық ойлау, жалпы алғанда, оқушылардың дамуына көмектеседі. Экономикалық ойлау сезімдік және рационалдық, нақты және теориялық болуы мүмкін.Сезімдік экономикалық ойлау, сезіну, қабылдау, сезім, көңіл-күй мен елестету түріндегі экономикалық қатынастарды тудырады. Экономикалық ойлаудың қалыптасуында оқушының берілген тапсырманы өз бетінше орындауға, шешімін табуды өз алдына мақсат етіп қойып, іздену әркеті барысында жауабын оқушының өзі табады. Оқушы экономикалық ойлауда басқалай пәндердегі амал-әдістерді де пайдалана отырып іздену іс-әрекеті ойлауымен, пайымдауымен өз ізденісін жүзеге асыруда дұрыс шеше білу тәсілдерін меңгеруі қажет. Мұнда экономикалық теория мен қатар экономикалық мазмұнды есептер, жаттығулар, жағдаяттар негіз бола алады. Өндіріс факторларын қолдануда және материалдық қаражат түрлерін үнемдеп пайдалану жолында өндіріс орындарында және жеке отбасы өмірінде де түрлі қиыншылыққа және т.б. құндылығын түсініп, үнем ережесінің тиімді жолдарын іздестіруге тәрбиелеп, сонымен қатар бұлар оқушылардың ой-өрісін дамытып қана қоймай, оларда тұрақты білім-біліктілікті, дағдыны қалыптастырады.

Экономикалық ойлауды дамыту үшін қолданылатын негізгі құрал – қолданбалы есептер. Ол қандай да бір проблемалық жағдаяттың бейнесі, моделі. Осындай есептердің типтерін талдау және талқылау барысында оқушыларда іс-әрекеттердің барлық түрінде қажетті қасиеттің маңызды қыры болып табылатын, өздігінен атқарылатын оқу әрекеті қалыптасады.

Қазіргі экономикалық ойлау қабілеті, *біріншіден,* алдағы әрекеттердің бәрі қоғамдық маңызды мүдделерге сай келуін; *екіншіден,* қабылданатын шешім қазіргі экономикалық міндетпен астасуын, қазіргі өндіріс шарты болуын; *үшіншіден,* жұмыс үрдісін жеделдетуді, тиімділік пен сапа категорияларымен ойлай білуді; *төртіншіден,* жаңа міндетті ойлану мен шаруашылық есепке, жалға беруге, нарықтық қатынастарға дайындығын, экономикалық мүдде қалыптастыруды; *бесіншіден,* қазіргі экономикалық ойлау өндірістік қоғамдық құралдарға иелік сезімін қалыптастыруды, жеке және ұжымдық мүдделерді астастыра білуді білдіреді.

Экономикалық ойлау оқушының жан-жақты дамуына, оқу іс-әрекеті мәселелік жағдайларды шешуге, оқу іс-әрекеті арқылы оқушының ойлау мәдениетінің дамуына, қызығушылықтың жоғарылауына әкеледі.

Экономикалық ойлау – түрі мен мазмұны жағынан уақыт ішінде дамитын қозғалмалы үрдіс. Ол бір қалпында өзгермей тұра алмайды. Ол – қоғамдық болмыс пен қоғамдық сана бөлшегі.

Экономикалық ойлаудың дамуы үшін адамға мектепте-ақ экономикалық білімді игерудің объективтік қажеттілігі керек.

Бүгінгі таңдағы еліміздегі үлкен әлеуметтік-экономикалық өзгерістер қоғам мүшелерінің экономикалық түсініктерді дұрыс игеруін қажет етеді. Осы орайда қоғам мүшелеріне толық экономикалық білім беруде, мұны жүзеге асыруды қалыптастыруда, мектеп оқушыларына жалпы орта білімді қамтамасыз ететін пәндік білімдермен қоса, экономикалық білім оқушының жан-жақты жоғарғы деңгейдегі экономикалық сауаттылығының негізі бола алады.

***

В статье рассмотривается сущность и цели экономического образования. Особое внимание уделяется рассмотрению влияния экономического образования на интеллектуальное развитие школьников.

Обязательность экономического образования вырабатывает абстрактность мышления и адаптирует учащихся в реальной жизни.

УДК 371.3:159.9

Турчин А.С.
к.псих.н., доцент
зав. кафедрой общей и педагогической психологии
Ивановского государственного университета (Россия)

УРОК КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ ШКОЛЬНОГО ПСИХОЛОГА

В условиях модернизации высшего образования существенно возрастают требования к качеству педагогической деятельности. При этом должны измениться функции практического психолога в системе образования и перечень специальных профессиональных компетентностей. Особую актуальность компетентностный подход приобретает, когда речь идет о студентах специальности «Педагогика и психология». Выпускник должен обладать следующими компетентностями:

I. Информационная компетентность бакалавра педагогики и психологии - это способность использовать информационные и коммуникационные технологии для доступа к информации, ее поиску, организации, обработке, продуцированию, распространению и рефлексии социально-педагогических и психолого-педагогических знаний, умений и навыков.

1. В аспекте планирования информационного поиска:

- идентифицирует проблему и планирует информационный поиск в соответствии с поставленной целью психолого-педагогической деятельности;
- использует технологию оптимального информационного поиска в области социально-педагогических и психологических знаний;
- определяет уровень и объем информации, достаточной для решения актуальной социально-педагогической и психологической проблемы;
- использует в своей профессиональной деятельности современные информационные технологии (интерактивная доска, Интернет-ресурсы, электронная библиотека и т.д.);
- владеет основами каталогизации и хранения психолого-педагогической документации.

2. В аспекте извлечения первичной информации:

- использует полученные теоретико-методологические знания в организации практической профессиональной деятельности

(социально-педагогическая и психолого-педагогическая диагностика, коррекция, консультация, профилактика и просвещение);
- определяет информацию, необходимую для постановки и решения психолого-педагогической проблемы в процессе развития, обучения и воспитания личности;
- осуществляет отбор информации посредством психолого-педагогической диагностики для планирования, разработки и реализации социально-педагогических и психолого-педагогических программ и проектов.

3. В аспекте извлечения вторичной информации:
- проектирует на основе первичной информации теоретическую модель решения психолого-педагогической и социально-педагогической проблемы;
- выбирает и корректно использует информацию для каждой категории клиентов психолого-педагогической и социально-педагогической службы образовательного учреждения.

4. В аспекте обработки информации:
- систематизирует психодиагностические данные с целью дальнейшего использования в коррекционно-развивающей, консультативной и просветительско-профилактической работе;
- подбирает оптимальные методы и приемы психолого-педагогической деятельности коррекционно-развивающей, консультативной и просветительско-профилактической работ;
- сопоставляет выводы первичной и вторичной диагностики, дает заключение и составляет рекомендации в соответствии с целью профессиональной деятельности.

5. В аспекте использования логических операций при обработке информации:
- обоснованно подтверждает сделанные выводы по решению психолого-педагогических задач при обработке информации на основе логических операций (классификация, обобщение, сравнение, анализ, синтез и т.д.);
- использует содержание новых социально-педагогических и психологических знаний и оптимальные способы их реализации в профессиональной деятельности в соответствии с планируемыми образовательными результатами.

II. Коммуникативная компетентность бакалавра педагогики и психологии – это совокупность освоенных способов профессиональной деятельности, включающей целеполагание в

коммуникации, адекватный подбор информации и корректное применение техники продуктивной коммуникации, способов общения в многокультурном обществе, умений и навыков письменной и устной коммуникации, готовность к социальному взаимодействию, умение сотрудничать в группе и коллективе.

1. Письменная коммуникация:

- умеет представлять психолого-педагогическую профессиональную информацию в письменном продукте (интерпретация, заключение, рекомендация и т.д.);
- создает письменный документ с использованием текста, символик и графики (диаграмма, социограмма, профессиограмма, таблица, рисунок, схема и т.д.);
- умеет оформлять результаты профессиональной деятельности в форме заданных образцов: план работы педагога-психолога и социального педагога, протоколы психолого-педагогической диагностики и коррекционно-развивающей работы, результаты научно-педагогического экспериментального исследования, психологическая карта на ученика (портфолио), отчет о проделанной работе;
- определяет адресат письменной коммуникации в соответствии с целью профессиональной психолого-педагогической и социально-педагогической деятельности.

2. Публичное выступление:

- ясно и логично излагает свои мысли, используя в речи профессиональную терминологию;
- умеет организовывать и проводить презентации (наглядные, раздаточные, демонстративные материалы) психолого-педагогического содержания, адекватные коммуникационной задаче;
- использует в своей речи логические и риторические приемы, приемы обратной связи с аудиторией, использовать вербальные и невербальные средства общения с учащимися, педагогами и родителями;
- применяет навыки психолого-педагогического менеджмента в организации и управлении взаимодействия в педколлективе;
- определяет цель и целевую аудиторию (родители, педколлектив, общественность), форму (классный час, родительское собрание, психолого-педагогический консилиум, общешкольное собрание, педсовет, методсовет и т.д.), содержание

и жанр выступления для коммуникации в психолого-педагогической деятельности.

3. Диалог:

- умеет выделять предположения, аргументы, доказательства, выводы по содержанию психолого-педагогической информации в диалоге;
- умеет вести разговор в соответствии с профессиональными требованиями и этическими принципами;
- свободно использует приемы общения социальной коммуникации;
- владеет техникой индивидуального и группового консультирования;
- высказывает рекомендации по запросу клиента в рамках диалога.

4. Продуктивная групповая коммуникация:

- проявляет открытость, доброжелательность и толерантность в отношениях с коллегами и различными категориями клиентов (малообеспеченные семьи, неполные семьи, асоциальные семьи и др.);
- умеет формулировать правила и вопросы для обсуждения в соответствии с поставленной перед группой профессиональной задачей;
- умеет организовывать групповую работу в интерактивном режиме посредством обсуждения, дискуссии, семинар-тренинга, социально-психологического тренинга и др.;
- умеет распределять обязанности в рамках выполнения групповой работы (тренинги, психотехнические упражнения и т.д.);
- выдвигает свои идеи, аргументирует свое отношение к идеям клиента, предлагая пути и формы их обсуждения, помогает развивать и уточнять идеи;
- владеет коммуникативными приемами вопросов на уточнение, понимание идей друг у друга;
- демонстрирует и обучает способам продуктивной групповой коммуникации идеи с идеями других членов группы;
- умеет организовывать групповую рефлексию.

Традиционное распределение внутришкольных обязанностей отводит практическому психологу два основных направления деятельности: 1) психологическая диагностика, прежде всего диагностика готовности детей к школе; 2) психокоррекционная работа. По нашему мнению, есть еще два перспективных

направления деятельности психолога в системе образования: преподавание психологии как учебного предмета, начиная с первого класса, и психолого-педагогическое сопровождение инноваций.

Есть еще один вид деятельности, которые может выполнять школьный практический психолог – психологический анализ урока.

Урок или занятие - это основная организационная единица процесса обучения, где проходит совместная деятельность учителя и учащихся. Объективно анализ урока должен обеспечивать получение учителем, в первую очередь, достоверной информации о содержании учебной деятельности и особенностях развития личности ребенка в образовательном процессе.

Необходимость разработки рекомендаций к проведению анализа поурочной деятельности связана с недостаточной подготовленностью молодых учителей и школьных и педагогических психологов к осуществлению проектировочных и контрольных функций. Последнее относится как к их собственной поурочной деятельности, так и к организационной стороне учебно-воспитательного процесса. Именно в этом направлении, по нашему мнению, необходимо сосредоточить свои усилия психологу.

Анализу урока в психологической литературе всегда уделялось достаточно много внимания. По мнению И.А. Зимней, ценность психологического анализа урока состоит для учителя в возможности применения своих теоретических знаний для осмысления способов и приемов учебной работы, используемой в обучении и общении с классом, т.е. этот анализ объективно способствует развитию педагогической рефлексии [1].

Предмет психологического анализа урока многогранен. Он может включать психологические особенности личности и (или) деятельности учителя, закономерности обучения или педагогического общения; предметом анализа могут выступать психологические особенности личности и (или) деятельности учащегося или поведение учебной группы и т.д.

Форма психологического анализа тоже может быть различной, хотя анализ с точки зрения сторонников развивающего обучения - это, прежде всего, содержательный или теоретический анализ, основанный, по В.В. Давыдову, на выделении сущности, на «вычерпывании» из объекта нового содержания, как отмечал С.Л. Рубинштейн [2].

Непременным и обязательным компонентом организации деятельности учащихся на уроке со стороны учителя выступает создание им условий для содержательной учебной мотивации. К сожалению, есть вероятность редукции мотивов (подмены содержания), чаще всего неосознанной учителем, когда, исходя из благих побуждений, он использует мотивацию принуждения, полагая, что это есть педагогическая требовательность. В результате у некоторых детей начинают преобладать мотивы избегания деятельности: они не поднимают руки, не участвуют в коллективном обсуждении, повторяют сказанное учителем или успешным учащимся без осмысления. Наиболее известные приемы создания учебной мотивации - это проблемная ситуация, драматизация, положительное эмоциональное подкрепление, поощрение познавательной активности ребенка. Мотивы связываются с целью или системой (иерархией) целей, поэтому обычно говорят об иерархии (соподчинении) мотивов. Если мотив понимается как потребность плюс способ ее удовлетворения, то цель - это «образ потребного будущего», представление о будущем результате деятельности до начала ее выполнения. Чем это представление детальнее, чем оно полнее и осознаннее на первых этапах деятельности, тем эффективнее действует ребенок. Если речь идет о "сдвиге мотива на цель", когда учащиеся настолько втянулись в работу, что учитель может и не подчеркивать специально значимость предстоящей или уже выполняемой работы, то все равно есть внешние проявления, свидетельствующие о наличии познавательного интереса, а не страха перед учителем [3].

Предмет деятельности согласуется с целью. Предмет - это объект, какая-то сфера реальности, исследуемая при помощи соответствующих средств и методов. В конце урока следует сделать для себя заключение о том, насколько правильно предмет был задан системой знаний и средств интеллектуальной деятельности, введенных учителем в соответствии с целью урока. Необходимо отметить точное (неточное) соответствие предмета и цели, предмета, методов и средств, использованных учителем на уроке.

Средства деятельности чаще всего декларируются учителем без особых пояснений или выбираются учащимися на основе знакомости, фактически случайно. В связи с этим использование активных методов и приемов обучения вовсе не обязательно вызовет положительный эффект, если ребенку не даны средства

анализа ситуации задачи и не формируется теоретическое отношение к действительности, если его не учат приемам содержательного анализа и обобщения, не формируют полноценное содержание учебной деятельности на уроке.

Важно объективно рассмотреть условия (как необходимые и достаточные), то есть базу знаний, умений и навыков, способов ориентировки, исполнения, контроля, оценки, позволяющую превращать учебную деятельность в действительно творческую, а не имитирующую творчество. Если оценка качества прямого продукта не столь трудна: можно, так или иначе, зафиксировать, хотя бы по количественным показателям, степень совпадения провозглашенной или выведенной совместно с учащимися цели урока с результатом (объем знаний, качество умений и навыков), то побочный продукт - это отношение детей к уроку и конкретному учебному предмету или виду деятельности - должен быть оценен на основе суммы наблюдений. На основе анализа хода одного урока нельзя категорично заявлять об отсутствии развивающего эффекта. Тем не менее, отсутствие познавательного интереса, позитивного эмоционального настроя у большинства учащихся в течение продолжительных отрезков учебного времени должно оцениваться как следствие недостаточного внимания со стороны учителя к какому-то компоненту учебной деятельности или пренебрежительного отношения к педагогической технологии.

В обязательном порядке следует ознакомиться с мнением самого учителя о посещенном Вами уроке, задать вопросы по схеме деятельности учителя, чтобы уточнить данные своих наблюдений и сделать более обоснованные выводы о психологической подготовленности педагога к роли организатора детской самодеятельности.

Список использованной литературы

1. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Изд. Второе, доп., испр. и перераб.- М., 2001.

2. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. - М., 1958.

3. Турчин А.С. Педагогическая психология. - Иваново, 2000.

4. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении. - М., 1972.

***

Мақалада педагогикалық қызмет сапасына талаптың күшейгендігіне байланысты психологтың қызметі де өзгеруі тиіс екендігіне қатысты мәселелер қарастырылады.

УДК 373. 25: 617. 758. 1

Ремезова Л.А.
к.п.н., доцент кафедры
олигофренопедагогики и специальной психологии
Поволжской государственной социально-
гуманитарной академии (г. Самара)

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ У СТАРШИХ ДОШКОЛЬНИКОВ С КОСОГЛАЗИЕМ И АМБЛИОПИЕЙ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА К КОНСТРУКТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В настоящее время активно продолжается поиск новых путей оптимизации образовательного процесса в дошкольных учреждениях, как массовых, так и для детей с ограниченными возможностями здоровья. Одним из таких путей, по мнению психологов и педагогов, является формирование у дошкольников интереса к определенному виду деятельности, к обучению.

Проблема формирования и развития познавательного интереса получила достаточно глубокую разработку в психолого-педагогической теории (Л.И. Божович [2], Л.А. Венгер [3], А.А. Люблинская [6], Н.Г. Морозова [7], Н.К. Постникова [9] и др.). Однако, данный феномен нуждается в дальнейшем изучении, особенно в аспекте его развития у детей дошкольного возраста с ограниченными возможностями здоровья.

В старшем дошкольном возрасте интересы детей приобретают некоторые особенности. Они тесно связаны с индивидуальными склонностями, способностями детей, с формированием личности в целом. Однако, часто характеризуются подражательностью, непостоянством, поверхностностью, близостью собственного опыта, разбросанностью, направленностью на ближайший результат (Э.А. Баранова [1], А.М. Вербенец [4], А.В. Запорожец [5], А.А. Люблинская [6] и др.).

В старшем дошкольном возрасте конструктивная деятельность приобретает более осознанный, высокий уровень своего развития. Поэтому, мы считаем, что в этот период можно говорить о возможности успешного формирования активного, разностороннего и в некоторой степени устойчивого интереса к этой деятельности, характеризующегося относительной широтой, полнотой содержания, активным, целенаправленным отношением к процессу конструирования. Важность решения данной проблемы мы связываем

с тем, что конструирование обладает, как указывала Л.А. Парамонова, универсальным статусом в составе «специфически детских видов деятельности» [8]. По мнению автора внутри конструирования формируется общая способность по выстраиванию целостностей различного типа (предметов, моделей, текстов и др.). Эта способность имеет отношение не только к конструированию, но и к другим видам детской деятельности (игре, многообразным формам художественного творчества и т.д.). Именно конструктивная деятельность задаёт «модельное» выражение данной способности, что позволяет рассматривать проектирование разных видов детской деятельности в «логике» конструирования, выступающего интегрирующей основой, обеспечивающей их взаимосвязь.

Для того, чтобы наметить пути и методы формирования познавательного интереса старших дошкольников к конструктивной деятельности, необходимо изучить особенности его проявления у каждого ребёнка. Изучая интерес к конструктивной деятельности в практике детских садов, наблюдая за особенностями его проявления у детей старшей и подготовительной к школе групп, мы не заметили особых возрастных различий. Поэтому для более глубокого и всестороннего изучения интереса ограничились группой детей шестого года жизни. В эксперименте участвовали 20 детей с косоглазием и амблиопией старшей группы дошкольных образовательных учреждений компенсирующего вида для детей с косоглазием и амблиопией №5, №173 г. Тольятти и 20 нормально видящих сверстников МДОУ комбинированного вида №177 г. Самара.

Изучить общие данные о каждом ребёнке, выявить наличие у них способностей, склонности к конструктивной деятельности, проявление к ней интереса на занятии, вне занятий и дома, характер протекания данной деятельности у отдельных детей помог метод беседы с тифлопедагогами, воспитателями, родителями.

Основным методом изучения проявления интереса к конструктивной деятельности явилось наблюдение. Оно дало нам возможность собрать факты в их живой взаимосвязи, проследить сам процесс становления и развития данного интереса у детей и, в конечном итоге, получить объективные и более полные данные об особенностях его проявления у каждого ребёнка и определенной группы детей. Опираясь на наблюдения за реакциями детей, пытались установить эффективность различных приёмов стимуляции интереса воспитателем, определить характер протекания конструктивной

деятельности и отношение к ней старших дошкольников, особенности знаний, уровень навыков и умений детей в зависимости от характера их интереса, и тем самым наметить пути и методы его дальнейшего развития.

Вначале с детьми проводились индивидуальные беседы, целью которых было выявить интерес к занятиям, виду конструктивной деятельности, материалу, содержанию работы.

Использование метода парных сравнений (для сравнения мы брали занятия лепкой, аппликацией, рисованием, конструированием), сущность которого заключалась в выборе ребёнком любимого занятия в разных сочетаниях, дало нам возможность конкретизировать полученные данные, и на основе сопоставления с результатами бесед, определить относительную степень устойчивости этого интереса к занятиям конструированием.

Изучая интерес старших дошкольников к тематике и материалу занятий по конструированию, мы использовали следующие методы: наблюдение, метод индивидуальных бесед, проведение контрольных занятий по конструированию с предшествующей беседой и последующим обсуждением выполненного задания, метод анализа детских работ.

Определить степень устойчивости интереса к тематике, материалу нам помогли контрольные занятия с внесением некоторых экспериментальных ситуаций.

Рассмотрим полученные нами данные в ходе данного экспериментального исследования. Сначала остановимся на результатах по выявлению интереса к занятиям конструктивной деятельности, представленные в табл. 1.

Таблица 1

Изучение проявления интереса к занятиям конструированием (в %)

Категория детей	Виды занятий			
	Конструирование	лепка	аппликация	рисование
С наруш. зрения	35	20	-	45
Нормально видящие	25	15	5	55

Проведение индивидуальных бесед, целью которых было выявить интерес к занятиям конструированием, показало, что 75% детей с нормальным зрением любимыми назвали занятия по

изобразительной деятельности, отдавая предпочтение рисованию (11 детей). У детей с нарушением зрения также в большей степени любимыми оказались занятия изобразительной деятельностью: девять детей отдали предпочтение рисованию, а четыре ребёнка – лепке. Конструирование выбрали семь детей с нарушением зрения, и пять нормально видящих сверстников, что позволяет высказать предположение, что дети с нарушением зрения в процессе конструирования чувствуют себя более успешными нежели, чем в рисовании.

Проанализировав данные бесед и парных сравнений относительно предпочтений детей виду конструктивной деятельности, мы установили определенную увлечённость их данными занятиями и в то же время неустойчивость, поверхностность и пассивность этого интереса.

Данные, демонстрирующие проявление интереса к тематике занятий по конструированию представлены нами в табл. 2.

Таблица 2

Изучение интереса старших дошкольников к тематике занятий по конструированию (в %)

Категория детей	Тематика занятий								
	дом	машина	самолёт	мост	Пароход	Стауция метро	Детский сад	улица города	другие темы
С наруш. зрения	45	20	10	5	10	-	-	-	10
Нормально видящие	30	15	15	10	15	-	-	5	10

Следует отметить, что тематика детских работ, конструкций, довольно однообразна. Отметим, что в обеих группах среди выбранных объектов для реализации замысла основное место занимает моделирование строительных сооружений (дом, гараж, замок, башня) и различных машин (грузовик, автомобиль, ракета). Если брать общие показатели для обеих групп, то можно отметить, что 55% поделок – строительные объекты, 45% – транспортные средства. Наблюдается дифференциация интересов мальчиков и девочек, так, мальчики в основном свой выбор останавливали на машинах и самолётах, а девочки отдавали предпочтение домам. Наличие такой дифференциации указывает на то, что в обучении

детей конструктивной деятельности необходимо учитывать интересы и направлять их развитие по «желаемому руслу».

Рассмотрим, как старшие дошкольники проявляли интерес к конструктивному материалу (см. табл. 3).

Как видно из таблицы, детей привлекает разнообразный материал для конструирования. Изучение интереса к конструктивному материалу в практике детских садов показало, что помимо традиционного материала для конструирования (строительные кубики, ЛЕГО-конструктор), старшим дошкольникам нравится конструировать из бумаги, пластмассового, металлического конструктора, особый интерес у них вызвали многофункциональный, механический, магнитный конструкторы. Но отсутствие в детских садах разнообразных конструкторов и крайне редкое использование на занятиях конструированием других, кроме деревянного и ЛЕГО-конструктора, вызвало неравномерность выбора материала. Следует отметить, что нормально видящие дети в большей степени проявляли интерес к незнакомому или мало знакомому конструктивному материалу.

Таблица 3

Изучение интереса старших дошкольников к конструктивному материалу (в %)

Категория детей	Конструкторы											
	Мягкие объемные крупногабаритные модули	Деревянный	Многофункци-ональный	Пластмассовый	Лего	Бумажный	Металлический	Керамический	Динамический	Механический	Трубчатый	Магнитный
С наруш. зрения	5	15	10	10	15	5	5	-	10	10	5	10
Нормально видящие	-	5	10	-	15	5	10	5	15	20	5	10

Перейдем к рассмотрению влияния продуктивного экспериментирования на степень устойчивости интереса к тематике занятия по конструированию (см. табл. 4).

Таблица 4

Изучение степени устойчивости интереса к тематике занятия по конструированию (в %)

Категория детей	Традиционная форма организации занятий		Использование на занятии метода экспериментирования	
	Устойчивость интереса к тематике занятия	Устойчивость интереса к конструктив-ному материалу	Устойчивость интереса к тематике занятия	Устойчивость интереса к конструктив-ному материалу
С наруш. зрения	40	85	65	80
Нормально видящие	45	70	70	70

Полученные данные подтверждают, что интерес старших дошкольников к тематике в основном неустойчив, но необычность занятий, придание ему исследовательского характера в некоторой степени способствовало повышению уровня его устойчивости. Когда сравнивались данные бесед и анализ конструкций детей, выполненных на обычных занятиях, тематика не совпала у 55% детей с нормальным зрением и у 60% детей с косоглазием и амблиопией. При организации занятия с использованием метода продуктивного экспериментирования только 30% детей с нормальным зрением и 35% – с нарушенным зрением, изменили тему, а соответственно 70% и 65% передали полностью, частично или с некоторыми дополнениями свой замысел. При выборе материала у детей проявилась сравнительно большая устойчивость: 70% нормально-видящих детей и 85% их сверстников с нарушением зрения конструировали, используя задуманный материал, 25% детей массовой группы и 5% дошкольников с косоглазием и амблиопией изменили материал, 5% детей с нормой и 10% детей с нарушением зрения использовали дополнительный материал. Наличие определенной устойчивости к некоторым темам, материалу у отдельных детей в большинстве случаев, как показали дальнейшие наши наблюдения, характеризовалось устоявшимися шаблонами в конструкциях.

Результаты проведённого исследования показали, что интерес к конструктивной деятельности обследуемых нами детей на начальных этапах характеризовался неустойчивостью, поверхностностью и пассивностью.

Подученные давние с помощью разных методов дали нам возможность выделить четыре подгруппы детей с разным уровнем развития интереса:

первая подгруппа – проявление высокого уровня интереса. По результатам опытной работы такого уровня интереса к конструктивной деятельности не проявил ни один ребёнок, как в группе детей с нормальным, так и с нарушенным зрением;

вторая подгруппа – средний уровень интереса. Эту группу составили семь детей с нормальным зрением и пять детей с косоглазием и амблиопией;

третья подгруппа – проявление незначительной заинтересованности занятиями конструированием. К ней мы отнесли 11 детей с нормальным и столько же детей с нарушенным зрением;

четвертая подгруппа – полное отсутствие всякого интереса к занятиям по конструктивной деятельности. В неё вошли двое детей с нормальным и четверо детей с нарушенным зрением.

Такое деление на уровни не учитывало всех индивидуальных особенностей проявления интереса, некоторые дети проявляли себя очень неровно.

Однако, определение типичных и индивидуальных особенностей проявления интереса к конструктивной деятельности у старших дошкольников даёт нам возможность построить работу по его формированию и развитию, обеспечивая необходимый индивидуально-дифференцированный подход в достижении активного, целенаправленного отношения к процессу конструирования.

Решить эту проблему помогла разработанная нами технология коррекционного обучения конструированию, представленная десятью модулями, отражающими ступени развития конструктивной деятельности дошкольников с нарушением зрения: «Пропедевтика конструирования», «Конструирование по образцу», «Конструирование по моделям», «Конструирование по условиям», «Конструирование по теме», «Конструирование по замыслу», «В мире конструкторов», «Проектное конструирование», «Компьютерное конструирование», «Строительно-конструктивные игры».

Модуль определён нами как группа положений компетентности, формулирующая то, что дошкольник со зрительной патологией должен делать и знать, чтобы обнаружить свой соответствующий уровень развития конструктивной деятельности. Это овладение

средствами и способами планирования, проектирования, моделирования, прогнозирования, исследования в разных видах конструктивной деятельности.

Каждый модуль имеет универсальную структуру и создаётся по одной схеме: формулировка цели модуля, предполагаемая продолжительность модуля, формулировка навыков, подходы к интерпретации полученных достижений, критерии оценки результатов, продвижение.

Цели модуля отражают краткое содержание основания модуля, характеризующие основные задачи и масштаб модуля. Продолжительность модуля предполагает приблизительное количество занятий, необходимое ребёнку для достижения всех результатов. Навыки и знания, которые ребёнок должен усвоить после прохождения модуля, формулируются с учётом особенностей первичного дефекта и вторичных отклонений. В содержательной части модуля даются рекомендации относительно его задач, масштаба и интерпретации ожидаемых результатов развития конструктивной деятельности детей. Главная цель интерпретации полученных достижений заключается в предоставлении рекомендаций о подходах к обучению конструированию относительно конкретного модуля, позволяющих обеспечить достижение результатов детьми. При определении критериев оценки результатов даются примеры возможных способов оценки конструктивных знаний и навыков детей. В продвижении даётся информация о связи модулей.

Внедрение педагогической технологии модульного обучения конструированию позволило эффективно решать проблемы развития механизмов компенсации, коррекции нарушений познавательной деятельности, потенциальных возможностей в становлении личности детей с нарушением зрения с учётом их особых образовательных потребностей и обеспечить успех развития познавательного интереса. Достижение успеха в развитии интереса к конструированию стало возможным за счёт создания психолого-педагогических условий, к которым мы отнесли: обеспечение усвоения способов конструирования за счёт сохранных анализаторов, речи и мышления; внедрение технологии создания и оперирования конструктивными образами; вооружение рациональными способами манипулирующих действий с предметами; комплексное применение алгоритмических предписаний, адекватных зрительным и особым образовательным возможностям детей; формирование контрольных функций за

качеством и результатом работы; придание конструктивной деятельности особого творческого контекста; обеспечение совместной конструктивной деятельности детей.

Список использованной литературы:

1. Баранова Э.А. Особенности развития познавательного интереса в дошкольном возрасте [Текст] / Э.А. Баранова // Детский сад от А до Я. – 2009. – № 1. – С. 104-117.

2. Божович Л.И. Познавательные интересы и пути изучения [Текст] / Л.И. Божович // Известия АПН РСФСР. – Вып. 73. – М., 1955. – С. 3-14.

3. Венгер Л.А. О формировании познавательных способностей в процессе обучения дошкольников [Текст] / Л.А. Венгер // Дошкольное воспитание. – 1979. – №5. – С. 36-39.

4. Вербенец А.М. Познавательные интересы современных старших дошкольников: проблемы, особенности, пути развития [Текст] / А.М. Вербенец // Детский сад от А до Я. – 2009. – № 1. – С. 8-21.

5. Запорожец А.В. Психология детей дошкольного возраста. Развитие познавательных процессов [Текст] / А.В. Запорожец / А.В. Запорожец. – М.: Просвещение, 1964. – 352 с.

6. Люблинская А.А. Детская психология. [Текст] / А.А. Люблинская. – М.: Просвещение, 1971. – 415 с.

7. Морозова Н.Г. Учителю о познавательном интересе. [Текст] / Н.Г. Морозова – М.: Знание, 1979. – 47 с.

8. Парамонова, Л.А. Теория и методика художественного конструирования в детском саду. [Текст] / Л.А. Парамонова. – М.: Академия, 2002. – 192 с.

9. Постникова Н.К. Развитие познавательных интересов у старших дошкольников. [Текст] / Н.К. Постникова. – Дисс. ... канд. пед. наук. – Ленинград, 1968. – 197 с.

***

Мақалада қыликөз және амблиопиялары бар мектепке дейінгі балалардың қажеттілігіне және таңдауына байланысты конструктивтік қызметке деген танымдық қызығушылығын айқындаудағы психологиялық педагогикалық аспектілер қарастырылған. Осы мақала контексінде қызығушылықты қалыптастыру деңгейлері, баланың дамуына әсер ететін жағдайлар мен факторлар сипатталған.

***

The article presents sociological- pedagogical and cognitive aspects of pre-school aged children suffering from shift sight and amplipiosie in the constructive activities in connection with the direction and needs of children. In the light side of the problem mentioned there are given the factual date concerning the level of developing of their interests. Here are also presented conditions and facts effecting the development.

УДК 001.895:37.01

Капичникова О.Б.
профессор кафедры педагогики
Саратовского государственного университета
им. Н.Г.Чернышевского
Капичников А.И.
доцент кафедры педагогики
и психологии Саратовского государственного
аграрного университета имени Н.И.Вавилова

ИННОВАЦИОННАЯ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Педагогическая деятельность как феномен имеет многовековую историю, принадлежит к числу вечных, неисчерпаемых и всегда актуальных. Как известно, данный вид деятельности имеет многокомпонентный состав, включает различные личностные качества, профессионально-значимые умения, владение элементами педагогической техники.

Отдельные аспекты деятельности педагога начали отмечаться ещё в античности (Демокрит, Квинтилиан). Более подробно она получила освещение в трудах отечественных (К.Д.Ушинский, В.А.Сухомлинский, А.С.Макаренко) и зарубежных учёных (Я.А.Коменский, А.Дистервег, И.Г.Песталоцци).

На современном этапе модернизации образования значение педагогической деятельности возрастает, она принимает инновационный характер.

Нововведения следует рассматривать как непрерывный процесс, как органическую часть, компонент педагогической деятельности. Корни новшеств залегают в основе, в природе, в сущности нашего общества — в его постоянном обновлении. С этой точки зрения развитие новаторского процесса является исторической задачей нашего совершенствующегося общества не только по экономическим, но и по другим причинам, поскольку без изменений, без постоянного поиска нового, прогрессивного, более совершенного нет поступательного движения вперед.

Однако это не означает, что следует отрицать все, что до сих пор было достигнуто. Напротив, новое необходимо строить уже на существующем, на уже имеющихся положительных достижениях массовой педагогической практики. Нововведения, как в обществе,

так и в воспитании и образовании одновременно являются и результатом, и самым эффективным средством преобразования общества и образования, поскольку образование как общественная функция отражает изменения в обществе. Можно сказать, что уровень развития системы образования есть следствие или результат определенного уровня развития общества. Существует и обратная связь: сама система образования оказывает влияние на общество и на его развитие, ускоряя или замедляя их. В этом смысле изменения в образовании являются не только следствием, но и необходимым условием дальнейшего общественного развития.

Изменения в системе образования могут осуществляться не только на уровне государственной политики, но и в результате инициативы "снизу", исходящей от работников и организаторов системы образования и науки, т.е. путем *инновационной педагогической деятельности*. Понятие об инновационной педагогической деятельности сравнительно недавно вошло в наше сознание и до сих пор не имеет однозначного научного трактования, что требует рассмотрения данного феномена с позиций междисциплинарного исследования, в ряду коррелирующих понятий: "новое", "инновации", "инновационная деятельность", "педагогические инновации".

Термин *"новое"* понимается как "впервые созданный или сделанный, появившийся или возникший недавно, взамен прежнего, вновь открытый", "любое целенаправленное изменение, вносящее в среду внедрения новые стабильные элементы (новшества)". В различных научно-теоретических источниках выделяют несколько уровней новизны:

1) абсолютная новизна, основанная на создании того, что нигде и никогда прежде не существовало;
2) локальная новизна, когда создается новое для данной области, но имеющее аналог в других областях;
3) условная новизна, основанная на актуализации известного ранее, но забытого на сегодняшний день объекта;
4) нормативная новизна, когда объект считается новым по сравнению с другим, считающимся нормой;
5) субъективная новизна, когда объект нов для данного субъекта, но достаточно широко известен другим субъектам.

Процесс создания нового называется *"новшеством"* и в ряде исследований трактуется как:

— построение известного в другом виде;

— повторение существующего с незначительными изменениями;
— уточнение, конкретизация известного;
— дополнение известного существенными элементами;
— создание качественно нового.

Сам термин *"инновация"* (от латинского innovatio), широко распространенный в различных отраслях человекознания и воспринимаемый как синоним к понятию "новшество", впервые появился более 100 лет назад в культурологии и лингвистике для обозначения процесса трансфера, т.е. проникновение какого-либо культурного явления из одного контекста в другой и приобретение при этом новых, не свойственных ранее качеств.

Понятие «инновационная деятельность» вошло в научный обиход с 70-х годов нашего века, сначала применительно к экономике, а затем и к другим сферам жизнедеятельности человека. Его трактовка не ограничивается только узким семантическим смыслом, связанным с понятием "создание, внедрение или распространение нового", а имеет несколько дополнительных оттенков значения:

1)инновационной деятельности присуще свойство целостности, т.е. масштабности, всеохватности, глобальности вводимого новшества;

2)инновационная деятельность должна обладать перманентностью, непрерывностью обновлений и трансформаций;

3) инновационная деятельность не есть революция в какой-либо сфере, поскольку создание нового всегда базируется на каком-то фундаменте, уже имевшем место в практике.

Массовый характер движения по освоению и созданию нового вызвал к жизни целое направление в педагогике — новую отрасль научных знаний "Педагогическая инноватика", которая включает:
— педагогическую неологию, изучающую особенности создания инноваций, их источники, классификации, критерии новизны;
— педагогическую аксиологию, исследующую проблемы восприятия, оценки и освоения нового педагогическим сообществом;
— педагогическую праксиологию, занимающуюся обобщением данных о применении нового в сфере образования.

Педагогическая инноватика как отрасль педагогики в нашей стране наука молодая, в зарубежной педагогике исследование инноваций ведется с 60-х годов, имеет несомненные успехи и отличается ярко выраженным прикладным характером. Там пытаются

теоретически обосновать инновационные процессы в различных сферах образования, дать практические рекомендации по освоению возникающих новшеств, анализируют вопросы управления инновационными процессами. Среди наиболее известных педагогов, занимающихся проблемами инноваций, следует назвать Х.Барнета, Д.Гамильтона, Н.Гросса, Н.Диниксона, М.Майлза, А.Хабермона, Р.Хейвлока и др.

Социально-философские аспекты исследования педагогических инноваций даны в работах Н.ИЛапина, А.И.Пригожина, Н.Р.Юсуфбековой. Теоретико-методологические аспекты выявления сущности, состава и критериев оценки педагогических инноваций рассмотрены в работах М.С.Бургина, В.С Лоренсова, М.М.Поташника, О.Г.Хомерики. Анализ деятельности инновационных учебных заведений дан в работах В.И.Андреева, М.В.Левита, А.Г.Каспржака, Э.М.Никитина.

Процесс освоения и создания нового в педагогике протекает длительно и включает несколько взаимосвязанных этапов:

1) разработка нововведения - создание нового или поиск и адаптация созданного ранее;
2) изучение созданного - оценка экспертами, опытная проверка, научно-педагогическая экспертиза;
3) доработка нововведения - адаптация, корректировка применительно к новым условиям работы;
4) внедрение в практику - теоретическое изучение нового и практическое его воплощение работниками школ;
5) дальнейшее развитие предмета инновации.

Деятельность по созданию, освоению, использованию и распространению нового в педагогической практике называется инновационным процессом. Как отмечает И.Р.Юсуфбекова: "Инновационными следует считать процессы создания новшеств, их осмысление педагогическим обществом и использование в практике обучения и воспитания" (1, 21). В отечественной философской, социологической и педагогической литературе раскрыты структура и сущность инновационных процессов, даны определения его исходным понятиям: "жизненный цикл нововведения", "динамика и эффективность нового".

Понятия «*новшества*» и «*нововведения*» в педагогике рассматриваются как синонимы и трактуются как новое средство, т.е. метод обучения или воспитания, методика работы, педагогическая технология, учебная программа и т.п.

Следует отметить, что в трактовке понятия *«педагогические инновации»* нет достаточной четкости. Ряд исследователей (К.Ангеловски, В.С.Лазарев, М.М.Поташник, О.Г.Хомерики и др.) определяют его как процесс освоения новых средств, т.е. новшеств. При этом параллельно употребляется понятие «инновационный процесс» для определения действий, связанных с инновационной деятельностью, что, на наш взгляд, нарушает логику восприятия данной категории. В ряде исследований (М.С.Бургин, Л.Д.Гирева, А.И.Овсянникова, Ф.Янушкевич и др.) понятия «педагогические инновации» и «педагогические новшества» употребляются как синонимы, что затрудняет их разграничение.

В.И.Андреев дает несколько значений термина "педагогические инновации":

- разработка нового содержания и новых методов;
- внедрение и распространение уже существующих передовых систем и технологий;
- разработка новых технологий управления и развития школы;
- статус школы как экспериментальной площадки;
- ситуация, когда школа имеет принципиально новую образовательную ориентацию (2,255).

Таким образом, инновационная педагогическая деятельность может быть рассмотрена как *практика обучения и воспитания, создаваемая отдельными педагогами и целыми творческими коллективами для поиска эффективных путей разрешения актуальных проблем, поставленных перед современной школой.*

Обратимся к классификациям инновационной педагогической деятельности. В.С. Лоренсов, М.М. Поташник, О.Г. Хомерики классифицируют инновационную педагогичекую деятельность по ряду параметров.

1. На основе соотнесенности с той или иной частью учебно
- воспитательного процесса:
- в содержании образования;
- в методиках, технологиях, формах, методах, приемах, средствах, способах учебно-воспитательного процесса;
- в организации обучения и воспитания;
- в системе управления школой.

2. На основе масштабности (объема) преобразований:
- частные (локальные, единичные), не связанные между собой;

- модульные (комплекс частных), связанные между собой;
- системные, охватывающие всю школу.

3. На основе инновационного потенциала деятельности:

- модификационная, связанная с рационализацией, усовершенствованием существующего в массовой практике;
- комбинаторная, основанная на соединении элементов из различных педагогических технологий;
- радикальная, направленная на создание принципиально нового, не применявшегося ранее.

4. На основании отношения к своему предшественнику:

— замещающая, основанная на введении нового средства вместо устаревшего;

— отменяющая, основанная на прекращении деятельности;

— открывающая, направленная на освоение нового;

— деятельность на основе ретровведения, т.е. использование забытого старого (3,114-118).

В работах К.Ангеловски, обобщившего исследования ученых США (Роджерс, Майлс), Франции (Браинсуик, Болен), Англии (Найхоф, Марклунд), Югославии (Н.Потконяк, П.Мандич и др.) дана классификация инновационной педагогической деятельности на основе следующих критериев:

1) от сферы распространения:
- в содержании образования;
- в технологиях обучения и воспитания;
- в системах управления образованием;
- в образовательной экологии;

2) от способа осуществления нового:
- систематическая, плановая, заранее подготовленная;
- стихийная, спонтанная, случайная;

3) от широты и глубины новаторских мероприятий:
- массовая, фундаментальная, глубокая;
- частичная, мелкая;

4) от характера возникновения нового:
- внешняя, касающаяся форм обучения и воспитания;
- внутренняя, затрагивающая сущность обучения и воспитания (4,42).

Принимая во внимание указанные классификации, будем рассматривать инновационную педагогическую деятельность как:

- организацию личностно ориентированных приемов воздействия на формирующуюся личность;

- освоение новых методов, приемов, форм и средств обучения и воспитания;

- использование систем работы учителя на основе инновационных педагогических технологий;

- деятельность инновационных образовательных учреждений.

Исследование, обобщение и внедрение в образовательный процесс высшей и средней школы инновационной педагогической деятельности позволяет решать задачи модернизации современного образования, приводить его в соответствие с Болонской конвенцией.

Список использованной литературы:

1.Юсуфбекова Н.Р. Общие основы педагогической инноватики: опыт разработки инновационных процессов в образовании. – М.: Новая школа, 1991.- 183 с.

2. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития: Инновационный курс. – М.: Новая школа, 1997. – 567 с.

3. Управление развитием школы. Пособие для руководителей образовательных учреждений. – М. Новая школа: 1995. -458 с.

4. Ангеловски К. Учителя и инновации. – М.: Просвещение, 1991. – 157 с.

***

Автор еңбегінде инновациялық қызметтің психологиялық-педагогикалық негіздерін әртүрлі тұрғыдан дәйекті дәлелдер келтіре отырып, инновациялық педагогикаға қатысты мәселелерді қарастырған.

***

The author of article opens questions of innovative pedagogies from the point of view of their popularization in broad masses. In articles it is considered the psychologist - pedagogical bases of innovative activity. On the basis of a rich electric material theoretical features and essence pedagogical innovation are based. Innovative pedagogical activity are considered as practice of training and education, created by separate teachers and the whole creative collectives for effective ways of the sanction of the actual problems put before modern school.

УДК 373.1.006.27:811.111

Джусубалиева Д.М.
д.п.н., профессор, проректор Казахского национального аграрного университета
Кунанбаева Д.А.
к.э.н., докторант КазУМОиМЯ, ведущий специалист АО «Национальный центр информатизации»

ИНФОРМАЦИОННО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СРЕДА КАК УСЛОВИЕ ПЕРСОНИФИКАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Неизбежность кардинальных изменений традиционных образовательных процессов предопределяет потребность в поиске новых подходов к проектированию образовательного процесса, гуманистических по своей сущности и максимально использующих ресурсы современного общества для развития когнитивных способностей личности.

Основными признаками общественных трансформаций, отражающих мировую тенденцию перехода от индустриального общества к обществу, основанному на знаниях, являются информатизация, интеллектуализация, инновационность, которые привели к усилению в социально-экономической жизни общества нестабильности, динамичности, нелинейности, нарастания дисбалансов и противоречий. Объекты такого мира рассматриваются как открытые неравновесные системы, находящиеся в постоянном взаимообмене со средой и обладающие свойством самоорганизации и саморазвития.

Развитие информационно-коммуникационных технологий способствовало нарастанию информации, становлению единого информационного пространства, изменению процессов распространения знаний – явлениям, обусловившим признание мировым сообществом человеческого потенциала основным социально-экономическим ресурсом. Изменение значимости знания актуализировало такие требования к специалисту, как профессионально-личностная компетентность, инновационная культура, способность к самоуправлению личностным знанием.

Отличительными характеристиками современного образования являются: интенсивное использование в процессе обучения информационно-коммуникационных технологий, обеспечивающих

равноправное приобретение и передачу знаний, свободный доступ к образовательным ресурсам, переход от принципа «образование на всю жизнь» к принципу «образование через всю жизнь» – важнейшей проблемы в условиях общества знаний; развитие социальных и эмоциональных способностей и навыков обучающихся, индивидуализация процесса приобретения и передачи знаний. Таким образом, на уровне мирового образовательного сообщества определились основные направления совершенствования образовательных процессов – информатизация и персонификация.

На фоне снижения значимости формализованных знаний особо востребованными становятся: способность к самообучению, социализация субъектов образовательного проекта в динамичной и неопределенной социальной и профессиональной средах, повышение собственной ответственности и активности в приобретении и передаче знаний. Соответственно меняются акценты в деятельности преподавателя (усиление функций модератора, консультанта, советчика и др.) и в управлении образовательной системой.

Анализ философской, экономической, культурологической и психолого-педагогической литературы позволил выявить основные особенности современного этапа развития общества как переходного от информационного к обществу, основанному на знаниях. Философский аспект заключается в том, что критическим условием развития современной экономики выступает развитие человека, т.к. его деятельность, мышление, система общественно-профессиональных и морально-этических норм приобретают все более интеллектуальный характер (Р.Ф. Абдеев, Б.С. Гершунский, В.Л. Иноземцев, Ж.Ф. Лиотар, Б. Санто, А.И. Субетто, Э. Тоффлер, М. Шелер и др.). В современных экономических условиях статус основного производственного ресурса, замещая труд в качестве источника прибавочной стоимости, получают информация и знания (Д. Белл, П. Друкер, В.Л. Иноземцев, Б.З. Мильнер, Е.В. Пилипенко, Т. Стюарт и др.). Информационная множественность создала социально-культурную среду современного общества, характеризующуюся плюрализмом, гетерогенностью, неопределенностью, фасеточностью (З.Бауман, А. Крокер, Д. Кук, Ж.-Ф. Лиотар, А.Т. Каюмов, А. Емелин и др.). Характерным признаком времени выступает инновационная деятельность личности, а необходимым компонентом в структуре

её общей культуры – инновационная культура. Постклассическому типу рациональности свойственно признание сложных систем как открытых, самоорганизующихся и саморазвивающихся, характеризующихся незавершенностью и способностью к взаимообмену со средой (И. Пригожин, В.С. Степин, Г. Хакен, В.Е. Хиценко и др.). Становится привычной процедура выбора материальных или духовно-нравственных аспектов жизни человека в условиях нестабильности и разнообразия, а знания, полученные в процессе обучения, и способность к инновациям становятся основными механизмами снятия напряженности, обеспечения стабильности и конкурентоспособности как отдельного человека, так и любой организации (В.А. Благодатных, А.Т. Каюмов, О.С. Разумов, П. Сенге, Н.Н. Суртаева, С.С. Шевелева и др.), что и нашло свое воплощение в появлении термина «обучающаяся организация» (П. Сенге). Главным приоритетом в обществе, перенасыщенном информацией, выступает становление уникального личностного знания, способности человека к генерации нового знания, к обучению и порождению инноваций. Не информация, а «одушевленное» человеком знание (В.П. Зинченко) определяет ценность человека, организации, страны, тем самым, формируя базис нового общества – общества знаний.

Анализ особенностей общества в контексте образования позволил выявить определенные требования к современному учебному заведению как открытой социально-педагогической системе (В.И. Андреев, В.И. Байденко, А.А. Вербицкий, А.Л. Гавриков, Э.Н. Гусинский, И.И. Дзегеленок, И.А. Зимняя, В.П. Зинченко, Л.Н. Лесохина, Л.А. Микешина, Дж. Г. Ньюмен, Х. Ортега-и-Гассет, М.Н. Певзнер, С.А. Расчетина, А.А. Рахкошкин, А.И. Субетто, Е.В. Титова, Э. Тоффлер, А.В. Хуторской, М. Шелер, Р.М. Шерайзина и др.). В условиях динамичности и неопределенности внешней среды вузу, как социальной системе, необходимо адекватно реагировать на меняющиеся образовательные потребности общества и запросы экономики, учитывать их многообразие (стать обучающейся организацией), но при этом, как педагогической системе, осуществлять традиционную функцию передачи существующей культуры и формирования ее будущего состояния. Усиление интеллектуализации общества ведет к увеличению количества работников интеллектуального труда, характеризующихся

развитым творческим мышлением, психологической гибкостью, высокой информационной компетентностью, инновационной культурой, а также готовностью принимать решения, основанные на знаниях. Выпускник современного вуза должен соответствовать этим требованиям. Инновационность (как признак общества) обуславливает восприимчивость вуза к инновационным идеям в науке, образовательной теории и практике при сохранении лучших традиций российской высшей школы, а также плюрализм образовательных концепций. Образовательный процесс вуза в условиях единого информационного пространства и глобализации видоизменяется в повышении его открытости: формируется обращенность к студенту как носителю информации, отражающей его личностно-преломленный социальный опыт и субъективное видение мира; отдается приоритет личностно-смысловому обучению в логике личностно-ориентированных технологий. Усиление значимости человека и его знаний повышает требования к вузу как институту формирования интеллектуального потенциала страны. Следовательно, задача вуза – не только научить будущего специалиста выращивать собственное личностное знание, уметь управлять им, но и выявлять, разрешать возникающие при этом проблемы.

Анализ этих противоречивых требований к высшей школе как сложной открытой педагогической системы в современном социуме обозначил проблему сохранения вузом целостности в своем функционировании и развитии при динамическом равновесии этих процессов. Для сложных систем существует только один механизм, обеспечивающий это равновесие – внутренняя самоорганизация и саморазвитие как реакция на внешние дестабилизирующие влияния. Однако не всякая открытая система самоорганизуется – для этого необходим внутри нее аттрактор, который смог бы стать центром переструктурирования на более высоком уровне. В образовательном процессе такими аттракторами являются его субъекты, индивидуальность которых несет в себе как источник стихийности, неоднозначности, так и стремление к упорядоченности, целостности, выступая центрами формирования диссипативных (спонтанных) структур.

Проблема совершенствования образовательного процесса обозначилась и в результате анализа тенденций развития образования в течение последних десятилетий (А.Л. Гавриков, В.П. Зинченко, А.М. Новиков, М.Н. Певзнер, В.А. Сластенин,

Р.М. Шерайзина и др.). Были выявлены два основных направления совершенствования образовательного процесса в современном вузе, обусловивших два подхода к его организации. Информационный подход совмещает в себе тенденции информатизации, массовости, фундаментальности, непрерывности образования. Его реализация в образовательном процессе подводит к активному использованию элементов дистанционного образования в практике высшей школы, к пересмотру содержания и технологий обучения. Целью данного подхода является формирование способности студентов к эффективному использованию существующего и постоянно пополняющегося огромного массива информационных ресурсов. Персонифицированный подход ориентирован на личностное знание, уникальное, присущее определенному человеку и потому особо ценное. Этот подход совмещает в себе тенденции гуманизации образования, ориентации на развитие личности и качество жизни. Важным моментом в реализации подхода является создание условий для процессов преобразования: информация – знание – информация. Этому способствует применение активных педагогических технологий в рамках контекстного обучения, создающее возможность моделирования коммуникации и деятельности в профессиональной среде, в которой общение является одним из важнейших средств обучения.

Образовательный процесс как открытая самоорганизующаяся система в условиях глобализации, отличающаяся гибкостью организационной формы, содержания, средств и методов обучения, открытостью в когнитивной и социально-эмоциональных сферах, требует соответствующего управления. Управление образовательным процессом основывается на общей теории управления системами, в которой под управлением понимается функция организованных систем, обеспечивающая их целостность, функционирование и развитие. По проблемам управления образовательными системами представлен широкий диапазон психолого-педагогических исследований, раскрывающих: различные теоретико-исторические аспекты социального управления (В.Г. Афанасьев, И.В. Блауберг, Д. Макгрегор и др.); управления учебными заведениями (Т.М. Давыденко, М.М. Поташник, Т.И. Шамова и др.); психологические аспекты управления (Б.Г. Ананьев, С.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, А. Маслоу и др.); управление целостным образовательным процессом (В.И. Андреев, С.И. Архангельский, Ю.К. Бабанский,

Г.В. Белая, В.П. Беспалько, Н.В. Кузьмина, В.А. Сластенин, Н.Ф. Талызина и др.). Управление в педагогических системах заключается в согласовании субъект-субъектных отношений и действий участников образовательного процесса (В.Ю. Кричевский). Управление образовательным процессом связано с определенными воздействиями, необходимыми для осуществления целевых установок образовательного процесса: поддержание в рамках установленных границ (функционирование) или переход в новое состояние (развитие) (Н.Ф. Талызина).

Выявлена и определена сущность методологических подходов, реализуемых в управлении образовательным процессом вуза: системного (В.П. Беспалько, Н.В.Кузьмина, С. И. Архангельский, В.П. Симонов, В.А Якунин, Ю.А. Конаржевский, М.М. Поташник, П.И. Третьяков, Г.П. Чепуренко и др.); функционального (В.И Загвязенский, Ю.А. Конаржевский, Н.В. Кузьмина, В.С. Лазарев, А.А. Орлов и др.); кибернетического (Р.Я. Касимов, Л.Н. Ланда, В.С. Черепанов, Ю.К. Чернова, В.А. Якунин и др.); личностно-деятельностного (И.А. Зимняя, В.Ф. Ломов, В.Д. Шадриков, Т.И. Шамова, и др.), ситуационного (Н.В. Кухарев, М.М. Поташник, В.С. Решетько, Г.В. Савельев и др.); рефлексивного (Г.В. Белая, Б.З. Вульфов, Т.М. Давыденко, А.А. Найн, Н.Я. Сайгушев, П.И. Третьяков, Т.И. Шамова и др.); ценностного (И.К. Богачек, Е.А. Ямбург и др.); синергетического (С.П. Капица, Т.А. Каплунович, Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов, Г.Г. Малинецкий, А.И. Субетто и др.). Установлено, что необходимость поддержания целостности функционирования образовательного процесса, с одной стороны, и обеспечения его саморазвития как открытой системы в условиях единого информационного пространства и глобализации, с другой, обусловили закономерность рассмотрения системно-синергетического подхода в управлении образовательным процессом как ключевого механизма его совершенствования. При этом иные подходы выполняют обеспечивающие функции: кибернетический, ценностный и функциональный оказываются ориентированными в отношении системных объектов образовательного процесса (содержание, средства, методы, формы, цель, результат, информационная образовательная среда, целостный образовательный процесс); личностно-деятельностный, рефлексивный и ситуативный концентрируются на личностном

развитии субъектов образовательного процесса (развитии личности, ее личностного знания, поведения).

Совершенствование образовательного процесса вуза как современной социально-педагогической системы предполагает системную интеграцию процессов информатизации и гуманизации (проявляющейся, прежде всего, через персонификацию), обеспечивая максимальное проявление достоинств каждого из процессов при трансформации всех элементов педагогической системы, отвечающих на вопросы: чему учить, кто, кого, как, с помощью чего осуществляется образовательный процесс.

Образовательный процесс рассматривается как *нелинейное взаимодействие* его участников: формируемое личностное знание нелинейно вследствие формирования неявного компонента, символизирующего необратимость изменений в системе знаний обучающегося; возможна многовариантность путей развития субъектов образовательного процесса; образовательный процесс ориентирован на генерацию нового знания. Понятие «новое знание» в образовательном процессе трактуется, прежде всего, в субъективном смысле, знание может не быть объективно новым, но для студента оно стало результатом собственного открытия. Таким образом, процесс взаимодействия участников образовательного процесса также является нелинейным, потому что он «изменяет поведение человека в настоящем и будущем, его отношение и его личность» (К. Роджерс).

Информационная образовательная среда, предопределив многообразие в образовательном процессе вуза (способов взаимодействия, содержания образования, методов обучения, образовательных траекторий студентов), обострила актуальность проблемы непосредственного взаимодействия субъектов образовательного процесса, в котором реализуется «спираль познания». Таким образом, при построении системы личностного знания студентов нелинейность образовательного процесса обеспечивается соблюдением в нем гибкого баланса между информационным и персонифицированным подходами.

В концепции открытого образования под *информационно-образовательной средой* понимается программно-телекоммуникационное и педагогическое пространство с едиными технологическими средствами ведения учебного процесса, его информационной поддержкой и документированием в среде Интернет. В данном исследовании образовательная среда

рассматривается как развивающаяся и аккумулирующая целенаправленно создаваемые и спонтанно возникающие условия взаимодействия субъективного мира личности, объективные условия образовательного процесса вуза и единого информационного образовательного пространства (на основе определения А.И. Артюхиной).

Понятие инновационной образовательной среды развивает понятие информационной образовательной среды во внутреннем и внешнем аспектах. Внутренний аспект базируется на идее комплексности использования в самом образовательном процессе технико-технологических и организационно-дидактических инноваций (Д.В. Маслов, Г. Роше, А.В.Слива, В.Н. Фокина и др.), а внешний – на интеграции образования, науки и практики (В.А. Иванова, З.С. Сазонова). При этом образовательный процесс приобретает междисциплинарность, профессиональный контекст, способствует приобщению к жизненному циклу знания и создает условия по порождению нового знания и инноваций. Информационная образовательная среда представляет собой рассеянный вид информационного процесса, а инновационная образовательная среда приобретает определенные установки, системно организующие образовательный процесс.

Разнообразие информационных образовательных сред, сведенных в многомерную классификационную матрицу (по основаниям*:* ценностно-целевое назначение образовательной среды; объем информации в среде; уровень усвоения информации обучающимся; инновационность образовательной среды; ориентированность среды на практику; междисциплинарность образовательного знания; инновационность образовательного знания; соотношение непосредственного и опосредованного взаимодействия в информационной среде; ориентация на развитие личности; вовлеченность и ответственность обучающегося за результаты) подтверждает актуальность отхода в организации образовательного процесса от стандартизации к гибкости при выборе вариантов, что практически реализуется преподавателями (разработка собственных образовательных технологий, где матрица позволяет сориентироваться преподавателю в многообразии образовательных сред) и студентами при выборе личностно-ориентированных траекторий обучения.

Список использованной литературы:

1. *Назарбаев Н.А. К экономике знаний через инновации и образование // Лекция Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева в Евразийском Национальном Университете им. Л.Н.Гумилева, посвященная 10-летию университета.*

2. *Ильина Т.А.. Структурно-системный подход к организации общения. М.: Знание, 1972.*

3. *Марков М. Теория социального управления, М., 1978*

4. *Управление развитием школы: Пособие для руководителей общеобразовательных учреждений // Под ред. М.М.Поташника, В.С.Лазарева. – М., Новая школа, 1995, с.464*

5. *Третьяков П.И., Мартынов Е.Г. Профессиональное образовательное учреждение: управление образованием по результатам, М., Новая школа, 2001, 363с.*

6. *Пикельная В.С. Теоретические основы управления: Школоведческий аспект. М., 1990, 245 с.*

7. *Управление организацией. Энциклопедический словарь// под ред.Поршнева А.Т., М.: изд.дом ИНФРА, 2001 – 822с.*

8. *Система менеджмента качества организаций высшего профессионального образования: теория и практика, Караганда, Изд-во КарГТУ, 2004. – 356с.*

***

Мақалада қазақстандық білім беру жүйесінің стратегиясындағы басым бағыттар қарастырылады. Аталған бағыттар білім беру мен ғылымның әлеуметтік-экономикалық рөлінде білім беру мен білім беру жүйесінің мақсатты-нәтижелік мәнін қайта қарауды талап етеді.

***

The article concerns the priori tendencies of the developing strategy of educational system in Kazakhstan. The major role of education in socio-economic processes demands an essential review of the resultative essence of education and its management system.

ӘОЖ 002.5:37.01

Касымова А.Х.
п.ғ.к., доцент,
Жәңгір хан атындағы БҚАТУ

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Еліміздің саяси, әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге сай білім беруді жетілдіру бағыттарының бірі – білім беруді ақпараттандыру екендігі Елбасының Қазақстан халқына арналған Жолдауында да ерекше аталды. Жедел дамып отырған ғылыми-техникалық прогресс қоғам өмірінің барлық саласын ақпараттандырудың ғаламдық процесінің негізіне айналды.

Жолдауда өткен ғасырдың отызыншы жылдарында сауатсыздықпен күрес жүргізгендей, компьютерлік сауаттандыру жөніндегі ауқымды іске азаматтарды тарту қажеттігі айтылған және мемлекеттік қызметке жаңа қызметкерлерді қабылдау кезінде компьютерді, интернетті және электрондық поштаны қолдана білу дағдысы міндетті талап болуға тиіс екендігі атап көрсетілген. Осыған байланысты, XXI ғасырда ақпараттанған қоғам қажеттігін қанағаттандыру үшін білім беру саласында төмендегідей міндетті шешу көзделіп отыр:

- компьютерлік техниканы, интернет, компьютерлік желі, электрондық және телекоммуникациялық құралдарды, электрондық оқулықтарды оқу үрдісіне тиімді пайдалану арқылы білім беру сапасын көтеру.

Қоғамның қарқынды ақпараттану дәуірінде адамның жан-жақты білім алуы үшін ақпаратты жинай білудің, болжамдар мен қорытындылар жасай білудің және ақпараттық технологияларды қолданудың маңызы зор екендігі баршамызға мәлім. Сондықтан да, аталған мақалада бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі - білім жүйесінде акқпараттық технологиялады қолданудың негізгі бағыттары жайында мәселе қозғалады.

Ақпараттандырудың негізгі бағыты XXI ғасырдың талаптарына сәйкес қоғамды дамытудың жоғары тиімділікті технологияларына сүйенген жаңа білім стратегиясына көшу болып табылады, яғни қазіргі білім жүйесін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды білім беру саласына енгізу жұмыстары болып саналады.

Білім беру жүйесін ақпараттандыру дегеніміз - берілетін білім сапасын көтеруді жүзеге асыруға бағытталған үрдіс, еліміздің ұлттық білім жүйесінің барлық түрлерінде кәдімгі технологияларды алмастыру, оларды дамыту, нақты жүзеге асыру шаралары.

Бүгінгі күні білім беру жүйесін ақпараттандыру ісінің басты мақсаты - заман талабына байланысты ақпараттық қоғамның шарттарына сәйкес студенттерді тұрмыстық-қоғамдық және кәсіптік өмір салаларына толық әрі тиімді түрде араластыру болып табылады.

Қоғамда білім беруді ақпараттандырудың негізгі бағыттары:

1. Білім беру сапасын арттыру, даму қарқынын күшейту және дербестендіру, қоғам мүшесінің ой-өрісінің даму деңгейін көтеру.
2. Өз бетінше білім алу мүмкіндігін кеңейту және міндетті емес білім беру жүйесінде қоғам мүшесінің өз мамандығын қайта өзгерте алатындай жағдай жасау.
3. Қоғамды ақпараттандыру қазіргі жағдайында тұлғаны тәрбиелеу және дамыту.
4. Информациялық оқу, эксперименттік зерттеу қызметін өз бетімен түрлі іс-әрекеттерін жүзеге асыру.

Білім беру саласында электрондық байланыс жүйелерінде ақпарат алмасу интернет, электрондық пошта, телконференция, видео-конференция, телекоммуникациялық жүйе арқылы іске асырылуда.

XXI ғасыр ақпарат ғасыры болғандықтан адамзатқа компьютерлік сауаттылық қажет. Ақпараттандыру және бұқаралық телекоммуникацияларды ғаламдастыру кезеңінде қазіргі қоғам ақпаратты нақты тұтынушының ұсыныстары мен қызығуына сай ақпарат ағынын қалыптастыру, ақпаратқа көлем және жылдамдық жағынан шектеусіз қол жеткізуді, сондай-ақ кез келген қашықтықтағы ақпарат көзіне, оның ішінде оқу ақпаратына назар аударуды қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін әлемдік ақпараттық орта жағдайында қоғамдық ақпараттық белсенді пайдаланумен сипатталады. Бұл өскелең ұрпақты ақпараттық мәдениетті қалыптастыруға жағдай жасайды.

Сонымен бірге, интернет жүйесінде жұмыс істеу студенттерге әлемдік білім, ғылым жетістігінен хабардар болып, оны игеруге шексіз мүмкіндіктер ашатыны сөзсіз. Ғалымдардың пайымдауынша, келешекте Қазақстанда білім беру жүйесін ақпараттандыру телекоммуникациялық желілерді жасау дамытумен ұштасады және оларды төмендегідей атап өтеді:

-ақпараттық мәдениетті ұйымдастыру мен жеделдету үрдісін жоғары деңгейге жеткізу;

-жасалынған және дамып келе жатқан телекоммуникациялық желілерді біртұтас бүкіләлемдік ақпараттық кеңістікке интеграциялау;

-біртұтас ақпараттық кеңістікке әр түрлі деңгейдегі ақпараттармен алмасуды қамтамасыз ету;

-білім беруді дербестендіруді қамтамасыз ету, дистанциялық оқытуға мүмкіндік жасау.

Бүгінгі таңда ақпараттық технология кең көлемде оқыту мен педагогикалық жұмысты ұйымдастыру қызметінде барлық жоғарғы оқу орындарында қолданылады. Оқытудың бұрынғы жүйесін қолдану бағытында ең тиімді технологияларға төмендегілерді жатқызуға болады:

Презентациялар технологиясы. Бұл технологияны қолданудың екі ерекшелігі бар. Біріншіден, студенттерге жаңа материалдарды көрнекті түрде көрсетудің құралы болса; екіншіден, білім берушілерге осы материалды дайындауды және оны қолдану үрдісін жеңілдетеді, алдын ала жүргізілген тәжірибелер презентациялар технологиясын пайдалану студенттердің оқуға деген ынтасын арттырып, сабақтың қызықты өтуін қамтамасыз етіп, оған дайындалу мерзімін қысқартады. Ең бастысы - мұғалімдерді жаңа ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдалануға дағдыландырады.

Үлгерімді тексеріп және студенттердің білімін жетілдіру. Компьютерлік технологияларда осы мақсатты пайдалану, біріншіден, мұғалімнің жұмыс өнімділігін арттырып, оқу нәтижесін тексеруге көбірек уақыт бөлуге көмектеседі. Екіншіден, объективті түрде қадағалай отырып, студенттердің алған білімін бағалауды жүзеге асырады, үшіншіден, бақылау технологиясына ғылыми элементтер енгізіліп, оны кеңінен пайдалануға болатындай етіп, білім мекемелерінен алатын білім мен дағдылау деңгейлерін нақты түрде стандарттау технологиялары жайлы айтуға негіз болады.

Бүгінгі күні білім жүйесінде ақпараттық технологияларды қолдану оқу үрдісін едәуір тиімді сапалы ете түскені, тәрбиенің жаңа құралдарына қол жеткізгені, мұғаліммен мен студент байланысының жетілгені белгілі болып отыр. Дегенмен де, білім беру жүйесінде білімдік және ақпараттық технологияларды іс жүзінде үйлестіре қолдануда кемшіліктер де жоқ емес. Яғни, ақпараттық технологияның тез жаңаруы: вертуаль шындыққа,

геоақпараттық жүйелерге, т.с.с. негізделген әсерлі, әрі күрделі түрлерінің пайда болуы мәселені қиындата түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. - http://www.edu.gov.kz

2. Концепция информатизации образования в Республике Казахстан. Алматы, 2000., 38с.

3. Медешова А.Б. Использование информационных технологий обучения в подготовке будущих специалистов./«Наука и образование» Международная научно-практическая конференция БИФ КемГУ, Россия, 1часть, 2004., с. 421-423

***

В статье рассматриваются теоретические основы использования информационных технологий в образовании..

УДК 373.1.006.27:811.111

Кунанбаева Д.А.
к.э.н., докторант КазУМОиМЯ,
ведущий специалист
АО «Национальный центр информатизации»

ИНФОРМАТИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Развитие современной системы высшего образования происходит в условиях информатизации общества и характеризуется динамизмом, использованием многообразных образовательных технологий, инновационных методов и организационных форм обучения.

Усиление процессов глобализации мировой экономики, изменение роли информации в жизни человека и общества способствовали введению в научный оборот в начале 60-х гг. XX столетия термина «информационное общество» (Дж. Стиглер, Ф. Махлуп, Дж. Нейсбит, Т. Стоуньер и др.).

Утверждение нового типа научной рациональности, характерного для информационного общества, объективно проявляется во всех сферах жизнедеятельности человека, в том числе и в образовании. Прорыв в средствах телекоммуникаций позволяет использовать индивидуальные средства, методы и

организационные формы обучения, проектировать его содержание на вариативной основе. В этой связи важным направлением развития вузовской системы подготовки специалистов в условиях информатизации общества является разработка дидактического обеспечения образовательного процесса на системной основе в контексте личностно ориентированного подхода.

Информатизация образования рассматривается сегодня как часть процесса информатизации общества в целом и как один из определяющих факторов перехода к высокоорганизованной форме существования цивилизации, когда, наряду с развитием информационных структур, происходит процесс технологизации всех сфер жизнедеятельности человека. Появление многообразных электронных ресурсов учебного назначения образует поликомпонентное информационное поле как специфическое окружение человека в виде графических изображений, текстовых, звуковых, аудиовизуальных и т.п. сообщений.

В мировом научном сообществе признается актуальность проблемы несоответствия существующей системы образования достижениям научно-технического прогресса, главным предназначением которой является не столько подготовка специалистов, способных к творческому преобразованию и применению полученных знаний, сколько передача и усвоение определённого объема знаний и умений. В практике работы высшей школы появилось понятие «функциональная неграмотность» (Ф.Г. Кумбс), под которой понимается неспособность выпускника вуза адаптироваться к смене технологий и условий предметной деятельности.

С другой стороны, происходящие в обществе социально-экономичес-кие преобразования, появление электронных средств учебного назначения и информационно-коммуникационных технологий, информатизация образования обусловили появление теоретических основ общенаучного обеспечения учебного процесса в вузе и в первую очередь разработку «дидактических положений, ассимилирующих идеи системности и способов реализации её принципов» (И.Ю. Асманова).

В педагогике решению проблем, связанных с научно-методическим обеспечением образовательного процесса в вузе, посвящены исследования отечественных и зарубежных специалистов. Так, в теории и практике высшей школы изучались вопросы обеспечения инновационного развития педагогического

образования (В.А. Бордовский, Н.О. Яковлева и др.), профессиональной подготовки специалистов и эффективного использования новых информационных технологий (В.Я. Кикоть, И.В. Оноков, Т.Ф. Сидельникова и др.), профессиональной подготовки специалистов социальной работы (Н.П. Клушина), учебного процесса в условиях информатизации высшей школы (М.Я. Виленский, П.И. Образцов, А.И. Уман, М.Ю. Швецов и др.), системно-дидактичес-ких основ проектирования авторских технологий обучения (В.М. Плотцев, Ю.А. Валиков и др.), а также вопросы интеграции и комплексного применения информационных и педагогических технологий (А.Б. Трофимов, Л.А. Шкутина и др.), применения кластерного метода при проектировании и моделировании педагогических объектов (Н.Ю. Сафонцева, А. Ю. Уваров и др.).

Вопросы повышения эффективности и качества в классической системе образования – передачи знаний в системе «преподаватель–студент» и опосредованно – через использование информационно-коммуникационных средств обучения отражены в ряде педагогических исследований (А.А. Андреев, А.А. Ахаян, Л.Х. Зайнутдинова, С.В. Панюкова, И.В. Роберт, И.Н. Розина, Д. Тапскотт, У. Хортон, D. Bell, S. Floud и др.), в которых предпринимается попытка обоснования современных подходов и направлений в решении актуальных задач обеспечения, развития и модернизации системы высшего образования.

Переход к качественному изменению учебного процесса на основе использования инновационных средств, методов, организационных форм обучения и информационно-образовательных технологий, обусловлен необходимостью разработки новых подходов к организации системы подготовки высококвалифицированных специалистов.

Анализ научно-педагогической литературы показывает, что развитие системы высшего образования на этапе информатизации общества обусловлено происходящими процессами интеграции содержания и технологий обучения. Их внедрение в сферу образовательной деятельности позволяет на новом, более качественном уровне осуществлять передачу накопленного человечеством социального опыта, успешно адаптироваться обучаемым к происходящим в окружающей среде изменениям, более эффективно взаимодействовать преподавателям и студентам в процессе обучения.

В дидактическом плане использование электронных информационно-образовательных технологий связано с соблюдением определенных принципов обучения, выступающих в качестве ориентира при организации учебного процесса на основе компьютерно-опосредованной коммуникации и отличающихся от принятых в классической дидактике. В данном аспекте изложение учебного материала основано на логике построения дидактических единиц, а решение учебных задач выполняется согласно логике их использования. Для этого необходима разработка специальной образовательной системы.

Обзор результатов зарубежных исследований (Дж. О Коннор, И. Макдермотт и др.) показывает, что «если сконцентрировать внимание на характере связей, существующих между элементами системы, а не на самих частях, то открывается поразительный факт. Системы, состоящие из частей абсолютно разной природы, имеющих совершенно несхожие функции, подчиняются одним и тем же общим законам организации. Их поведение зависит не от природы и свойств образующих их частей, а от того, как эти части соединены между собой. В силу этого можно предсказывать поведение систем, даже если у нас нет детальных знаний об их частях» (Дж. О Коннор). Структура такой системы определяется взаимосвязью составляющих её частей (компонентов), а функциональный подход должен быть ведущим при определении эффективности данной системы.

В контексте личностно ориентированного подхода современная дидактическая система образовательного процесса в вузе представляет собой интегрированную совокупность предметных учебно-методических комплексов, реализуемых на основе общенаучного, структурно-функционального и информационно-коммуникационного обеспечения (см. рис. 2). Базовыми средствами дидактической системы, особенно её технологической составляющей, являются компьютер, сеть (локальная, глобальная) и осуществляемая на их основе компьютерно-опосредованная коммуникация, обусловленная образовательной деятельностью. Сущность функционирования дидактической системы заключается в сочетании традиционных методов, средств и организационных форм обучения в высшей школе с их электронными аналогами на основе использования электронных информационно-образовательных технологий.

Ранее проведённые исследования (Ю.К. Бабанский, В.П. Беспалько и др.), свидетельствуют о том, что образовательная деятельность, как правило, осуществляется в рамках конкретной образовательной системы, а повышение эффективности процесса обучения зависит от выбора средств, методов, форм обучения и контроля, адекватных поставленным целям и задачам.

В процессе информатизации общества потребность в оперативной переработке поступающей в большом объёме информации обусловлена глобальным развитием сетевых и телекоммуникационных технологий. С одной стороны, человечество за время существования накопило множество новых фактов, сведений из различных областей жизни, что привело к необходимости их систематизации. С другой – увеличение объема информации и рост знаний породили трудности в их освоении, выявили неэффективность традиционных подходов, методов и технологий, используемых в педагогике.

В условиях информатизации общества, когда изменяются объем и состав ресурсов учебного назначения, происходит дифференциация спроса на услуги в области вузовской подготовки специалистов, увеличиваются информационные потребности в процессе принятия решений на различных уровнях, использование в структуре системно-дидактического обеспечения образовательного процесса практико-ориентированных методов обучения на основе контекстного подхода наиболее полно отвечает задачам подготовки будущих специалистов в высшей школе. За основополагающие, базовые принципы, определяющие направление развития системно-дидактического обеспечения образовательного процесса в вузе, его цели, содержание и технологию реализации, были приняты принципы контекстного обучения, сформулированные А.А. Вербицким.

Таким образом, разработка и проектирование системно-дидактического обеспечения обусловлены функционально-содержательной совокупностью общепедагогических, дидактических, психологических процессов в системе «преподаватель–студент», «студент–студент», «преподаватель–студенты», направленных на реализацию содержания, методов, форм и средств обучения, адекватных целям образования, будущей профессиональной деятельности и профессионально значимым качествам специалистов.

Наряду с общедидактическими принципами, соблюдение которых необходимо при использовании существующих организационных форм, методов и средств обучения, внедрение системно-дидактического обеспечения на основе электронных информационно-образовательных технологий инициирует разработку педагогических принципов, определяющих содержание, организацию и методику обучения в новых условиях (принципы контекстного обучения в сочетании с принципами конструктивизма в образовании, модульности, оптимизации коллективных, групповых и индивидуальных форм организации учебного процесса, приоритета функционального взаимодействия учебных компонентов практико-ориентированной образовательной деятельности на всех уровнях усвоения учебного материала и развития социально-образовательного опыта студентов).

Базовые принципы учитывают особенности системно-дидактического обеспечения в условиях модернизации высшей школы, среди которых необходимо выделить следующие: цели и содержание дидактического обеспечения конкретной учебной дисциплины разрабатываются на основе модели деятельности специалиста, включающей основные функции, задачи, проблемы, объекты будущей специальности; структура и функции реальной предметной деятельности, выраженные в модели специалиста, задают системообразующий контекст содержанию дидактического обеспечения не только отдельных учебных дисциплин, но и подготовки специалиста в целом; ориентация всех образовательных процедур на гарантированное достижение учебных целей, полное решение поставленных дидактических задач; оценка итоговых результатов обучения, интерактивная связь в системе «преподаватель–студент» осуществляются как с позиций совокупности приобретенных знаний, умений и навыков по решению конкретных профессиональных задач, так и с позиций изменения личностного опыта относительно модели деятельности специалиста.

В условиях информатизации общества наиболее целесообразным является поэтапное внедрение на основе электронных информационно-образовательных технологий традиционных, современных и инновационных средств (В.В. Краевский, А.В. Хуторской); познавательно-деятельностных (М.Н. Скаткин, И.Я. Лернер и др.), практико-ориентированных (А.А. Вербицкий, В.А. Трайнев, М.А. Чошанов и др.) и контрольно-

оценочных методов; индивидуальной, групповой, коллективной и фронтальной (В.В. Гузеев, В.А. Ситаров и др.) организационных форм обучения, входящих в структуру системно-дидактического обеспечения образовательного процесса в вузе. Решение, связанное с оптимизацией структуры системно-дидактического обеспечения, основано на применении всего комплекса методов, средств, организационных форм и технологий обучения, разумном сочетании традиционного и инновационного, реализуемого на основе поликомпонентного подхода к выбору отдельных компонентов. В этом аспекте структура системно-дидактического обеспечения образовательного процесса по своей сути представляет систему открытого типа.

Таким образом, теоретический и научный анализ проблемы исследования показывает, что одним из важнейших условий повышения эффективности подготовки квалифицированных кадров в условиях информационного общества является системно-дидактическое обеспечение образовательного процесса, реализуемого на основе электронных информационно-образовательных технологий.

Список используемой литературы:

1. Гершунский Б.С. Философия образования для 21 века, Академкнига, 2001.

2. Концепция информации и развития системы образования Республики Казахстан на рубеже веков. Республиканский научно-методический центр новых технологий в образовании - Алматы, 1997. - 42с.

3. Информатизация системы образования Республики Казахстан: история и современность, общественное признание / Под редакцией Нургалиевой Г.К., Алматы, РЦИО, 2006. – 114с.

***

Мақалада парадигма ауысуында білім алуды ақпараттандырудың қазіргі ұстанымдары қарастырылады.

***

In the article are considered the issues of modern trends in informatiozation of teaching in the view of its change.

УДК 37.012

Обыденкина Л.В.
проректор Института повышения квалификации и переподготовки педагогических кадров Западно-Казахстанской области

ИНТЕГРАТИВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ МЕТОДИЧЕСКОГО ПОРТАЛА КАК ФОРМЫ РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ РАБОТАЮЩИХ ПЕДАГОГОВ НА НЕПРЕРЫВНОЙ ОСНОВЕ

В педагогической науке последних десятилетий новейшего времени происходят значительные содержательные изменения, предполагающие некоторую переориентацию целей, иную трактовку задач, влекущую изменения в содержании и методах обучения. Изменения в обучении, как части интегрального процесса образования, сопровождаются увеличением его открытости. В этих условиях неизбежно обращение к синергетическому принципу переноса понятий из одних областей деятельности в другие, в данном случае – в педагогику.

М.Г. Гапонцева отмечает: «Все науки, так или иначе, проходят эмпирический (индуктивный) этап развития. Происходит это с разными скоростями, на различных этапах исторического развития, но каждая при этом «примеряет» методы другой, «изобретая велосипед» только в случае крайней нужды[1]. Если говорить о педагогике, то можно отметить встречающиеся факты неоднозначности понятийного аппарата, приводящие к тому, что формулировки даже основных понятий, даваемые различными авторами, существенно различаются между собой.

В соответствии с классификацией научного знания (по В. С. Ледневу) педагогику следует отнести к наукам, объект и предмет которых характеризуются, прежде всего, процессами информационных обменов[2]. «Педагогический процесс – это специально организованное взаимодействие (цепочка взаимодействий) старшего и младшего, передающего и воспринимающего опыт, информацию, приемы деятельности (обучающего и обучаемого). Целью этого взаимодействия является

[1] Гапонцева М.Г. Интегративный подход в содержании непрерывного естест-венно-научного образования. Дисс. … канд. пед. наук. – Екатеринбург, 2002. – 206 с

[2] Леднев В.С. Содержание образования: сущность, структура, перспективы. – М.: Высш. шк., 1991. – 224 с.

передача и освоение социального опыта, необходимого для жизни и труда в обществе»[3].

В. Г. Виненко считает, что в педагогической практике настало время использования идеологии синергетики, так как «…бифуркационный механизм развития, в основе которого лежит процесс самоорганизации, чередование хаоса и порядка, является универсальным принципом мироустройства, характерным для систем самого общего вида»[4] Нельзя не согласиться с этим. А. Д. Суханов, определяя синергетику «новым мировидением», «универсальным метаязыком», считает, что использование ее методов позволит «перебросить мост» между гуманитарной и естественно-научной компонентами культуры.[5]

Следует учитывать, что педагогика по сути – интегративная наука о человеке, который отличается многомерностью, как и его социальный опыт. Она постоянно пополняется новыми данными по мере исследований.

В то же время Н. А. Алексеев в своем отклике на статью, открывающую дискуссию «Синергетика в образовании», предостерегает: «Не следует говорить об одном предмете языком другого предмета; тем более переносить качественные особенности из нижних уровней организации на высшие уровни. Такие переносы, как правило, ведут к редукционизму – к упрощению, огрублению, стиранию «индивидуальности» исследуемой предметной области[6].

Н. В. Лежнева использует «синергетический подход прежде всего в качестве мировоззренческой позиции»[7]. Понять – значит мысленно построить. А воспроизводим мы всегда из аналогий нашего человеческого, социального опыта. «Идеальный образ вещи «всегда есть образ нашей собственной деятельности» [8]. Эти образы реальной, фактической деятельности и используются в качестве

[3] Педагогика: педагогические теории, системы, технологии: Учеб. для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений / С. А. Смирнов, И. Б. Котова, Е. Н. Шиянов и др.; Под ред. С. А. Смирнова. – М.: Издат. центр «Академия», 2000. – 512 с.

[4] Виненко В. Г. Синергетика в школе // Педагогика, 1997. – № 2. – С. 55 – 60...

[5] Суханов А. Д. Целостность естественно-научного образования // Высшее образование в России, 1994. – С. 49 – 53.

[6] Алексеев Н. А. Размышления о синергетике в педагогике // Образование и наука. Известия УрО РАО. – 2004. – № 6 (30) с. 102

[7] Лежнева Н. В. Построение университетской образовательной системы на основе синергетических принципов // Синергетика в психологии профессионального развития: Сб. науч. тр. / Под ред. Э. Ф. Зеера. – Екатеринбург: Рос. гос. проф.- пед. ун-т, 2004

[8] Ильенков Э. В. Идеальное // Философская энциклопедия: В 5 т. – М., 1962. – Т. 2., с. 43

подбора смыслового выражения при описании вновь конструируемых явлений и способов профессиональной практики.

Большинство слов русского (да и любого другого) языка многозначны. Но это отнюдь не означает, что и их использование в науке должно следовать этой же традиции. Первый закон формальной логики – закон тождества – утверждает: «В процессе определенного рассуждения всякое понятие и суждение должны быть тождественны самим себе»[9]. Разъясняя смысл закона, А.Д. Гетманова пишет: «В мышлении нарушение закона тождества проявляется тогда, когда человек выступает не по обсуждаемой теме, произвольно подменяет один предмет обсуждения другим, употребляет термины и понятия не в том смысле, в каком это принято».

Ситуация, сложившаяся в настоящее время вокруг применения различных педагогических понятий не позволяет сразу приступить к изложению существа дела, так как терминология, на основе которой выстраивается логика исследования, не имеет общепринятой трактовки. Это положение характерно для любой научной области, находящейся в состоянии развития. При этом, безусловно, важно внимательное и аккуратное отношение к терминологии, на основе которой строится аргументация. Поэтому, прежде всего, следует уделить внимание разъяснению термина, который составляет ключевое слово исследования и в котором по сути содержится существенный смысл предложенной системы работы с педагогами.

В современных гуманитарных науках требование экологической валидности используемых понятий приобретает всё большее значение. Вряд ли следует спорить с современным языком, обвиняя его в том, что в нем сложился комплекс понятий, происхождение которых относится к технической, технологической или информационно-технологической области. Достаточно назвать только некоторые из терминов, по вопросу применения которых в свое время разворачивались терминологические споры: «технология», «дифференциация», «модуль», «интеграция», «мониторинг» и др. Рассматривая этот вопрос, М.Поташник высказал следующие соображения: «Одним из показателей … грамотности человека является корректное употребление понятий, которые являются средствами нашего мышления. Если эти средства порочны, ущербны, ошибочны, то все умозаключения, которые мы

[9] Учебник по логике/.М., 2006с. 100

строим с помощью этих средств, будут тоже ущербны и ошибочны». А также: «Понятия нельзя придумывать, они выводятся только из знания предмета, на основе фактов о нем.»[10] Отталкиваясь от этого тезиса, я перехожу к разъяснению термина, определенного мною в качестве наиболее точно отражающего смысл нового формата методической работы с педагогами в межкурсовой период, через который идет становление многих востребованных профессиональных качеств работающих педагогов. Этот термин – **«методический портал»**.

Разумеется, как правило, термины, используемые нами в описании тех или иных профессиональных аспектов или явлений, имеющие иноязычное (в данном случае – латинское и английское) происхождение, приобретают в процессе их использования иной смысл, не полностью совпадающий с первоначальным значением. Энциклопедический словарь определяет понятие портала (от латинского porta – вход, ворота, английского portal – главный вход) как архитектурно оформленный вход в здание или п-образная часть конструкции или машины[11].

С распространением и прочным внедрением в жизнь информационно-коммуникационных технологий термин устойчиво обосновывается в этой области деятельности и описания ее характеристик, приобретая дополнительные смыслы и трактовки. А поскольку информационные технологии из области инновационной очень быстро (практически за 10 лет) перешли в область обыденного использования, термин «портал» в своих существенных чертах нашел отражение и в массовом сознании.

Рассмотрим, каким образом раскрывается смысл понятия «портал» в информационно-коммуникационной области, какое смысловое применение он находит для отражения сложившихся форм деятельности и взаимодействий.

Сам термин, при всей го распространенности и технической востребованности, как инструмент обозначения определенных форматов размещения и продвижения информации, в сообществе специалистов в области информационных технологий рассматривается весьма не однозначно. Как определено авторами web-сайта *www.stat.su.*, «Для начала - нужно понимать, что "портал" это понятие не техническое и не технологическое, а маркетингово –

[10] Поташник М. Качество образования: проблемы и технологии управления. М.:Педагогическое общество России. 2002. с. 100-101

[11] Советский энциклопедичекий словарь. Ред. А.М.Прохоров. М. 1989

конъюнктурное. Соответственно, точного определения у него быть не может. Поэтому понимать, что означает это слово, это значит: а) знать, в каких случаях и зачем оно употребляется; б)представлять себе генезис термина (откуда он взялся и как эволюционировал)»[12].

Далее авторы рассматривают некоторые существенные технические параметры портала, без которых использование термина становится некорректным:

1. «С маркетингово-коньюнктурной точки зрения "портал" - это большой, сложный, крутой и дорогой сайт. Считается, что бюджет порталов должен на порядок превосходить бюджет "просто сайтов"»[13].

Проецируя указанное свойство на образовательно-педагогическую область, следует отметить, что порталом может именоваться такой тематический ресурс, который значительно шире и глубже по объему, богаче, разнообразнее по содержанию, чем стандартно накапливаемые в недрах методических служб традиционные «тематические методические библиотечки»

2. «Первичный смысл термина "Интернет-портал" означал сайт, с которого значительное количество пользователей начинало свое путешествие по Сети. Предполагалось, что зайдя на этот сайт пользователь получает легкий доступ ко всей необходимой ему в … информации. Пользователю предоставлялась всякая общеполезная информация, возможность понять - куда ему надо, быстро и удобно туда попасть» [14].

Применительно к методическому порталу можно вывести еще одно технологическое свойство такой организации методического ресурса: методический портал – своего рода стартовая площадка для глубокого, наиболее компетентного вхождения педагога, группы педагогов в изучение проблемы, положенной в основу портальной разработки, начало портальной работы предполагает включение в непрерывное действие по наращиванию компетентности в вопросе. Портальные решения обычно разрабатываются с целью предоставить единую точку доступа к множеству источников информации. Кроме этого часто требуется обеспечение персонифицированного доступа - фильтрация информации и управление ее отображением в соответствии с типом пользователя или его пожеланиями.

[12] www.stat.su Система статистики и мониторинга сайтов
[13] Там же
[14] Там же

3. «Огромные массивы информации, накапливающиеся на порталах, привели к тому, что для обеспечения «юзабильности» (возможности полезного использования) пришлось придумывать механизмы настройки страниц под конкретных пользователей. Так в число атрибутов портала попала возможность кастомизации (индивидуальной настройки) [15].

Механизм «кастомизации» в деятельности методического портала предполагает создание системы адаптации способов вешения проблемы, положенной в основу портального решения для конкретных педагогов и школ, которые определены в качестве «партнерских». По сути работа с «партнерами» в рамках портала носит характер индивидуально ориентированного проектирования.

4. По мере разбухания порталов стало ясно, что кастомизация не спасает. Поэтому лет пять назад появилось понятие "вертикального портала", т.е. портала для определенного вертикального рынка (целевой группы). Соответственно, всеобъемлющие порталы предыдущего поколения переименовали в "горизонтальные". Вертикальные порталы сохранили претензию на всеобъемлющесть, но уже в отдельно взятой предметной области[16].

Особенностью информационного педагогического пространства сегодня является его синергичность. Это выражается в том, что по какой бы из проблем ни начинал глубокую и серьезную разработку современный добросовестный педагог, он неизбежно выйдет на целый комплекс сопутствующих задач, без решения которых невозможно решить обозначенную проблему. Так, например, вникая в проблему преемственности ступеней образования, учитель, организация образования обязательно оказывается перед проблемами изучения вопросов здоровой среды, технологической совместимости деятельности педагогов разных ступеней и т.д. Изучая и формируя стратегию здоровьесбережения в условиях УВП школы, учитель также оказывается поставленным перед задачами развития вещно-пространственной среды, форм и способов взаимодействия с родительским социумом, техник урока, техник контроля и т.д. Такое свойство педагогической практики требует действий, позволяющих выстраивать пространство корпоративного сужения, для того, чтоб не допускать «растекания проблемы», поскольку до бесконечности наращивая сопутствующую проблематику, можно создать ситуацию, при

[15] Там же
[16] Там же

которой, запутавшись в комплексе проблем станет невозможен конструктивный выход из них. Поэтому при определении темы портального решения в построении методической работы применяется конкретизирующее «сужение» формулировки: «Формирование здоровьесберегающей образовательной среды в условиях *инновационной школы*», «Социально активная *сельская* школа» и т.д. Таким образом, формируется своего рода корпоративное пространство, которое, в то же время имеет большие возможности вариативного переноса на другие аналогичные проблемные ситуации.

Споры "портал или не портал" сводятся к субъективным трактовкам того - достаточно ли информации много, достаточно ли она разная и достаточно ли хорошо она интегрирована.[17]

Это последнее соображение является, пожалуй, наиболее строгим критерием оценки формата методического ресурса. Отсюда можно вывести ряд требований к организации портального решения в системе методической работы:

Во-первых: методический ресурс приобретает черты портала в том случае, если по его направлению создается исчерпывающая, объемная информационная база, включающая академические и инновационные изыскания, практические наработки с их описаниями, а также при наличии вариативности в подходе к рассмотрению проблемы.

Во-вторых: методический ресурс приобретает черты портала в том случае, если он носит обширный интегративный характер как по своему содержанию, так и по возможности его практического применения.

Список использованной литературы:

1. Алексеев Н. А. Размышления о синергетике в педагогике // Образование и наука. Известия УрО РАО. – 2004. – № 6 (30)

2. Гетманова А.Д.Учебник по логике/.М., 2006

3. Гапонцева М.Г. Интегративный подход в содержании непрерывного естественно-научного образования. Дисс. … канд. пед. наук. – Екатеринбург, 2002.

4. Ильенков Э. В. Идеальное // Философская энциклопедия: В 5 т. – М., 1962. – Т. 2.

5. ред. С. А. Смирнова. – М.: Издат. центр «Академия», 2000.

6. Виненко В. Г. Синергетика в школе // Педагогика, 1997. – № 2.

7. Леднев В.С. Содержание образования: сущность, структура, перспективы. – М.: Высш. шк., 1991.

[17] Там же

8. Лежнева Н. В. Построение университетской образовательной системы на основе синергетических принципов // Синергетика в психологии профессионального развития: Сб. науч. тр. / Под ред. Э. Ф. Зеера. – Екатеринбург: Рос. гос. проф.- пед. ун-т, 2004

9. Педагогический менеджмент и управление развитием образования/ Т.М.Баймолдаев, И.А.Носков и др./Алматы-Самара, 2007

10.Педагогика: педагогические теории, системы, технологии: Учеб. для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений / С. А. Смирнов, И. Б. Котова, Е. Н. Шиянов и др.; ПодПоташник М. Качество образования: проблемы и технологии управления. М.:Педагогическое общество России. 2002.

11.Советский энциклопедичекий словарь. Ред. А.М.Прохоров. М. 1989

12.www.stat.su Система статистики и мониторинга сайтов

***

Автор еңбегінде ақпараттық-қатынас саласындағы портал түсінігінің мән-мағынасын ашып көрсетеді.

ӘОЖ 377.35:378.18 = 37.01

Кажимова Қ.Р.
«Жалпы педагогика және информатика»
кафедрасының магистрі

СТУДЕНТТЕРДІҢ БІЛІМІН ТЕКСЕРУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Қазақстанның жоғары мектебі дүниежүзілік білім деңгейіне жетуге және бірыңғай білім беру жетістігіне енуге ұмтылуда. Алға қойған мақсаттарға жету механизмі Болондық процестің өлшемдерін орындау болып табылады. 1999 жылдан бері Еуропа елдерінің тегіс қолдап отырған Болон декларациясының басты принциптері мыналар:

- жоғары білім берудің үш деңгейін бекіту: бакалавриат, магистратура, докторантура;
- оқыту процесін ұйымдастырудың және оқыту нәтижесін бағалаудың еуропалық кредит жүйесін енгізу;
- оқытушылар мен студенттердің академиялық ұтқырлығы;
- білім беру барысында еуропалық сапа деңгейін қамтамасыз етіп, жоғары білім сапасын бақылау.

Осы тұрғыда студенттердің білімін, білігін, дағдысын есепке алу және бағалау мәселесіне теориялық және практикалық талдау жасаудың маңыздылығы баршылық.

Кредиттік оқыту жүйесінде бақылаудың түрлерін ұйымдастырудың, оның әдіс-тәсілдерінің теориялық мәселелерін Е.Я. Коган, А.И. Чучалин, Ә.М. Муханбетжанованың ғылыми педагогикалық еңбектерінде талданған.

Бақылауды ұйымдастырудың жекелеген әдістемелік мәселелері жайында А.Е. Абылқасымова, Г.Н. Гамарнина, И.Ф. Талызина және т.б. теориялық талдау жасаған.

Жоғары оқу орнының оқыту процесінде студенттердің білімін, білік, дағдыларын есепке алу, бақылау және бағалау оның аса қажет құрамдас бөлігі болып есептеледі. Оқытушының дәрістері, семинарлар, өзіндік жұмыс жүйесінде оны дұрыс ұйымдастыра білуі - көптеген жағдайда оқу-тәрбие процесінің табысты болуының оң кепілі.

Қазіргі кезде студенттің білімін есепке алу, бақылау және бағалау үшін мынадай жұмыстың түрлерін қолданып жүр: реферат, практикалық сабақтарда үй тапсырмасын сұрау, ОЖСӨЖ тапсырмаларын орындау, жазба жұмыс түрінде аралық бақылау, емтихан.

Жоғары білім сапасына бақылау енгізу үшін «Білім туралы» заңға сай «мемлекеттік аралық бақылау» ұғымы енгізілді (1). Ол білім беру сапасына бағалаудың ұлттық жүйесіне енеді. Мемлекеттік аралық бақылау – оқыту сапасын білім беру ұйымдарында тәуелсіз бақылаудың бір түрі. Оның басты міндеттері бірыңғай өлшеуіш материалдардың көмегімен мемлекеттік бақылауды және білім беру сапасын басқаруды, білім беру сапасын бағалаудың әділдігін, сенімділігін арттырудың мониторингі болып табылады.

Мемлекеттік аралық бақылау (МАБ) - студент үшін де, жоғары оқу орны үшін де үлкен сын. Студент оның жақсы нәтижесі үшін оқуын әрі қарай жалғастырады, ал жоғары оқу орны үшін рейтингісін жоғарылатуға септігін тигізеді.

МАБ-тың даярлығына әсер ететін факторларды үш топқа бөлуге болады. Атап айтқанда, Ұлттық тестілеу орталығынан келетін тестілердің сапасы, студенттердің белсенділігі, оқытушылардың нәтижелі жұмысы.

Ұлттық тестілеу орталығынан келген тестілерді талдау, қазақ бөлімінің студенттеріне 1-3 баллды аз жинауға жағдай жасайтынын байқауға болады. Тестілерде екі дұрыс жауабы бар тапсырмалар кездеседі. Мысалы: «Бала тәрбиесінде негізгі рөлді атқаратын» деген сұрақта, студент «мектеп» деген жауапты

таңдаған, ал тестілеу орталығынан келген жауап «отбасы». «Отбасының креативті қызметі» деген сұраққа студент түгіл, оқытушының өзі жауап іздеп біраз қиналады. Тестілерде «неоцентризм», «мезофактор», «констатациялайтын», «қатынас шкаласы», «коллегиялық», «иерархиялық тәуелділік», т.б. көптеген студент түсінбейтін ұғымдарды енгізген. Кейбір тестілердің жауаптары дұрыс емес. Осыған орай студенттер жылма-жыл аппеляцияға жүгінуге мәжбүр болып отыр.

Өкінішке орай, қазақ бөлімдерінің біраз студенттерінің ойы – көрсетілген межеден өтсек болды, сондықтан жоғары нәтиже алуға ыждағаттылық танытпайды. Өткен оқу жылында 6203 тобының 4 студенті педагогикадан 20 балл жинады, «5» алуларына 1 балл жетпей қалды. Біздің тәжірибеміз тек тәртіпті, оқуда белсенділік танытатын студенттер ғана МАБ-та жоғары нәтижеге ие болатынын көрсетіп отыр. Өкінішке орай, бізде оқу процесіне селсоқ қарайтын студенттер баршылық.

Тестіні шешуде студенттердің ойлау операцияларын меңгеруінің, терминдерді білуі, тіл байлығының үлкен рөлі бар. Қазақ халқы сөздің құдіретін, оның астарларын, байланыстарын, себеп-салдарын жақсы білген. Міне, осы біздің студенттерге жетіспей жатыр. Мысалы, «қалыптастырушы эксперимент бағытталады» деген сұраққа, студент «алғашқы жағдайды анықтауға» деген жауапты таңдаған, керегі «зерттеу пәнін өзгертуге». «Қалыптастыру» сөзі өзгертумен байланысып жатқанын студент аңғармай тұр. «Сананы қалыптастыру әдісі» деген сұраққа студент «жаттығу» дегенді таңдаған, керегі «этикалық әңгіме». Студент «жаттығудың» іс-әрекетке қатысты екендігін, ал «әңгіме», яғни сөйлеу адамның санасына қатысы бар екендігін түсіне алмай тұр. Өкінішке орай, студент тестіде кездесетін, номиналдық, интервалдық, рангтік, эмпирикалық, соборлық, альтруизм, т.б. сөздердің мәнін түсінбейді.

Студенттерді МАБ-қа даярлауда оқытушының көп жұмыстану қажеттігін практика көрсетіп отыр. Ең алдымен оқытушы тестілеу орталығынан келетін тестілерді өзі талдап шығуы тиіс. Мысалы, «доступность» деген сөзді тестіде «түсініктілік» деп аударған, бізше, «шамаға лайықты». «Түсініктілік» сөзінің мағынасын ұғынбағандықтан, студенттер дұрыс жауап таба алмай жүр. Оқытушы «фронтальды», «монолог», «позитивті қатынас», «репродуктивтік», т.б. көптеген сөздердің мағынасын студенттерге ашып берудің қажеттігі бар. Студенттерге «тестінің валидтілігі»,

«оқу-тәрбие процесін оптималдандыру», «педоцентрлік», шетел педагогика бағыттарын, т.б. қиын сұрақтарды жете түсіндіру керек. Оқыту процесінде компьютер арқылы тестілерді шешуге қатыстырып отырған абзал. Өкінішке орай, оқулықта кездеспейтін Трамп жоспары, Мангеймдік мектеп жүйесі, Келлер жоспары, т.б. оқытушы студенттерге арнайы түсіндіру қажет. Тәжірибе осы сұрақтарға қатысты тестілерде студент қате жіберетінін көрсетіп отыр. Студенттерге МАБ-қа даярлану жеңіл болу үшін үстіміздегі жылы Алматының «Арыс» баспасынан психологиялық-педагогикалық сөздік шығардық.

Студенттерді өзіндік жұмыстарды орындаудың алгоритміне үйрете отырып, өзіндік жұмысы мен өзіндік тапсырмаларды орындауға қажетті біліктерді қалыптастырудың қажеттігі бар. Өзіндік жұмыстағы қазіргі заманғы ақпараттық технологиялардың мына түрлерін меңгергені абзал: электронды оқулықтар, өтілген материалдарды қайталауға арналған бағдарламалар, білімді бақылайтын, мәтіндерді, іскерлік пен дағдыларды тексеретін автоматтандырылған жүйелер, т.б.

Қорыта айтқанда, студенттер мен оқытушылар бірлесіп белсенді іс-әрекет жасағанда ғана МАБ-та жоғары жетістікке жетуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» заңы. Астана, 2007.

2. Психологиялық-педагогикалық сөздік. Редакциясын басқарған Б.А.Молдағалиев. Алматы, 2010.

3. Иманбаева С.Т. Жоғары оқу орындарында кредиттік технология бойынша оқыту жүйесін ұйымдастыру. // Қазақстан мектебі. №1, 2005.

4. Муханбетжанова Ә.М. Қазіргі педагогика ғылымындағы инновациялық үрдістер.//«Жоғары оқу орнындағы оқытудың инновациялық технологиялары мен интерактивтік әдістері» конференция материалдары. Орал, 2006.

***

В статье рассматриваются вопросы подготовки студентов к промежуточному государственому контролю по педагогике.

***

In this article there are considered some problems of students to the intermediate state control in pedagogic.

ӘОЖ 371.3;796

Ергалиева Г.А.
п.ғ.к., М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Акмуханов Е.У.
магистрант, М.Өтемісов атындағы БҚМУ

МЕКТЕПТЕРДЕ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ЖАҢА ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті - ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау; оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» - деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттерін көздейді. Бұл міндеттерді шешу үшін, әрбір білім беру мекемедегі ұжымның, әрбір мұғалімнің күнделікті ізденісі арқылы, барлық жаңалықтар мен қайта құру, өзгерістерге батыл жол ашарлық жаңа практикаға, жаңа қарым-қатынасқа өту қажеттігі туындайды.

Дене мәдениетінің әлеуметтік және қоғамдық құбылыс есебінде дене тәрбиесі жүйесін, оның қалыптасуы мен дамуының негізгі заңдылықтарын, оның қызметі мен құрылымын танып, білудің қажеттілігі білім мен тәрбие талаптарына сәйкес жалпы орта мектеп оқушыларының дене тәрбиесін жетілдіру үшін қажет. Дене мәдениеті тек мектептегі дене тәрбиесі сабағында ғана емес, ол сабақтан тыс уақытта денсаулыққа байланысты қажетті шаралар жүйесі екенін ескерсек, қазіргі кезеңдегі жалпы орта мектептерде дене тәрбиесінің жүйесі мектеп оқушыларының денсаулықтарын нығайтумен қоса, олардың бойындағы биологиялық-психологиялық қажеттіліктердің жан-жақты жетілуіне, өмірге белсенді ұстаным мен ізгілікті қатынастарын дамытуды меңзейді. Мұндай маңызды әдістеме оқу пәні ретінде жетекші рөл атқаратын, дене тәрбиесі пәнін оқыту үрдісінде мектеп оқушыларында дене мәдениетін қалыптастыру үдерісіне тікелей байланысты.

Дене мәдениетін қалыптастыру мәселелерін шығармашылық тұрғыда шешуде, өзгермелі өмір жағдайында инновациялық үдерістер мен жаңашыл бағыттарды дер кезінде меңгере отырып,

тәжірибеге сын көзбен қарап, дене тәрбиесі міндеттерін жүзеге асырудың маңыздылығы артуда.

В.А.Сластенин, Л.С.Подымовалардың пікіріне сүйенсек, адамның құндылығы оның ерекшелігімен, шығармашылығымен анықталады. Шығармашылық дегеніміз жаңа көзқарас, жаңа шешім, жаңаша қарау, күнделікті схемалар мен мінез-құлық стереотиптерінен бас тартуға дайын болу, қабылдау мен ойлаудан, өзін-өзі өзгертуге дайын болу деген мағынаны білдіреді.

Дене шынықтыру пәнінің мұғалімінің педагогикалық қызметінің негізгі гностикалық, жобалау, конструктивтік, ұйымдастырушылық, коммуникативті деген бес қабілеттерімен бірге, алтыншы инновациялық қабілеттерді де қосу керек.

«Инновация дегеніміз – жаңаның пайда болуының, таралуының және пайдаланудың кешенді процесі».

«Педагогикалық инновация – бұл педагогикалық жаңалықтың пайда болу, таралу және пайдалану заңдылықтары туралы ғылым».

«Креативтілік» – бұл тұлғаның жаңа түсініктерді, дағдыларды қалыптастыру, бұрын болмаған өзінің жаңа жұмысын ұғыну қабілеті.

«Технология дегеніміз – адамның басқаруымен техникалық немесе басқа да өндірістің құралдарын пайдалануға, берілген параметрлермен өнімді шығаруға мүмкіндік беретін бастапқы материалдардың өзгеру процестері және әдістің жиынтығы мен реттілігі».

«Педагогикалық технология» дегеніміз – педагогикалық мақсатқа жету үшін пайдаланатын барлық тұлғалық, инструменталды және әдіснамалық құралдардың қызмет істеуінің жүйелі жиынтығы және тәртібі (М.В.Кларин).

«Білім беру технологиясы» – бұл оқушылар мен оқытушының қатысушыларға жайлы жағдайда нақты нәтижеге жету мақсатын көздеген білім беру процесін ұйымдастыруды жобалау, бағдарлау және түзету бойынша біріккен жұмысының процесті жүйесі (Т.Н.Шамова, Т.М.Давыденко).

Педагогикалық технологияның белгілеріне:

-оқыту әдістерінің тәсілдер жиынтығы;

-мұғалім мен оқушылардың арасындағы өзара байланысқан процессуалды екіжақты сипаты;

-оқу процесінің қатаң ғылыми жобалауы және ұйымдастыруы;

-жайлы жағдайлардың болуы;

-оқытудың нақты нәтижесінің кепілденген жетістігі (зерттеушілердің көпшілігінің ойынша, бұл оқыту әдістемесінен педагогикалық технологияның негізгі ерекшелігі);

-оқыту мен бақылаудың дидактикалық, технологиялық құралдарын кешенді қолдану, т.б. жатады.

Жеке тұлғаны жан-жақты дамыту шеңберінде білім берудің мақсаты мен мәнінің өзгеруі «білім беру технологиясы» деп алатын жаңа ұғымның пайда болуына ықпал етті. Бұл ұғымның мәнін білім беру үдерісін өздігінше дамытатын жүйе деп түсінуге болады, онда білім алушылардың қызметі жетекші фактор болып табылып, оқыту мұғалім мен білім алушының субъектаралық өзара әрекетін қарастыратын және олардың мүмкіндіктерін қамтамасыз ететін рефлексиялық басқару ретінде көрінеді.

Бұл тұрғыда болашақ түрлі сала мамандарының кәсіби бағыттағы даярлығын екі қырынан қалыптастыру бойынша ғалымдар еңбектерінің маңызы зор. С.Ж.Пірәлиев, Л.А.Шкутина, С.Ә.Әбдіманапов, К.М.Беркімбаев, Ж.К.Оңалбек, т.б-дың болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлау, Б.Кенжебеков, Б.А.Оспановалардың болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігі мен креативтілігі туралы еңбектері бар.

Оқу-тәрбие үдерісін жетілдіру мақсатында педагогикалық технологияларды ұсынған Н.П.Гузиктің, В.М.Монаховтың, В.Ф.Шаталовтың, Т.Галиевтың, Л.Бектұрғановалардың еңбектері және т.б. ғылыми тұрғыдан практикалық мәні зор еңбектері біздің зерттеу жұмысымызда басшылыққа алынды.

Білім беру жүйесіндегі реформалар мен қазіргі мектептің тұлғалық-бағдарлы оқытуға бет бұруы болашақ мұғалімдердің кәсіби бағыттылығының даярлығына жаңа талаптар қояды. Білім беру жүйесі дамуының қазіргі кезеңі жаңа парадигмаға өтудің жолдарын іздестірумен, яғни білім берудің жаңа мақсатының жетістіктерімен байланысты.

Жаңа парадигманың маңызды компоненті – тұлғаның өзіндік даму тұжырымдамасы болып табылады. Өзіндік даму – бұл ішкі және сыртқы әлеммен байланысу қабілетін қалпына келтіру. Тұлғаның әртүрлі саладағы икемділіктері мен қабілеттерін дамыту оның дербес ерекшеліктеріне, өзіндік талдау, өзіндік баға беру қабілеттеріне байланысты, мұның өзі әрбір студентке ерекше қатынас керек екендігін, оларға өзін көрсетуге, дамытуға мүмкіндік жасау қажеттігін дәлелдейді. Сондықтан біздің зерттеуіміз болашақ

мамандарды дәстүрлі формада даярлаумен қатар жаңа педагогикалық технологиялар негізінде жетілдіруді көздейді.

Білім берудегі жаңа ақпараттық технологиялар – оқу-тәрбие материалдарын үйретуге арналған есептеуіш техника мен инструменттік құралдардың жиынтығы, сол сияқты ол есептеуіш техника құралдарының оқу процесіндегі рөлі мен орны, оқытушылар мен оқушылар еңбегін жеңілдетуде оларды пайдаланудың түрі мен әдістері туралы ғылыми білімнің жүйесі. Оқытудағы жаңа ақпараттық технология аса қажетті педагогикалық мәселелердің шешімдерін табуға, ой еңбегін арттыруға, оқу процесін тиімді басқаруды қамтамасыз етеді. Жаңа ақпараттық технологиялардың негізгі ерекшелігі ол оқытушылар мен оқушыларға өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасауға көп мүмкіндік береді және оны педагогикалық мақсатта пайдалану оқушылардың зердесіне, сезіміне, көзқарасына әсер ете отырып, оның интеллектуалдық мүмкіншіліктерін арттыруға көмектеседі. Ақпараттық технологиялардың білім беру саласына енуі педагогтарға оқытудың мазмұнын, әдістері мен ұйымдық түрлерін сапалы өзгертуге мүмкіндік береді.

Оқу процесінде ақпараттық технологияны енгізу оқушылардың танымдық әрекетін белсенді етуге қолайлы жағдай туғызады, қажетті құбылыстарды зерттеуде дыбыс, бейне, нақты белгілі өңделген хабарларды өңдеп, сақтауға мүмкіндік жасайды және оларды қолдану арқылы табысқа жетуге болады. Бұл тұрғыда компьютердің мүмкіндіктері шексіз. Ол кез-келген әрекеттің нәтижесі мен оның орындалуын бақылауды қамтамасыз етеді. Техникалық мүмкіндігіне байланысты компьютер оқу процесін ұйымдастырудың жаңа жолдарын ашады, ол тек аудиториялық сабақ жүйесінде ғана емес, сонымен қатар аудиториядан тыс өзіндік жұмыс жағдайында да қолданылады.

Оқытуды компьютерлендіру кезінде әсіресе, үйретуші программалармен жұмыс істегенде компьютер оқушылардың оқуға деген позитивтік қатынасын қалыптастыруды тиімді шешуге ықпал етеді. Ондай программалар оқушыларға өздеріне ыңғайлы оқып үйрену темпін таңдап алуына мүмкіндік береді.

Оқыту технологиясын - зерттеуге белгілі педагогтардан В.П.Беспалько, А.Я.Савельев, Н.Ф.Талызина, О.П.Околелов, Ю.Г.Татур, Н.Ф.Маслова, Ж.А.Қараев, Г.Қ.Нұрғалиева, Ә.М.Мұханбетжанова және т.б. зор үлес қосты.

Біздің көзқарасымызша, оқыту технологиясы - әдістеме дамуының («оқытудың авторлық әдістемесі») жоғарғы кезеңі, өйткені мұғалімнің әрбір негізгі құрамды бөлшекті - мақсатты анықтау, жобалау, оқытудың әдістері мен құралдарын, қолайлы қалыпты таңдау, оқу үрдісіндегі қатысушылар арасында өзара байланысты ұйымдастыру, бағалау, бақылау және білімді, икемділік, дағдыны жетілдіру сияқты дидактикалық мақсатқа жетуді көздейді.

Инновациялық процестердің даму аспектілері шетелдік көптеген ғалымдардың зерттеулерінде көрініс тапқан, солардың ішінде келесі ғалымдарды атап өтуге болады: Р.Акофф, Б.Артур, Г.Беккер, В.Беренс, Р.Драккер, Д.Кларк, Р.Нельсон, Б.Санто, Г.Сильверберг, А.Тоффлер, Д.Фридман, Т.Шульц және т.б. Олар инновация теориясының, инновациялық процестердің дамуының, олардың жекелеген елдердегі халық шаруашылығында және кәсіпорындарда алатын орындарының базалық концептуалды жағдайларын негіздеді.

Білім беру саласындағы инновацияны жасау, игеру және тарату жаңа білім беру жүйесін қалыптастырады. Бұл - икемді, ашық, жеке тұлғалық, жасампаздық білімнің, адамның бүкіл өмір бойы үздіксіз білім алуының жаһандық жүйесі.

Білім беру жүйесіндегі инновациялар ең бірінші келесі жайлар маңызды рөл атқаратын жүйешелерден тұрады (1 сурет):

- Технологиялық инновациялар – жаңа білім беру технологиясы;
- Педагогикалық инновациялар – оқыту мен білім берудің жаңа әдістері мен тәсілдері;
- Ұйымдастырушылық инновациялар – жаңа ұйымдастырушылық құрылымдар және білім беру саласындағы жаңа институционалдық формалар;
- Экономикалық инновациялар – білім беру саласындағы жаңа экономикалық механизмдер.

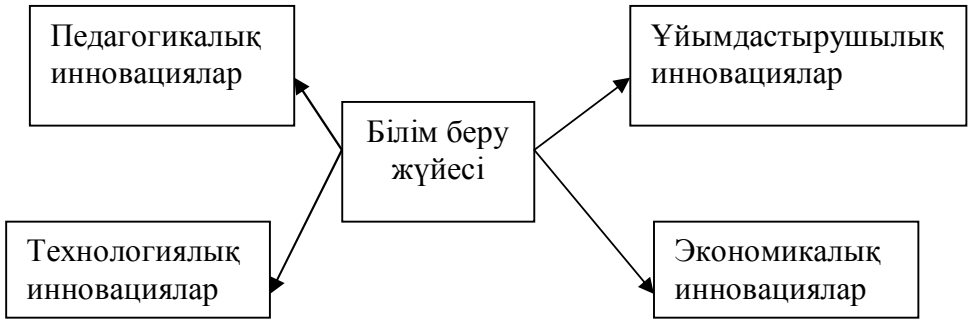

1 сурет - Білім беру жүйесіндегі инновациялар (Г.Т.Кунафинаның ғылыми негіздемесі бойынша)

Ғылыми әдебиеттерде білім берудің жаңа жүйесі келесі принциптерге негізделген:

- білім беру жүйесін дамыту проблемасын тек білім беру жүйесі деңгейінде ғана емес, сонымен қатар, жалпы мемлекеттік саясат және халықаралық деңгейде шешу;
- білім беру менеджментінде жүйелілік принципін барлық деңгейде жүзеге асыру;
- білім беруді ұйымдастырудағы қаржыландыру мен ұйымдастырудағы мемлекеттің рөлін қайта қарау;
- білім беру қызметі нарығын дамыту;
- білім беру жүйесіндегі әртүрлі әлеуметтік институттардың рөлін, бірінші кезекте кәсіпорындар мен отбасының рөлін қайта қарау;
- оқу орындары мен онда оқитындардың білім беру процесін ұйымдастырудағы рөлін қайта қарау.

Педагогикалық инновациялар – бұл жаңа педагогикалық технологияны, оқыту қызметінің жаңа әдістерін, тәсілдерін, әдістемелерін әзірлеу және тарату.

Оқытудың белсенді және интербелсенді әдістері – бұл оқу және ұйымдастыру міндеттерін тиімді шешу құралы. Оның міндеттері:

- теориялық білімді бекіту, жаңа тәсілдер мен әдістерді ендіру, практикалық дағдыларды сіңіру, кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру, оқитындардың өзін-өзі дамыта білуін және өзін-өзі көрсетуін қамтамасыз ету;
- оқу материалының меңгерілу процесіне үздіксіз бақылау орнату;
- өндірістік функцияларды жүзеге асыру (өндірісті ұйымдастыру, жоспарлау, есеп беру, бақылау, талдау, үйлестіру, реттеу және т.б.);
- жағдайды талдау, проблемаларды анықтау, міндет қою, проблемаларды шешу жолдарын анықтау және т.б., зерттеу операциялары сияқты басқармалық шешімдерге серіктес процедуралар жинағын ретімен орындау.

Технологиялық инновациялар – бұл жаңа заманның компьютерлік және телекоммуникациялық технологиялары. Технологиялық инновациялар экономикалық механизмдерде, оқытушылар мен студенттер еңбегін ұйымдастыруда түбегейлі өзгерістерге, оқытушылық қызмет сипатына зор әсерін тигізетін көптеген педагогикалық әдістер мен тәсілдердің айтарлықтай

кеңеюіне әкеледі, мұның барлығы жалпы педагогикалық жүйенің дамуына ықпал етеді.

Технологиялық инновацияны әзірлеу мен пайдалану, білім беру процесінде жаңа компьютерлік және телекоммуникациялық технологияны пайдалану инновациялық оқу үрдісін дамытудың жетекші факторы болып табылады. Жаңа ақпараттық технологияны үздіксіз қарқынмен тұрақты жетілдіру соңғы он жылдықта білім беру саласындағы жаңа ендірімдерді ынталандырады және жеделдетеді.

Жаңа технологияны пайдалану барысында ұйымдастырушы инновацияларды меңгеру бүкіл білім беру жүйесінің маңызды факторы болып табылады.

Тәжірибенің көрсеткеніндей, дәстүрлі білім беруге тән ұйымдастыру жүйесінің аясындағы белгілі бір оқу бағдарламаларында кейбір оқытушылар жүзеге асыратын жаңа технология негізіндегі оқытудың тиімділігі өте төмен болып келеді, себебі мұндай оқыту оқу процесінің жаңа технологиялық негізін жасауға қосымша шығынды қажет етеді. Бұл шығындар ақталу үшін білім беру нәтижесінде, бұл нәтиженің сандық және сапалық өсуге әкелуі үшін білім беру саласында ұйымдастырушылық инновацияны ойластыру және тарату қажет.

Білім беру саласындағы ұйымдастыру инновациясы дегеніміз бұл:

- оқытушы еңбегін бөлу (мазмұнды, тьюторларды әзірлеушілерді, оқыту әдістері бойынша мамандарды, оқу процесінің барысына бақылау жасаушы мамандар және т.б. бөлу);
- ақпараттық технологиялар бойынша оқытушыларды, мамандарды және оқу процесін ұйымдастырушыларды қашықтықтан оқыту курстарын ойластырушы және ұсынушы топтарға, командаларға біріктіру.

Білім беру жүйесінде дене тәрбиесінің негізгі мақсаты ретінде мектеп оқушыларының дене мәдениетін қалыптастыру мәселесі көрсетілуде. Бұл мақсат үздіксіз білім беру жүйесінің жекелеген бөліктерінің сабақтастық принципін бейнелейді. Онда мәдениет аясында жеке толыққанды өмірдің субъектісі сапасында өзін-өзі анықтауға бағытталған перспективамен оқыту идеясы да айтылған. Осындай интегративтік мақсатпен осы мәдениеттің индивидте, оның жалпы мәдениетінің бөлшегі ретінде дамытудың шикізаты болып мектеп оқушыларында дене мәдениетін қалыптастыру алынады.

Мектеп оқушыларының дене мәдениетін қалыптастырудың бүгінгі жағдайын зерттей отырып, дене мәдениетін қалыптастырудың маңызды элементтерінің бірі болып табылатын деңгейді анықтау барысында, төмендегі жайттар айқындалды: мектепте дене тәрбиесінде әрдайым жаңа технологияларды пайдалану тиімді жүргізілмейді, аптасына үш рет болатын дене тәрбиесі сабақтарында дәстүрлі сабақтар барысында баланың психологиялық танымын арттыратын жаңа технологиялардың көмегімен дененің жұмысқа қабілеттілік деңгейін арттыруға арналған көрсетілімдер жетіспейді, бұл жетіспеушілікті үй тапсырмасымен толтыруға болады, бірақ аталмыш форма дене тәрбиесі мұғалімдері тарапынан қолданыс таппай келеді, мектеп оқушыларына қарағанда, қозғалыс белсенділігі аз, арнайы мамандандырылған мектеп оқушыларының омыртқа сүйектерінің бұзылуы жиі кездеседі, оның зардабы мен дене бітімін оқушылардың бейнені түгелдей көз алдарына әкелу тек қана жаңа технологияны пайдалану барысында мүмкін болатындығы анықталынды. Қазіргі уақытта дене тәрбиесі сабағына қатысу қызығушылығының төмен екендігі байқалады, 5-7 сынып оқушылары 31% дейін сабақ жіберсе, ал 10-11 сынып оқушыларының қыз балалары 40% дейін қатыспайды; кейбір мектептердің материалдық базасы өте нашар, спорт залдарында және алаңдарында құрал-жабдықтар жоқ. Дегенмен, кейбір мұғалімдердің сабаққа қойылған міндеттерді шешуі үшін сабақта жаңа технологияны шеберлікпен қолдануын атап өткен дұрыс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Усова А.В., Беликов В.А. Как овладеть рациональными умениями и навыками учебного труда: Методические рекомендации для учащихся старших классов средней школы. – Магнитогорск, 1990. – Ч.1 -30с. – Ч.2. - 40с.

2 Теоретические основы содержания общего среднего образования // под редакцией В.В. Краевского, И.Я. Лернера, М, 1983.

3 Аганина К.Ж. Формирование учебно-компьютерные умения у учащихся в процессе обучения школьным дисциплинам, Дисс.к.п.н., Алматы., 1996.

4 Даумов Н.Ғ. Оқытуды ақпараттандыру процесінде оқушылардың зерттеу қызметін дамыту, пед. ғ. канд. атағы үшін жазылған дис. – Алматы, 2003.

***

Исследование процесса физического воспитания учащихся в общеобразовательной школе, его инновационной технологии, передового опыта в связи с национальными традициями и современными новшествами –

первейшая задача педагогической науки сегодняшнего дня. Разносторонние изменения в сегодняшнем обществе способствуют коренным изменениям человеческого субъекта, заставляют его изыскать новые параметры в определении целей жизнедеятельности, установок подходов к поведению и образу жизни.

***

Research of process of physical education of the pupil in a comprehensive school, its innovational technology, advanced experience in connection with national traditions and modern innovations – the first task of a pedagogical science of today. The versatile changes in a modern society promote radical changes of the human subject, force him to find new parameters in definition of the purposes of ability to live, installations of the approaches to behaviour and mode of life.

ӘОЖ 378.18

Ергалиева Г.А.
п.ғ.к., М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Баекесова Г.К.
магистрант, М.Өтемісов атындағы БҚМУ

СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІПТІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Жоғары оқу орнында оқу барысында кәсіптік бағыттылық қызметі өзінің мазмұны мен шарттарын іске асыру жағынан болашақ маманның атқаратын қызметіне жақын түрде тәрбиеленеді. Қызмет теориясы туралы маңыздылығы жағынан одан кем түспейтін басқа тұжырымдама осы қызметке мотивациясы бар тұлғадан ғана толықтай осы іске өзіндік берлуімен, шығармашылық белсенділігімен қоса өмірлік тәжірибе арқылы жинақталған тәжірибесі, білімі, біліктілігі мен дағдыларын жинақтаған табиғат берген қабілеттерді өзіндік іске асыруымен байланысты.

Ғылыми әдебиеттердегі кәсіптік-қолданбалы дене дайындығының негізгі тұжырымдамаларына тоқталатын болсақ, ол келесі тұрғыда беріледі.

Қоғамдық және жеке қажеттілік, жеке тұлғаның қалыптасуындағы еңбек практикасына дайындалған дене шынықтыру қызметінің қуаты туралы едәуір теориялық және практикалық материалдың жинақталуы, кәсіптік-қолданбалы дене дайындығы бөлініп шығатындай жағдай туғызды. Кәсіптік-қолданбалы дене дайындығы теориясының негізін қалаушылардың

бірі Б.И. Загорский кәсіптік-қолданбалы дене дайындығы теориясы мен әдістемесінің қатынастық кестесі мен кәсіптік-қолданбалы дене дайындығы еңбектің объективті факторларымен байланысын көрсететін аралас ұғымдарды ұсынды [5].

Қызметтің ақпаратпен қамтамасыз ету ерекшеліктері келіп түскен ақпараттардың сипатымен, көлемімен және оны адамдардың еңбек қызметі барысында қабылдау жағдайларымен байланысты. Бұл жерде модальдық, түрлер, дабылдардың қарқындылығы мен олардың қарқындылығының өзергіштігі, келіп түскен ақпараттардың уақыт бірлігіндегі саны, қабылдау шарттары (уақыт лимиті, еңбек оъектісі мен субъектісінің қимыл барысындағы, кедергі кезіндегі қабылдауы) ескерілген. Нақты қызмет барысында көрсетілген белгілерді, олардың көріну дәрежесін анықтай отырып, мысалы, операторлардың белгілі бір факторларға байланысты түрлі ағза жүйесіне қойылатын талаптарды орнықтыру мүмкін.

Л.П.Матвеев кәсіптік-қолданбалы дене дайындығына таңдаған кәсіптік қызметін дене дайындығымен бірге қамтамасыз етуге бағытталған дене тәрбиесінің түрі ретінде анықтама береді [4].

В.И. Жолдак өз жұмыстарында кәсіптік-қолданбалы дене дайындығы процесінде жеке тұлғаның болашақ мамандығына қатысты әлеуметтік сапалары мен қасиеттерін дамыту қажеттілігін атап көрсетеді [3].

В.И. Ильинич зерттеулері бойынша кәсіптік-қолданбалы дене дайындығы туралы басқа ұғымды ұсынады. Оның пікірінше, кәсіптік-қолданбалы дене дайындығы – ол адамды белгілі бір кәсіптік қызметке дайындау үшін дене шынықтыру және спорт құралдарын арнайы бағыттық және таңдамалы түрде пайдалану деп атап көрсетеді [1].

Р.Т. Раевский [2] кәсіптік-қолданбалы дене дайындығы ұғымы көп сатылы, кәсіпқой жеке тұлғасының дене тәрбиесі мен қалыптастыру жүйесімен байланысты күрделі ұғым екендігін атап көрсетті. Ол өз пікірін былайша баяндайды: «кәсіптік-қолданбалы дене дайындығы деп нақты мамандық қызметі үшін аса үлкен маңыздыға ие жеке тұлғаның сапалары мен қасиеттерін қалыптастыру мен жетілдіруді қамтамасыз ететін дене тәрбиесінің кіші бір жүйесін айтамыз».

«Кәсіптік-қолданбалы дене дайындығы» ұғымымен қатар дене тәрбиесінің практикасында «кәсіптік-қолданбалы дене шынықтыру» ұғымы да іске асырылады.

«Кәсіптік-қолданбалы дене шынықтыру» ұғымы қолданбалылық көзқарасы тұрғысынан өзінің тар және кең мағынасы ұғымы арқылы түсіндіріледі.

Кең мағынасында кәсіптік-қолданбалы дене дайындығы таңдаған еңбек қызметіне қатысты өмірлік тәжірибесінде қолдану арқылы көрінетін субъектінің әлеуметтік тұрғыдан қалыптасқан дене қабілеттерін дамыту деңгейі деп түсіну керек. Осындай қолданбалылықтың негізін ағзаның функциялық мүмкіндіктерін интеграциялы түрде арттыру құралдары ретінде және өмірлік маңызды қозғалыс біліктіліктері мен дағдыларының бай жеке қорын жасау дене шынықтыру факторларын құрайды.

Дене шынықтырудың «қолданбалы» тар мағынасы деп таңдаған кәсіптік қызметінің арнайы дайындалу процесіне жарамды белгілі бір факторларды практикалық тұрғыдан бағытты түрде пайдалана білуін көрсету деп түсініледі. Сондықтан ол кәсіптік-қолданбалы дене дайындығы деп аталады, ал өндіріс саласында жұмыс қабілеті мен оны орындаушыларға деген еңбектің әсері - өндірістік дене шынықтыруды оңтайландыру үшін тікелей қолданылады.

Осылайша, кәсіптік-қолданбалы дене дайындығы біріншіден, жеке тұлға мен жалпыға тән кәсіптік-қолданбалы жеке тұлғалық қасиеттердің, сапалар мен функциялардың, екіншіден, білім берудің барлық кезеңдерінде мамандық меңгеруге және кәсіби қызметті одан ары жетілдіруге қажетті қолданбалы дене, психофизиологиялық сапалар мен функциялар, қозғалыс біліктіліктері мен дағдылары кешенін қалыптастырудың қоғамдық және жеке қажеттіліктерін қанағаттандыруға жұмылдырылған.

Ғылымның іргелі негіздеріне ие кең спектрлі білім меңгерген, бірақ жақсы дамыған психофизиологиялық, дене сапаларына ие, арнайы-қолданбалы білімдермен, қозғалыс біліктіліктері, дағдыларымен қаруланған мамандар – кез-келген бейіндегі мамандар кәсібилігінің түпкі нәтижесі болып табылады. Сондықтан, дене тәрбиесін қазіргі өндіріс сипатына қатысты қоғамдық қажеттілік деп қарастыру керек. Бұл мамандардың дене дайындығы талаптарының кең спектрі студенттер дене дайындығының әдістері, тәсілдері мен формаларының үлкен арсеналын пайдалану арқылы қамтамасыз етілуі мүмкін.

Б.И. Загорскийдің пікірінше, «...кәсіби-қолданбалы дене дайындығы процесінде келесі міндеттер шешімін табады: кәсіби маңызды дене сапаларын тәрбиелеу; қолданбалы қозғалыс

біліктіліктері мен дағдыларын қалыптастыру; сыртқы ортаның өндірістік және басқа факторларының әсері арқылы ағзаның функциялық тұрақтылығын арттыру; қажетті сенсорлық сапаларды жетілдіру; психикалық сапаларының, соның ішінде таңдаған мамандығы үшін маңызды болып табылатын жеке сапаларының дамуына ықпал жасау; арнайы білімдермен қаруландыру...».

Студенттердің кәсіби-қолданбалы дене дайындығының айрықша міндеттерінен басқа белгілі бір дәрежеде жастарды нақты еңбек қызметіне дайындау мен бағдар беру проблемаларын шешеді: жаңа жағдайларға кәсіби-еңбек тұрғысынан бейімделу, өндіріс ұжымына жылдам ену, тұлғааралық қатынастар орнықтыру мен нығайту.

Студенттердің кәсіби-қолданбалы дене дайындығы келесі бағыттар бойынша іске асырылады:

1) студенттердің жұмыс жағдайларын, демалыс пен жас ерекшеліктерін ескеру арқылы дене шынықтыру және спорт тәсілдерін еңбек пен демалыс тәртібінде қолдану біліктіліктері мен дағдыларын қалыптастыру;
2) жекелеген спорт түрлері элементтерінің құрылымына ұқсас қолданбалы біліктіліктер мен дағдыларды меңгеру;
3) нақты мамандық бойынша жоғары еңбек өнімділігіне қажетті қозғалыс сапаларын арнайы түрде тәрбиелеу.

Қолданбалы білімдерді қалыптастыру процесі студенттердің күнделікті өмірде аурулардың алдын алу мен өндірістік шаршауды ескерту мақсатында дене шынықтыру және спорттың әдістері мен тәсілдерін пайдалану туралы білімдерін меңгертуді қарастырады.

Қолданбалы білімдердің белгілі бір бөлігі кәсіптің нақты бір түрі үшін айрықша болып табылады. Мысалы, тауда жұмыс істейтін геодезистерге тау гипоксиясының жұмыс қабілеттілігіне әсері туралы қолданбалы білімдер, сонымен қатар осы факторларға деген тұрақтылығын арттыру үшін дене шынықтыру және спорт тәсілдері туралы білім қажет.

Болашақ медицина қызметкерлері, мысалы, дене шынықтыру және спортпен шұғылдану барысында дәрігерлік бақылау мен өзіндік бақылау туралы, спорттық массаж бен өзіндік массаж әдістемесіне, дене шынықтыру және спортпен шұғылданатын орындарға деген санитарлық талаптар бойынша спорттық жаттығу негіздерінің жалпы мәселелері бойынша теориялық білімдерді меңгеруі тиіс.

Қолданбалы сапаларды тәрбиелеу барысында қолданбалы білімдер үлкен маңызға ие болғандықтан, студенттің өзінің болашақ мамандығының ерекшелігі бойынша көзқарасы мен білімі ретінде түсіндіріледі, яғни болашақ маманды өндіріс жағдайларына дайындап, вестибулярлық тұрақтылығын тәрбиелеуі қажет.

Қолданбалы дене сапаларын тәрбиелеу - ол кәсіби-қолданбалы дене дайындығы мақсатында адамның дене сапаларын (күшін, жылдамдығын, төзімділігін,ептілігі мен икемділігін) тәрбиелеу мен жетілдіру.

Қолданбалы дене сапаларын тәрбиелеу барысында жаттығудың кешенді әдісі анағұрлым тиімді болып табылады, себебі бастапқы кезеңде жағымды құбылысқа ауысуымен байланысты барлық дене сапалары жақсара түседі. Жаттыққандықты ауыстыру үшін дайындық пен арнайы жаттығулардың мөлшерін, қарқындылығы мен құрылымын ғылыми негізде іріктеу жолымен басқару керек.

Жүйелі жаттығуларды тоқтату қозғалыс жылдамдығын, күш пен төзімділік қабілеттерін жоғалтуға алып келеді, сондықтан кәсіби-қолданбалы сапалардың оңтайлы деңгейін қолдау үшін жоғары оқу орнын аяқтаған соң да дене жаттығуларын үнемі орындап жүруі қажет.

Күш қабілеттерін тәрбиелеу күш мүмкіндіктерінің өсе түсуіне ықпал етіп қана қоймай, басқа сапаларды да арттырады. Сондықтан бұлшық ет күші белгілі бір дәрежеде жылдамдықты, төзімділікті,ептілікті дамытуға ықпал етеді. Студенттердің бойында абсолютті күшті анықтаумен бірге 1 кг дене массасына қатыстысын анықтау арқылы жеке адамның күш мүмкіндіктері туралы анағұрлым нақты ақпарат береді. Күшті өзінің жеке салмағы мен ауыр салмақты заттар арқылы жаттығулар көмегімен тәрбиелейді. Жаттығуларды жеке дара іріктеу қажет, бірақ жаттығу барысында жалпы принципті басшылыққа алу керек: олар өзінің құрылымы, шамасы мен жүйке-бұлшық ет күштерінің сипаты, жұмыс қимылдарының бұрышты амплитудасына бағытты әсер етуі арқылы (локальді және жалпы) ұқсас болуы тиіс.

Кәсіптік-қолданбалы дене дайындығы мақсатында кеңінен қолданылуы тиіс: изометриялық жаттығулар өз бетінше және динамикалық жаттығулармен қоса кешенді түрде. Барлық осы жаттығулар арнайы дайындықты, құрал-жабдықтарды қажет етпейді, аз уақытты алады және жұмыс орнында орындалуы мүмкін. Болашақ маманды кәсіптік-қолданбалы дене дайындығы мақсатында жылдамдық тәрбиелеу барысында жұмыс

жағдайларының ерекшелігі моделін ескеру қажет, себебі жылдамдық сапасын ауыстыру ұқсас құрылымдық қозғалыстар бойынша іске асады.

Қазіргі мамандықтардың көптеген бөлігінде қозғалыс жылдамдығы мен нақтылығының оңтайлы түрде тіркесуі талап етілгендіктен, едәуір бұлшық ет күшін қажетсінбейді (конвейерлердің, есептегіш құралдардың, басқару пульттарының операторлары және т.б.).

Жылдамдықты тәрбиелеу үшін қозғалмалы және спорт ойындарын қолдану студенттердің кәсіби-қолданбалы дене дайындығы барысында маңызды рөл атқаратын қозғалмалы нысандары арқылы қозғалыс реакциясының жылдамдығына ықпал ететін және тәрбиелейтін мақсатқа сай келер еді.

Кәсіби-қолданбалы дене дайындығы процесінде төзімділікті тәрбиелеу үшін студент ағзасындағы оның жүрек-тамыр және тыныс алу жүйесінің қызметтік мүмкіндіктерінің деңгейін арттыру қажет.

Арнайы төзімділік адамның арнайы еңбек қызметі арқылы анықталады. Кәсіби-қолданбалы дене дайындығы мазмұнын анықтау барысында еңбек қызметі мен ұсынылған жаттығулар арасындағы сәйкестікті (еңбек пен жаттығулардың қозғалыс қимылдарының қарқындылығы мен ұзақтығын; осы және басқа да қайталаулар санын; демалыс интервалы мен сипатын) табу қажет.

Кәсіби-қолданбалы дене дайындығы мақсатындағы ептілік пен икемділік жалпы дене дайындығы тәсілдерінің көмегімен тәрбиеленеді. Бұл сапалар өз бетімен аса үлкен маңызға ие емес, тек көмекші сипатқа ие. Арнайы қолданбалы сапалар арнайы дене жаттығулары көмегімен қоса еңбек қызметі процесінде белгілі бір шекке дейін тәрбиеленеді. Сондықтан кәсіптік-қолданбалы дене дайындығының мазмұны адамның қызметі мен сапаларының дамуымен тығыз байланысты болғандықтан, оларды болашақ мамандығында қолданады. Спорт ойындары көру бұрышының арта түсуіне әсер етіп, кеңістік пен уақытта бағдар алу мен басқа да көптеген сапаларын жақсарта түседі. Ағзаға гимнастика, акробатика, жүзумен айналысу айрықша әсер етеді. Дене жаттығуларын қолдану әдістемесі нақты еңбек жағдайларымен тығыз байланыста болып, студенттің болашақ мамандығында кездесетін тітіркендіргіштерге деген тұрақтылығын қалыптастыруы тиіс.

Студенттердің кәсіптік-қолданбалы дене дайындығы тәсілдерін іріктеу әрбір нақты жағдайда жоғары оқу орындарының дене тәрбиесі кафедралары арқылы шешімін табады.

Жекелеген қолданбалы дене жаттығуларын іріктеу еңбек қозғалысындағы ұқсастыққа сәйкес жүргізіледі.

Осыған байланысты студенттер дене тәрбиесі процесінде гигиеналық және қайта қалпына келтіру шараларына үйренеді.

Кәсіби-қолданбалы дене дайындығының тиімділігін қамтамасыз етуші көмекші құралдарға көрнекі құралдар мен техникалық оқу құралдары жатады, оларды пайдалану болашақ еңбек ерекшеліктері мен студенттердің жаттығу тәртібін сәйкестендіруге ықпал етеді.

Қазіргі кезде студенттердің дене тәрбиесі жүйесінде кәсіптік-қолданбалы дене дайындығын іске асырудың бірнеше формалары анықталды, оларды келесі тұжырымдамалар бойынша топтастыруға болады.

1) арнайы ұйымдастырылған оқу сабақтары (міндетті және факультативті);
2) дене шынықтыру сабақтары мен спорт түрлері бойынша өзіндік және өзіндік әрекет сабақтары;
3) оқу күні сабақтарындағы дене жаттығулары, бұқаралық сауықтыру және дене шынықтыру мен спорттық шаралар.

Осы топтың әрқайсысы кәсіптік-қолданбалы дене дайындығын іске асырудың бір немесе бірнеше формаларына ие болғандықтан, жоғарғы оқу орындарының таңдауы бойынша түрлі бейіндегі факультеттерде қолданылуы мүмкін. Академиялық сабақтардан басқа осы уақытта кәсіптік-қолданбалы дене дайындығы сабақтары оқу практикасы кезінде оқытушылардың жетекшілігімен кең қолданысқа ие болып келеді. Сабақтан тыс уақыттағы кәсіптік-қолданбалы дене дайындығы студенттердің өзіндік сабақтарында да бірнеше формаларға ие: оқытушылар жетекшілігі арқылы қолданбалы спорт түрлері бойынша сабақтар – спорт секцияларындағы жаттығуларға, сауықтыру-спорттық лагерлеріндегі, оқу практикасындағы, оқу жылы бойындағы бос уақыттарда.

Дене тәрбиесі міндеттерін шешудегі маңызды рөлді жаттығу әдістері және оларды практикада қолдану білімдері мен біліктілігі арқылы маманның кәсіби тұлғасын едәуір дәрежеде анықтай түседі. Осы әдістерді жалпыланған түрде үлкен екі топтарға бөлуге болатыны баршаға мәлім: жартылай регламенттелген жаттығу әдістері және қатаң регламенттелген жаттығу әдістері. Бірінші топ

екі әдістен тұрады: ойындық және жарыстық, екіншісі – қалғандары. Екінші топ өте кең түрде қарастырылғандықтан, көптеген жаттығу әдістерінен тұрады.

Түрлі мамандықтар бойынша жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған кәсіптік-қолданбалы дене дайындығын ұйымдастыру әдістері мен формаларын мамандар жасап шыққан, ғылыми-әдістемелік әдебиеттерге талдау жасалынған.

Жалпы төзімділікті тәрбиелеуге сауықтыру степ-аэробикасы мен тренажер қондырғыларындағы сауықтыру жүгіру тәсілдері ықпал етті. Сабақтардағы жүктемелер аэробты жаттығуларды орындау қарқындылығының артуы орындалатын би композициялары күрделілігінің артуы есебінен өсіп отырды. Жоғары үйлестіру күрделілігі элементтері, жоғары амплитудалы қимыл-қозғалыстар қосылып, орын алмасу қозғалыстары мен бұрылыстардың саны барған сайын артып отырды. Біздің зерттеу барысымызда студенттерге жүргізілген эксперименттің анықтама бөлімінің нәтижелеріне үңілетін болсақ, дене шынықтыру сабағына арнайы қатысатын студенттер мен дене дайындығы жалпы өткізілетін студенттер арасындағы айырмашылық зерттеуге алынды.

Университет бойынша жалпы дене дайындығы өтетін студенттер мен арнайы дене тәрбиесі дайындығынан өткен студенттердің дене шынықтыруға деген көзқарасын анықтау үшін сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға жауап берушілердің көпшілігі биолог маманға ең қажетті және маңызды дене қабілеттерінің ішінде 58,2% пайызы шыдамдылық деп белгіледі, 16,6% – күш, 9,8% – ептілік, ал 15,4% пайызы жылдамдық екендігін көрсетті. Жауап берушілердің 42,8% пайыздан 74,5% пайызға дейін өздерінің дене дайындығын қалай арттыру керектігін білмейді. Бұл жоғары оқу орнында кәсіптік-қолданбалы дене дайындығының дұрыс жолға қойылмауы нәтижесінде болуы мүмкін. Сауалнамаға жауап берушілердің 3,4% пайызы ғана айналмалы жаттығу әдісін қолданған. Өкінішке орай, сауалнама жүргізу кезінде биологтардың 83,2% институтта білім алған жылдары спортпен белсенді шұғылданбаған және шұғылданбайтынын көрсетті. Бұл жағдайда биологтардың кәсіби қызметінде дене тәрбиесіне өте сирек көңіл бөлінеді деп қорытынды жасауға болады. Бірақ сауалнамаға қатысқан барлық студенттер дене тәрбиесі, туризм және шынығу негіздерін білу керек екендігін атап өткенін қуанышпен айтуға болады.

Жоғарыда зерттеу нәтижелеріне жасалған талқылау негізінде келесі қорытынды жасауға болады: биолог мамандығының кәсіби қызмет сипаты мен мазмұнына сәйкес дене қабілеті, қозғалыс ептіліктері мен дағдыларын белгілеу қажет. Бұл зерттеу жұмысында оның бәрі кестеге жинақталып талданған (1 кесте).

1 кесте – Биолог мамандығының кәсіби қызмет сипаты мен мазмұны және осыған байланысты қажетті дене қабілеттері мен психикалық қасиеттері

Кәсіби қызмет сипаты мен мазмұны	Қажетті қабілеті
орта білім беру мектебіндегі оқу бағдарламасына енгізілген ботаника, зоология, физиология, биохимия, цитология сияқты биологиялық ғылымдар, сонымен қатар жалпы білім беру пәндері бойынша сабақ беру; әр түрлі мекемелерде бейінді пәндері бойынша ғылыми зерттеулер жүргізу; әр түрлі деңгейдегі мемлекеттік құрылымдарда өндірістік-басқару қызметі; химия-биологиялық бейінді (ауыл шаруашылық және минералды шикі заттар өңдеу өндірісі) өндірістерде ұйымдастыру-технологиялық қызмет; су омыртқасыздарын қолмен жинау; түрлі табиғат ортасына саяхатқа шығу барысында жер бетіндегі омыртқалыларды тікелей бақылау және олардың белгілі бір түрлерін жиналған жерлерде аңду жолдары арқылы бақылау, мысалы, тоғай, қалың бұталар немесе құрайлар ішінде.	статикалық төзімділік (статикалық жағдайда салмақты зат ұстау), ептілік, күш және көру өткірлігі, ойлау жылдамдығы, зер салу мен назардың тұрақтылық мөлшері мен үйлесімі, көргенін есте сақтау, жедел есте сақтау.

«Биолог студенттердің дене тәрбиесі бойынша оқу процесі құрылымының ерекшеліктері» тарауында келесі мәліметтер алынды. М.Өтемісов атындағы Батыс қазақстан мемлекеттік университетінің дене тәрбиесі оқытушылары жүзеге асырған жылдық жоспар-кестесін талдап, дене қабілеті дамуының келесі жүйелілігі жоспарланды деп болжамдар жасауға болады. 1-3 семестр басында (1 жарты жылдық) «жеңіл атлетика» бөлімін өту барысында студенттерде жылдамдық пен жылдамдық-күш қабілеттілігі дамуы қажет. Жаттығу залдарында сабақ бағдары студенттердің күш-қабілетін дамыту мақсатына бағытталды.

«Жеңіл атлетика» бөлімінде лақтырыс және орта, ұзақ қашықтыққа жүгіріп өту кезінде студенттердің жылдамдық-күш қабілеттері және төзімділіктері дамуы қажет. Футбол, волейбол, баскетбол сынды спорттық ойындар ептілік, жылдамдық, жылдамдық-күш қабілеттерді, арнайы төзімділікті, перифериялық көруді дамытады. Гимнастиканың әркелкілігі (акробатика, қоссырық, белтемір, ағаш ат арқылы секіру) ептілік, үйлесімділік, жылдамдық, күш қабілеттерін, арнайы төзімділік сияқты дене қабілеттерін дамытуға бағытталған. Үстел теннисін ойнау кезінде ептілік, жылдамдық, жылдамдық-күш қабілеттері, перифериялық көру қасиеттері дамуы тиіс деп қорытындылауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Ильинич В.И. Профессионально-прикладная подготовка студентов ВУЗ-ов. Учебное пособие. –М.: Высшая школа. -1978. -144 с.*
2. *Раевский Р.Т. Профессионально-прикладная подготовка студентов технических ВУЗ-ов .-М.: Высшая школа.-1985.-136с.*
3. *Жолдак В.И. Методы совершенствования физического воспитания в ВУЗ-е-М., 1983.*
4. *Матвеев Л.П. Теория и методика физического воспитания. М.,ФиС, 1976.*
5. *Загорский Б.И. Профессионально-прикладная физическая подготовка в советской системе физического воспитания. М.: ГЦОЛИФК, 1981.-31с.*

***

Дальнейшие исследования по рассматриваемой проблеме следует проводить для совершенствования содержания профессионально-прикладной физической подготовки по смежным и другим специальностям, а также использованию круговой тренировки в школах, колледжах и высших учебных заведениях для оптимизации содержания занятий по физической культуре и физическому воспитанию.

***

The further researches on considered problem should be conduct for perfection of the maintenance of professional-applied physical preparation on adjacent and other specialties, and also using of circular training at schools, colleges and higher educational institutions for optimization of the maintenance of classes on physical culture and physical training.

ӘОЖ 796:371

Айтқалиева Қ.Д.
өнертану кандидаты, доцент
Мұқанбетова Ж.Т.
2 курс магистранты

«МӘДЕНИ-ТЫНЫҒУ ЖҰМЫСЫ» МАМАНДЫҒЫНДАҒЫ СТУДЕНТТЕРГЕ ХОРЕОГРАФИЯ САБАҒЫН ОҚЫТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Білім мен ғылымның ертеңі – бүгінгі студент. Білім беру мекемелері мен педагогикалық ғылымда білім берудің мақсаты мен мазмұнына, оны орындаудың әдіс-тәсілдеріне деген жаңа көзқарастар қалыптасуда. Қазіргі таңда қоғам дамуының, әлеуметтік-экономикалық деңгейдің артуына қарай әрбір адам оның заңдылықтарына, талаптарына сай бейімделе түсетіні анық. Әрбір жас қоғамның сұранысына дайын болғаны жөн. Ол үшін жан-жақты білімді, мәдениетті, өнерлі жастарды тәрбиелеу - бүгінгі өмір талабы. Өнерлі жастарды дайындау балабақша, мектеп тәрізді білім ошақтарынан бастап, жоғары оқу орындарында оқып жүрген студенттерден ерекше дайындықты қажет етеді. Әсіресе оқу орындарында білім алып жатқан болашақ мамандарды өнерге, оның ішінде би өнеріне тәрбиелеудің мәні зор. М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде «Мәдени-тыныңу жұмысы» мамандығы бойынша би сабағы таңдау компоненті ретінде оқытылады. Қазақстан Республикасындағы жоғары оқу орындарында «Мәдени-тыныңу жұмысы» мамандығында оқып жатқан студенттерге би сабағы өте қажет. Себебі жастардың бойында мамандықпен қоса өнердегі талантын ашу, ұлттық құндылық пен мәдениетке тәрбиелеу, дене қимылы, жүріс тәсілдерін, дененің мүмкіндігін көрсету, рухани көзқарасын қалыптастыру, әлемдік ұлттық этика мен эстетикаға тәрбиелеу маңызды міндет болып отыр. Бұл рухани байлығы мол азамат жастарды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Би өнері өзінің тақырыптық мазмұндық жағынан түрлі этикалық нормалардың жиынтығын қамтиды. Онда ұлттық дәстүр, болмыс, әдет-ғұрыптардың элементтері толық сақталған. Би өнерінің шежіресі ежелгі заманнан бастау алады. Ежелгі адам табиғат күштерінің көзге көрінетін және көзге көрінбейтін құбылыстарымен сабақтас болып, өздерінің дүниені түйсінуін

өзінше жеткізген. Қоршаған әлемді түсінуге талпынған адам баласы құдіретті күштерден қорған табуға, солардың көмегімен қоршаған ортаға ықпал етуге ұмтылған. Бұл әрекет ежелгі адамның діни салт-жораларынан көрініс тапты. Олар дуалы сөздермен, музыкалық аспаптардың үндерімен, рәсімдік билермен сүйемелденіп отырды. Сондықтан би өнері арқылы жастарды ұлттық өнерге тәрбиелей отырып, халықтың бай мұрасынан да мол ақпарат беруге болады. Би өнерінде ұлттық құндылықтармен қатар түрлі ұлттың эстетикалық, рухани мәдениеті жатыр. Кез-келген ұлттың биінен сол ұлтқа тән болмысты, мәдениетті айқын аңғаруға болады. Би өнері тек өнер түрінде ғана емес, идеологиялық қызмет те атқарады. Жоғары оқу орындарындағы студент жастарды би өнеріне тәрбиелей отырып, олардың ұлтқа, қоғамға деген сүйіспеншілігін дамытуға болады. Болашақ мамандарды би өнеріне баулу арқылы бүгінгі қоғамның талабына сай бәсекеге қабілетті, дарынды азаматтарды тәрбиелеуге мүмкіндік бар.

Би өнерінің өзінде адамның пластикалық жарасымының дамуына әрі үйлесімді жәрдемдесетін қасиеттер бар. Жоғары оқу орнындағы би сабағында денсаулығын нығайту, жеңіл қимылдауға, шапшаңдыққа, қажырлыққа, кеңістікте бағыт ұстай білуге жол ашады, қимылдың формасы мен бағытының дұрыстығын сезіне білуге тәрбиелейді.

Би дененің сымбатты болуына, денені тік ұстауға, әдемі қозғалуға, жүріс тәсілдерін дұрыстауда мүмкіндік жасайды. Би арқылы өз денесін билеу кезінде ғана емес, өмірде, күнделікті тұрмыстық әрекеттерде де жеңіл еркін әрі табиғылықпен меңгере білуге үйренеді.

Би сабағы классикалық экзерсиспен басталуы керек. Адамның көркемдік шығармашылығы қай салада болсын белгілі бірептілікті, шеберлікті, қалыптасқан машықты талап етеді. Осыептілікке, шеберлікке, машыққа ие болу үшін оған би шығармашылығындағы классикалық экзерсис үлкен көмегін тигізеді.

Би экзерсисі (француз тілінен - ***exserise*** – жаттығу) деген түсінік дүниежүзілік тұрмыс-тәжірибеге енген. Сондықтан да қазақ экзерсисі атауында қолдану әбден орынды әрі заңды, былайша айтқанда, өзіміздің халық биінің қайталанбайтын дәстүрлері мен мүмкіндіктерін тәрбиелейтін қазақы жаттығулар.

Билеу экзерсисі – тек жаттығу бабының жиынтығы ғана емес, ол – биге үйретудің көркемдік жүйесі және осы өнердің мәнін жете меңгеру. Экзерсистерде осы өнердің басты ерекшелігі – саз бен

қимылдың ажырамас бірлігі сезіледі. Экзерсистің саздық сүймелдеуі өзінің әуендік-ырғақтық көркемдігі мен би жаттығулары әсерлілігінің мол болуына жағдай жасайды. Сондықтан да әртүрлі экзерсистерді меңгеру кезінде музыкалық материалдарды таңдап алуға және орындауға ерекше көңіл бөлінуі тиіс.

Классикалық экзерсис, тіпті оның ең қарапайым элементтері мен ең шағын көлемінің өзі де дене бітімінің дамуында болатын кемістіктер мен тұрпайы дағдыларды (аяқтың қисықтығы, еңкіштік, дененің икемсіздігі) түзеуге айрықша көмегін тигізеді. Аяқ пен бұлшық еттерінің күшін барынша жетілдіреді. Кез келген күнделікті қимылдың табиғи жарасымдылығы мен сұлулығы үшін аса маңызды, әрі би қимылдарының бәріне де қатысатын дене мүшелерінің – басты еркін әрі түзу ұстау дағдысын қалыптастыра отырып, қолдың, иықтың, мойынның еркін және дұрыс бұрылуын жетілдіреді.

Аяқтың «бұрылғыштығын» дамыту ісінде классикалық экзерсистің ерекше маңызы бар. «Бұратылғыш» аяқтың қызмет аясын кеңейте түседі... Бұл эстетикалық ұғым емес, кәсіптік қажеттілік...» - деп жазды А.Я.Ваганова. Туа пайда болған немесе классикалық экзерсиспен қалыптасқан аяқтың созыла бұратылуы арқылы ғана оның икемділігі артады. Созыла бұратылудың жетілуі - кез келген қозғалысты еркін орындауға мүмкіндік берудің, классикалық экзерсистің негізгі элементтерін меңгерудің басты мақсаттарының бірі.

Қазақ экзерсисі – халық биінің өзіндік қимыл ерекшелігі мен ұлттық бояуын сақтап қалу үшін, оны қате үйретуден сақандыру мақсатында жасалған жаттығулар жиынтығы. Ол аяқтың, қолдың, дененің халықта қалыптасқан қимылдарының негізінде құралады. Аяқ үшін ұзақ және тиянақты тәрбиені қажет ететін бірқатар жаттығулардың негізі қазақтың пластикалық эстетикасының кейібір принциптері жинақталған қимылдар болып саналады.

Осыған байланысты оларды тиісті бастықтырғыштармен (станоктармен) еден ортасында жасау бұл қимылдарды орындау үшін қажетті дағдылар мен қабілетке ие болу үшін керекті бұлшық еттердің күшін дамытатын жаттығулар қызметін атқарады. Экзерсиске арналған бұл қимылдар билеу технологиясының басты, қажетті дағдылары мен шеберлігін тәрбиелеп қана қоймайды, дәлірек айтқанда, қазақтың би мәдениетінің ежелден орныққан өзіндік сипаты мен эстетикасындағы дәстүрлер мен мүмкіндіктерді

меңгеруге тәрбиелейді. Дәстүр халықтың сан ғасырлық, көркемдікке тән даналығы мен дүниеге келіп толыққан баға жетпес байлығын және бидің ұлттық бояуын танытады.

Зал ортасындағы сабаққа қазақтың ірі-ірі билерін пайдалануға болады. Халқымыздың ойын-сауықтары, әдет-ғұрыптары көптеген балетмейстерлеріміздің қиялын ұштап, қызықты ойларға жетеледі. Соның ішінде халық арасында көп тараған аса бір қызық ойын «Қыз қуу». Бұл ойын – ұлттық спорттық дене шынықтыру ойыны ретінде дамыған. Үлкен жазықта жиналған топтың арасынан асқақтаған арғымақ мініп шыққан қыз олай орғытып, былай орғытып, қыз қууға дайындалып тұрған жігіттердің өзіне ұнағанын қамшымен тартып жіберіп, тура тартады, есі кеткен жігіт атына мініп шауып, әлгі сылқымды қуа жөнеледі. Ал қуып жетсе есесін қайтаруға тырысып, бетінен сүйіп алады.

Қыздары бозбалаларға қосылып, ай астында алтыбақан тепкен, дөңгелене ән айтқан, оттан секіріп «Айгөлек», «Қара құлақ» ойындарын ойнаған. Дәстүрлі би үлгілерінің бәрінен осы ойындардың әсері анық байқалады.

Ұлттық ойындарды қазақ операларында да би түрінде енгізіп отырған. Мысалы, «Шұға» музыкалық спектаклінде «Соқыр теке», «Ақ сүйек» ойындары көрсетілген.

«Біржан мен Сара» операсында «Белбеу тастау» ойыны енгізілсе, осы аталған операда жарыс ойыны «Ұтыс биі» суреттелген.

«Алқа-қотан» биінде «Арқан тарту», «Аударыспақ», «Сайыс», «Қазақша күрес», «Соқыр теке» ойындары өте тамаша көрсетілген. Ежелгі би ойындарының бірқатарынан сол билермен қоршаған ортаға – аңға, құсқа әсер ету сияқты ескі наным-түсініктердің ізі байқалады. Мысалға «Аю би», «Қаз-қатар», «Қоян би» тәрізді дәстүрлі би ойындарының мазмұны осындай ниеттен шыққан. Қазақ тұрмысында күні кешеге дейін кең таралған «Құсбегі-дауылпаз», «Қоян-бүркіт» іспетті би ойындарының да алғашқы негізінде осындай балаң түсінік болғанымен, кейін бұл билердің салт-саналық мазмұны өзгере келе аңшылық қызығына берілген адам бейнесін бейнелейтін, бүркіт баулу дағдыларын қайталайтын оқиғалы ойынға айналған. Көшпелі халық арасында кең таралған би ойыны «Ор текені» алсақ. Бұл бидің де алғашқы пайда болу негізінде ескі наным-түсінік жатыр. Ол уақыт өте келе алғашқы мазмұнынан айырылып, тау ешкісінің қимыл-қозғалысын бейнелетін күлкілі би түріне ауысады. Ал, кейін балалар ойыны

қатарына қосылады. Шығу тегі халықтың балаң наным-сеніміне барып тірелетін, бірақ бірте-бірте өзгеріп, әр түрлі жан-жануарлардың қимыл қозғалысын бейнелейтін балалар ойыны болып қалған мұндай ежелгі би нышандары көп. Өкінішке орай, олардың кейбіреулері кейінгі жылдарда ұмытылған. Мысалы, «Қоян-пышақ», «Қара сиыр», «Көк сиыр», «Түйе, түйе».

Қазақтар тұрмысында «ер қанаты - аттың» ерекше орын алғаны белгілі. Бұл халықтың әдет-ғұрпында, ұлттық ойындарында, эпосы мен күйінде, өлең-жырларында айрықша қастерленетін жылқы туралы түсінік жігіттің қайратын, жылқының жүрісін бейнелейтін көптеген билерге де алтын арқау болып енген. Мысалы, «Қара жорға», «Тепең көк», «Жорғалау», «Жорғаға еліктеу» сияқты халық билері ғасырлар бойғы өзгерістерді бастан кешіріп бізге жетті. Олар алғашқыда көпшіліктің бәрінің қатысуымен орындалатын салт-саналық мазмұннан бірте-бірте би ойынына айналған, ал кейін ырғақ жеке адамның сезім иірімдерін бейнелейтін, қайратты, батыл, оңтайлы жігіттер бейнесін сомдайтын дәстүрлі би үлгілері болып қалыптасады. Бұл бейнелерден сол замандардағы халықтың арман-мұраты көрініс береді.

Билеушілердің қимылын ашатын құралдарда да өзінше мағына бар. Жігіттер биінде көбінесе, қамшы, шоқпар тәрізді заттар қолданылса, қыздар биінде олардың бұрымынан өзге де тұрмыстық бұйымдар, мысалға «Шалқыма» биінде торсық, «Айда былпымда» жаулық көп рөл атқарады.

Қыздардың садақ, жеңіл қылыш ұстауы да жиі кездеседі. Бұл – жаугершілік заманнан қалған белгі. Қазақ халқының батырлық жырларымен аздап таныстығы бар адам, әйелдер мен қыздардың да ерлермен бірдей қолына қару ұстап, өз жұртын сыртқы жаулардан қорғағанын білетін болар. Халық жырлары мен аңыздарында тек қыздардың сұлулығы, ақылдылығы, жарға адалдығы ғана қастерленіп қоймай, олардың батырлығы мен батылдығы да жоғары бағаланған. Жүздеген жылдар көгін сыналып өтіп, бізге жеткен сол билердің бір үлгісі – «Қылышпен би» деп аталады. Онда жаумен ымырасыз күреске шыққан жас арудың өз халқының тағдыры туралы, соғыс салған қасірет хақындағы ащы ойлары бейнеленген.

Еңбек процесіне қойылған билер «Кесте», «Өрмек би», «Ұршық», «Киіз басу» - бұлар адам еңбегімен тығыз байланыста дамыған билер. Мысалға, кейбір өзгерістермен біздің заманымызға жеткен халықтың би ойыны «Өрнек бидің» негізінде әйелдер ғана

айналысатын тоқыма өнері жатса, «Өрмек өру» биінде өз ісіне риза болған шебердің бейнесі барша сезім иірімдерімен жақсы ашылады.

Сонымен, би пәні студенттің мәнерлі, қабілетті еркін қозғалуын дамытады. Тарихи-тұрмыстық би және бал биін білу, сымбатты дамуына, ой-өрісінің шығармашылық көрінісіне ықпал етеді. Халық биі студентті мақсатқа жетелейді. Оның әлемдік көзқарасын ашады, яғни би арқылы әр халықтың тарихын, салт-дәстүрін, мінез-құлқын біле алады, дене мүшесінің сымбатты да әдемі болуын дағдыландырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Абиров Д. Т. История казахского танца. – Алматы: Санат, 1997.*
1. *Аюханов Б.Г. Мой балет. -Алма-Ата: Өнер, 1988.*
2. *Бейсенова Ғ. Қазақ биі. Хореография мамандарын оқытуға арналған бағдарлама. – Алматы, 1993.*
3. *Ваганова А.Я. Основы классического танца. Л., 1943.*
4. *Всеволодская-Голушкевич О. Пять казахских танцев. -Алма-Ата: Өнер, 1988.*
5. *Всеволодская-Голушкевич О. Бақсы ойыны. –Алматы: Рауан, 1996.*
6. *Всеволодская-Голушкевия О. Халық билерінің табиғаты туралы. // Қазақстан әйелдері. – 1988. - № 2.*
7. *Жиенқұлова Ш. Сымбат. – Алматы: Өнер, 1987.*
8. *Жиенкулова Ш. Тайна танца. - Алма-Ата: Өнер, 1980.*

***

В статье рассматриваются особенности преподавания хореографии в высшем учебном заведении у студентов специальности «культурно-досуговая работа». Описываются основные этапы урока хореографии и методические приемы.

***

In the article are considered features of teaching of the choreography in higher educational institution at students of speciality "cultural-leisure work". And also described the basic stages of the lesson of choreography and methodical receptions.

ТАРИХ

ИСТОРИЯ

ӘОЖ 316.347:323.1

Шынтемірова Б.Ғ.
т.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инженерлік-гуманитарлық университеті

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭТНИКАЛЫҚ ҚАУЫМДАСТЫҚТАР ЖӘНЕ ҰЛТ САЯСАТЫ

XX ғасырдың 60-шы жылдарында американ саяси ғылымында адамдардың этникалық жағы мен саяси көзқарастары арасындағы байланысты анықтау мақсатында «этносаясат» ұғымы енгізілген болатын. Кейін осы ұғым арқылы ұлттық процестердің әлеуметтік негізін зерттейтін арнаулы ғылым саласы деген түсінік орнай бастады.

Мемлекет шеңберінде адамдардың этноұлттық, социомәдени, мүліктік және азаматтық мүдделері мен ортақ мақсаттары тоғысады. Сондықтан да бұл жерде «мемлекет», «ұлт» және «қоғам» түсініктерінің айырмашылығына назар аудару қажет. Қарапайым тілмен түсіндірер болсақ, қоғам - өз отбасы, әлеуметтік және мәдени топтастары құрамымен бірге қоғам құрайтын адамдардың еркін бірлестігі. Қоғам рулық түсінікті берсе, мемлекет адамдардың өздері құрған ұйымдарының бастысы болып есептеледі.

Сол сияқты «халық» және «ұлт» ұғымдары арасында да үлкен айырмашылық бар. Әдетте «халық» деген ұғым арқылы белгілі бір өмір құрылымының тұрақты тәртібіне біркелкі және дербес құқықтық жүйемен біріккен адамдардың үлкен тобын атайды.

Этникалық топ дегеніміз - мүшелері өздерін бірыңғай мәдени құрылымға жатқызатын адамдар ұжымы. Олардың әлеуметтік өмірі, іс-әрекет аймағы тегі мен мәдениетінің бірлігінен айқындалады.

Этникалық топ түсінігін жан-жақты зерттеген социологтардың бірі - М. Уингер. Оның зерттеулері негізінен үш бағытта дамиды: 1) бір этникалық топ басқалардан төмендегі параметрлер бойынша ерекшеленеді: тілі, діни сенімі, нәсілдік

белгісі және шыққан елі; 2) этникалық топ мүшелері өз қауымы мен жалпы қоғам не адамзат арасында айырмашылық бар екенін сезініп, өз іс-әрекеттерін осы сезімге сәйкес ұйымдастырады; 3) этникалық топ мүшелері өзі текті дәстүрлері негізінде бірігеді, мысалы, дәстүрлі мейрамдарын атап өтеді, қонаққа «өзінікіне» барғанды ұнатады және т.б.

Әдетте, қоғамның әлеуметтік өміріндегі билік, байлық, бедел және т.б. әлеуметтік артықшылықтар көптеген жағдайларда этникалық текке тәуелді. Мысалы, американдық социолог Н. Смелзер пікірінше, демократия үлгісі болып табылатын Американың өзінде негрлер, азиялықтар мен латын американдықтар (латинос) еуропалықтарға (ақ нәсіл) қарағанда аз табыс табады, ең төменгі беделді қызметтерді иеленеді және ең аз жеке бас құрметіне ие.

Қазір кейбір қоғамдарда бір этникалық топ басқалар үстінен үстемдікке ие болады. Американдық социолог А. Вирт ғылыми айналымда «аз этникалық топ» түсінігін енгізді. «Ұлттық азшылық» (национальное меньшинство) – бұл оларға тән биологиялық және мәдени ерекшеліктерге байланысты қоғамдағы басқа этникалық топтармен салыстырғанда төмен жағдайда ие болған этникалық топ. Көптеген жағдайларда ұлттық азшылық жалқы пікір объектісіне айналады. Жалқы пікір – қоғам санасында ұлттық азшылық туралы қалыптасқан негізсіз, жалған (стереотип) көзқарастар. Осы жалқы пікір кесірінен ұлттық азшылық дискриминацияға ұшырауы мүмкін. Дискриминация – бұл ұлттық азшылықты қуғын-сүргінге салу. Дискриминацияның ең сорақы көрінісі нәсілшілдік (расизм) болып табылады. Бұл адамдарды тек тән өзгешелігі үшін аяусыз қырып-жою. Американдық социолог Н. Смелзердің пікірінше, адамзат тарихындағы нәсілшілдіктің ең айқын көріністері мыналар: Еуропа мемлекеттерінің XIX–XX ғғ. үшінші дүние елдерін аяусыз қанауы (Африка, Азия елдерінде аштықтан миллиондаған адамдар қаза тапты); Америка құрлығында үндістерді жою; қара американдықтарды құлдыққа салу; фашистік Германияның алты миллион еврейді жоюы.

1970 ж. орта шамасында американдық социологтар Т. Симпсон мен М. Уингер үстемдік етуші этникалық топ пен ұлттық азшылық арасындағы қарым-қатынастардың төмендегі формаларын көрсетті:

1. Ассимиляция – ұлттық азшылықты толық сіңдіріп алу. Ол сегрегация, яғни ашықтан-ашық қысым көрсету немесе бейбіт

жолмен, яғни азшылықтың үгіт-насихат, қолдау арқылы үстемдік етуші мәдениетке сіңуі жолымен іске асырылады. 1960 ж. американдық социолог Гордон ғылыми айналымға англоконформизм терминін енгізді. Бұл ұғым англосаксон мәдениетін қабылдағандарды мадақтау шараларын ұйымдастыруды білдіреді.

2. Плюрализм – ұлттық азшылықтың өз дәстүрі еркіндігіне құқығын және үстемдік етуші этникалық топтың бұл құқықты сақтауға әзірлігін білдіреді.

Ұлттық плюрализм ең айқын, мысалы, Швейцария мемлекеті болып саналады. Оның халқының төрттен үші немістер болса да, француз және итальян тілдері мемлекеттік тіл болып саналады.

3. Ұлттық азшылықты құқықтық қорғау. Мұндай жағдайда мемлекет заңы ұлттық азшылыққа аумақтық автономиялық басқару құқығын береді. Осы ұлттық автономия аумағында аз этникалық топ өз ұлтының дамуы үшін қажетті барлық шараларды іске асырады. Оның айқын мысалы - Ресей Федерациясындағы автономиялы облыстар мен округтар.

4. Тұрғындар алмастыру. Бұл ұлттық азшылықты ерекше мәдени топ ретінде қорғап, сақтау мақсатында, оларды жалпы қоғаммен араластырмай, бөлек аумақта күшпен ұстаудың мысалын АҚШ-ғы үндіс резервацияларынан көруімізге болады. Н. Смелзер пікірінше, бұл резервациялар адамдар зоопаркі болып табылады және АҚШ-тың ең үлкен ұяты.

5. Этникалық апартеид. Бұл дегеніміз - ұлттық азшылықты заң жүзінде құлдықты ұстау. XX ғ. аяқ кезінде этникалық апартеид Оңтүстік Африка Республикасында орын алды.

Этникалық теңсіздіктің ең негізгі себептерінің бірі - психологиялық кемсітушілік. Әдетте үстем этникалық таптың мүшесі ұлттық азшылық мүшесін барлық мәдени-әлеуметтік көрсеткіштер бойынша өзінен кем көреді.

Екінші бір себебі, экономикалық бәсекелестік. Әдетте ұлттық азшылық (мысалы, диаспоралар, маргиналдар, иммигранттар, т.т.) бір-бірін қолдаудың арқасында материалдық жақсы жағдайға ие болды. Ал үстемдік етуші этникалық топтың экономикалық мүмкіндіктері мен қорлары бүкіл қоғам көлемінде шашыраңқы болады. Сол себепті үстемдік етуші этникалық топ мүшесі бойында ұлттық азшылық мүшелері бізді алдап, пайдаланып жүр деген сияқты пікірлер қалыптасады.

1972 жылы Роберт Блаунер нәсілдік қанау теориясын жариялады. Р. Блаунер өз теориясында отарлық қатынастардың бес компонентін көрсетті:

1) Колония тұрғындарына үстемдік етуші метрополия мәдениетін күшпен таңу.

2) Күшпен таңу мүмкін болмаған жағдайда, колония тұрғындары мәдениетін бақылау және өздеріне байқатпай өзгерту. Мұндай жағдайда колония тұрғындары өз мәдени құндылықтарының өзгеруін объективті заңдылық деп санайды.

3) Саяси үстемдік. Колония тұрғындарын ең төменгі басқару органдарына дейінгі саяси өмірге араласу құқықтарынан айыру.

4) Экономикалық қанау арқылы колония экономикасын, экологиясын өмір сүруге жарамсыз, қауіпті жағдайға келтіру.

5) Үстемдік етуші метрополия билігін ақтайтын идеология жүргізу. Осы мақсатта сол елдің сатылған зиялы қауым өкілдерін, өнер қайраткерлерін пайдаланады.

Қазіргі этносаясаттанушылар этникалық азшылық проблемаларын шешуде бірнеше байламдарды бөліп көрсетеді. Бұлар ішкі саяси тұрақтылық пен ұлтаралық келісімге келуге, этностардың тұтыныстары мен мүдделерін қанағаттандыруға және құқықтық реттеуге бағытталған саяси, тіл, мәдени, білім, діни, т.б. байламдар.

Бұл жағдайда серпін алатын позициялар рухани байлық пен тағдыр біртұтастығы және ұлт мүддесін идеялық мұра мен оның қайнар көздеріне, этникалық тамырын, тілі мен мәдениетін, ұлттық салт-дәстүрлерін құрметтеуге бағыттау.

Сонымен қатар, тәуелсіз мемлекет құрылысы мен өркендеуі үшін ең қажеттісі елдің ұлттық сана-сезімінің оянуы мен гүлденуге ұмтылысы, тек мемлекет құраушы ұлтқа ғана тән емес, Қазақстанды мекендейтін барлық этникалық топтарға ортақ елдік сана-сезімнің қалыптасуы, елді мекендейтін барлық ұлттардың бейбітшілік пен өзара келісімде өмір сүруге ұмтылысы. Республиканың табысты, әрі серпінді дамуының негізінде ұлтаралық төзімділік, ұлттардың бір-біріне қатысты өзара түсіністігі мен өзара құрметі, қазақстандық біртұтастық пен патриотизм жатыр.

Республикадағы ұлтаралық татулық сақталуының нақты кепілдіктері:

Қазақстан халқы Ассамблеясының баға жетпес тәжірибесі, өте зор интеллектуалдық күш-қуаты, ұлтаралық қатынастарда

үйлесімді дамудың жинақталған тәжірибесі мен тетіктері, мемлекет құраушы қазақ ұлтының өз болашағына сенімді нық позициясы, т.т.

Республиканың саяси, әлеуметтік-экономикалық дамуы барысында шешіліп отырған нақты міндеттер уақыттан қалыспай жұмыс атқаруды талап етеді. Сол себепті де, Қазақстан халқы Ассамблеясының рөлін күшейту дәл өз мезгілінде қолға алынған саяси-құқықтық шара болды.

Ұлтаралық төзімділік.

М. Уолцердің пікірінше, қоғамдағы ұлтаралық төзімділік саяси құрылым сипатына тәуелді болып табылады.

М. Уолцер осы негізде, ұлтаралық төзімділік тәсілі бойынша, саяси құрылымның 5 моделін бөліп көрсетті:

1. көпұлтты империя;
2. халықаралық қауымдастық немесе конфедерация;
3. консоциативтік құрылым;
4. ұлттық мемлекет;
5. иммигранттық қоғам.

Бұл саяси құрылымдар бір-бірінен субъективті-объективтілік қатынастар сипатымен және қоғам мүшелерінің азаматтығының маңыздылығы деңгейімен ерекшеленеді. Барлық бес моделде де ұлттық төзімділіктің белгілі бір деңгейі басымдылыққа ие болады.

Империялық, халықаралық және иммигранттық қоғамдарда ұлттық төзімділік үкіметтік деңгейге тәуелді, яғни ұлттық төзімділік субъектісі үкімет болып табылады. Бұл мемлекеттерде ұлттардың бейбітшілік пен татулықта өмір сүруі билік құрылымдарының позициясына тәуелді.

Ұлттық қоғамда ұлттық төзімділік субъектісі үстемдік етуші ұлт болып табылады. Үстемдік етуші ұлт мемлекет құрамдаушы және өз жанына басқа ұлттарды біріктіруші күш болып табылады, яғни елдегі ұлтаралық татулық мемлекет құрамдаушы ұлт мүдделеріне тәуелді.

Консоциативті саяси құрылымды қоғамдарда ұлттық төзімділікті, қамтамасыз етуші рөлін шағын діни-этникалық топтар атқарады. Елдегі ұлттық төзімділік пен татулықтың шын мәнінде сақталуы, осы елде көп болып, шашырап кеткен шағын діни-этникалық топтардың қалай өзара келісімге келулеріне тәуелді.

Қазақстан бүкіл әлемге жүзден астам ұлттар мен ұлыстардың, әр алуан діни конфессиялардың түсіністікте, сыйластықта, өмір сүріп келе жатқан қоғам ретінде белгілі. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Жолдауында «Біз

өзіміздің жатсынбас тұрпатымызбен, этностараралық, конфессияларалық татулығымызбен және өзара үндесуімізбен күллі әлемге танымалмыз» - деген айрықша жолдар бар.

Қазақстан өзінің көпұлтты мемлекеттілігін мақтаныш тұтып, Республиканың басты байлығы санайды. Әлем елдерінің ішінде, тек біздің елімізде ғана, Елбасының тікелей бастамасымен құрылған Қазақстан Халқы Ассамблеясының болуы да - осының айғағы. Елбасы Жолдауындағы басты бағыттардың бірі – «қоғамдық келісім мен тұрақтылықты одан әрі нығайту үшін Қазақстан халықтары Ассамблеясының рөлін көтеру» болып көрсетілген. Қазақстан Президентінің Ассамблеяның алдына қойған міндеттердің бірі - «қоғамдағы этносаралық және конфессияаралық келісім мен ықыластылықты одан әрі нығайтуға қажетті қолайлы жағдайларды қамтамасыз ету». Біздің ұлтаралық келісіміміздің басты қағидасы - бір ұлттың есебінен басқа ұлт мәселесін шешпеу, яғни ұлттардың тең құқылығы. Бұл қағиданың қазақ ұлтының мүддесіне де қатысы бар.

Мемлекеттік билік институттарының негізгі міндеттерінің бірі - әлеуметтік тартыстың ұлтаралық егеске айналып кетуін жібермеу.

Әлеуметтанулық сауал нәтижелері бойынша, әртүрлі ұлт өкілдері арасындағы қарым-қатынастардағы айқындалған тартыс негізі, ең алдымен, әлеуметтік теңсіздік болып отыр, соның ішінде:

- аумақтардың әлеуметтік-экономикалық саласындағы проблемалар (жұмыссыздық, кедейшілік және т.б.);
- тұрғындардың байлар мен кедейлерге жіктелісі, еңбекпен қамтудың әлеуметтік құрылымындағы өзгерістер;
- көші-қон ағымдары (ауыл-қала), қала тұрғындары арасында тартыс пен мазасыздықтың өсуі;
- шекаралас мемлекеттер Ресей, Өзбекстан мен Қырғызстанда экстремизм мен лаңкестіктің әртүрлі формаларда бой көтеруі және оның ҚР аумағына ену қаупі қазақстандықтар қорқынышын ұлғайтуда.

Қазіргі кезде идеология, тәлім-тәрбие саласында Қазақстан Республикасының жалпыұлттық мүдделерін, соның ішінде, жалпы қазақстандық патриотизмді қалыптастыру міндеттері алдымызда тұр.

Жалпықазақстандық патриотизм дегеніміз - өзіңді республика халқының ажырамас бөлігі, ортақ Отан ретінде Қазақстан Республикасына сүйіспеншілік сезімі мен берілгендік, азамат ретінде халық пен елдің мүддесін, қажет болса, қару алып

қорғайтын борышты сезіну болып табылады. Жалпықазақстандық патриотизм, сонымен бірге басқа халықтарға деген сыйластық, бүкіл адамзатты, жалпыадамзаттық құндылықтарды құрметтеу тұрғысында көрінеді. Бірімен-бірі сыйласып, түсінісіп, Қазақстанды ортақ Отаным деп білетін әр алуан ұлттар басқа ұлттарға немқұрайлы теріс ниетте қарай алмайды. Қазақстандық патриотизм - сөз жоқ, интернационалистік көзқарас.

Жалпықазақстандық патриотизмнің қалыптасуы және нығаюы еліміздегі ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінің даму деңгейін сипаттайды.

Қазақстан Республикасының демократиялық дамуының маңызды жетістіктерінің бірі діни төзімділік пен ұлттық келісім негізінде саяси тұрақтылықты сақтау болып отыр. Елбасының 2007 жылғы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Жолдауында «Халықаралық қоғамдастықта біздің елімізде тұрып жатқан және Қазақстанның біртұтас халқы болып табылатын барлық ұлттар өкілдерінің ұстамдылығын, конфессияаралық және мәдениетаралық татулығын қамтамасыз етуге бағытталған сара саясатымыз барынша танылып отыр» - деп баса көрсетілген.

Біз діни төзімділік пен ұлтаралық келісім мәселелерін бір-бірінен ажыратпай бірге қарастырамыз. Себебі, бұл мәселеде жаһандану үрдісі біршама өзгерістер әкелгенімен, әлі күнге дейін адамның діни сенімі, оның ұлттық шыққан тегімен қатал байланысты болып отыр.

Әлем елдерінің арасында тұңғыш рет, біздің елімізде әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының екі съезі өткізілді. Бұл еліміздің сыртқы саясаттағы аса зор табысы болуымен қатар, ішкі келісім мен татулықты бекітуде де орасан зор рөл атқарып отырғандағы сөзсіз.

2006 жылы өткен II съезд қабылдаған Декларацияда, діни келісім мен төзімділікті насихаттауға қатысты, төмендегідей шешімдер бар:

- жастар арасында діни келісім мен төзімділік ұстанымдарының таралуына және олардың жалпыадамзаттық құндылықтарды қабылдауларына қолғабыс жасау;

- жастар мәдени және діни айырмашылықтарды жаулық сезімсіз қабылдау үшін, өркениеттер мен діндер арасындағы келісім тәжірибесін білім берудің барлық деңгейлеріндегі оқу жоспарларына енгізу.

Осы міндеттерді іске асыру мақсатында басшылыққа алынатын діни келісім ұстанымдары да бекітілді.

- Діни келісім төзімділік, адалдық, құрмет ұстанымдарына негізделуі тиіс.
- Діни келісім барлық әріптестердің тең құқылығын білдіреді.
- Діни келісімге әркімнің өз дініне итермелеу көрінісі жат болып табылады.
- Діни келісім ұлттардың бейбіт өмір сүруі мен тиімді ынтымақтастығына жол салады.
- Діни келісім өмірдің қасиеттілігі мен адам ар-намысына қол сұғылмастыққа негізделеді.
- Діни келісім діннің қоғамдағы конструктивті рөлін нығайтуға бағытталған.
- Діни келісім болашақ ұрпақтарға қалдыратын өмірлік құндылық болып табылады.

Дінді қоғамдық сана жүйесінен бөліп қарауға болмайды. Өйткені, діннің қоғам дамуына ықпал етуші күш екенін мойындаумен бірге, ол ықпал қоғамның даму деңгейіне тікелей байланысты екенін ескеру қажет. Ғылымы мен білімі дамымаған қоғамның діні де мешеу болатыны сондықтан.

Неміс әлеуметтанушысы Макс Вебердің пікірінше, «дін - күрт әлеуметтік өзгерістер негізін қалауға қабілетті». Ол өз ойын, «Протестанттық этика және капитализм рухы» атты еңбегінде Батыс Еуропадағы өнеркәсіптік төңкеріс негізін қалаған кальвинизм діни доктринасы мысалында дәлелдеді. Сондықтан, діни мәселелерде саяси популизмге ұрынбай, салмақты саясат ұстанған абзал.

Ешқандай ғылым діни доктриналарды не дәлелдеп, не жоққа шығара алмайды. Ғылымда сакралды, яғни қасиетті деген ұғым бар. Дін – қасиетті ұғымдармен қамтылған құбылыстарды таратуға арналған әлеуметтік институт болып табылады. Ғылым діни доктриналарды не «жақсы», не «жаман» демей, оның әлеуметтік түбірін ашуға тырысады.

Француз әлеуметтанушысы Эмиль Дюркгейм діннің қоғамда атқаратын үш қызметін көрсетті.

1. Әлеуметтік ынтымақтастықты қамтамасыз ету.
2. Әлеуметтік бақылауды қамтамасыз ету.
3. Адам өміріне мән-мағына мен сенім беру.

Біздің қоғамдағы дәстүрлі діндер, осы фундаменталды қызметтерін атқара алып отыр ма? Жеткіліксіз, себебі, 300

миллионның үстінде азаматы бар АҚШ-та 453 діни бірлестік ресми қызмет атқаратын болса, 15 миллионның үстінде ғана азаматы бар Қазақстанда 3500-ден астам діни бірлестіктің ресми тіркеуден өтуі - әлеуметтік ынтымақтастықтың бұзылуы мен әлеумет бақылаудың әлсіздігін көрсететін факт.

1960 жылдары Латын Америкасы елдерінде «бостандық теологиясын» насихаттайтын қозғалыстар пайда болды. Оның негізі қарапайым: «әлеуметтік қанау христиан моралына қайшы, сондықтан кез келген христианин әлеуметтік қанаудан бас тартуы тиіс». Біздің еліміздегі өтпелі нарықтық экономика кезінде, дінді осы мақсатта пайдаланып, байлардың моралдық ұстанымдарына әсер ете аламыз ба? Діни жетекшілердің ойланатын мәселесі.

Қазақстанның геосаяси жағдайы өте күрделі. Біздің еліміз әлемдік үш діни-мәдени өркениеттің қиылысында тұр. Бұлар - мұсылман, христиан және буддистік-конфуциандық діни-мәдени өркениеттер. Қазақстанның өзі де көпконфессиялы мемлекет болғандықтан, бұл діни-мәдени өркениеттердің игі әсерлерін де, және теріс ықпалдарын да жоққа шығаруға болмайды. Сондықтан, ұлтаралық татулық пен діни келісім аймағындағы саясатымыз игі әсерлерді марапаттап, теріс ықпалдарды қатал жойып отыруға бағытталуы тиіс. Осы істерде шешуші рөл, еліміздегі дәстүрлі діни ұйымдармен қатар, мемлекеттік органдарға да жүктелетіндігі сөзсіз. Елбасы Жолдауында «Қоғамдағы экстремизм мен радикализмнің кез келген көріністеріне және біздің азаматтарымыздың конституциялық құқықтарына қысым жасауды көздейтін әрекеттерге қатаң әрі дәйекті қарсы тұру» міндеттелген. Қазіргі таңда экстремизм мен радикализмнің саяси-идеологиялық мазмұннан гөрі, көбіне діни немесе ұлттық сипат алып бара жатқаны шындық. Сол себепті, біздің баршамызға, ең алдымен мемлекеттік қызметкерлерге діни және ұлтаралық қарым-қатынастарда білімдарлық пен қырағылық қажет.

Лаңкестік мен экстремизмнің пайда болуының себептері әртүрлі болуы мүмкін. Бұл қоғамның ширек топтарының кедейшілік пен қайыршылыққа ұшырауы. Сол сияқты, лаңкестік пен экстремизм, қоғамның саяси жүйесіндегі қайшылықтарды шешудің басқа әдістері пайдасыз болған кезде, билікке қарсылық ретінде пайда болады. Лаңкестік пен экстремизмнің рухани себептері, адамдардың әлеуметтік психологиясында жатыр, бұл тарихи қалыптасқан ұлттық немесе діни кемсіту болуы мүмкін. Лаңкестік пен экстремизмнің экономикалық түбірі біреулерді қанау

арқылы баюға жағдай жасайтын нарықтық экономиканың өз табиғатында жатыр.

Қоғамда жүріп жатқан рухани-адамгершілік жаңару үрдісі белгілі бір деңгейде діни өсиеттерге негізделген. Егемендік алған соң, дін Қазақстан қоғамының әлеуметтік-рухани өмірінде белсенді рөл атқара бастады. Сонымен қатар, кез келген діни мәселені қоғамның шындығынан үзіп қарастыруға болмайды. Діни ұйымдардың ішкі бекітілімдерін құрметтей отырып және олардың өз діни сенімдеріне сәйкес іс-әрекеттер атқаруына мүмкіндіктер бере отырып, олардың ҚР заңдарына сәйкес ұйымдастырылуы мен қызмет атқару құқықтарын тани отырып, мемлекет қоғамдық тыныштықты сақтау мақсатында елімізде өтіп жатқан діни үрдістерге тұрақты түрде мониторинг жасап отыруға міндетті.

«Қазақстан Республикасындағы діни сенім еркіндігі мен діни бірлестіктер туралы» заңның 16 бабына сәйкес, «қаржы және қоғамдық жылу, сол сияқты діни салт-дәстүрлерді атқарудан түскен қаржыға салық салынбайды». 2006 жылдың тамыз айында БҚО ішкі саясат департаменті облыс тұрғындары арасында “Батыс Қазақстан облысындағы діни экстремизммен күрес мәселелері және тұрғындар толеранттығы деңгейін бағалау” тақырыбында әлеуметтанулық сауал өткізді. Осы әлеуметтанулық сауалда қойылған сұрақтардың бірі – «Сіздің пікіріңізше, ресми тіркелген діни ұйымдар мен қауымдардағы ақша айналымын толық қаржылық бақылау қажет пе?» - деген сұрақ болатын. Облыс тұрғындарының жартысынан көбі (54,8%) мақұлдап жауап берді, яғни діни құрылымдарды толық қаржылық бақылау міндетті түрде болуы тиіс деп санайды. Сұралғандардың 18,5%-ы ғана толық қаржылық бақылауды дін саласына басы артық араласу ретінде бағалайды.

Діни салада көп миллиондаған қаржының айналыста жүргені, бүгінде ешкімге құпия емес. Ондай қаржы үстінен толық бақылау орнату, әсіресе бүкіл әлемде діни лаңкестермен күрес мәселесі өткір қойылып отырған жағдайда, бұл еліміздің ұлттық қауіпсіздігі мәселесіне айналып отыр. Сондықтан, діни саладағы қаржы айналымы үстінен толық бақылау орнатудың қандай да болмасын өте қажет және бұл идеяны облыс тұрғындарының көпшілігі қолдап отырғанын да ескеруіміз керек.

***

В данной статье рассматриваются основные направления взаимодействия социально-экономических сообществ в РК на современном этапе.

УДК 355(574)

Муханбеткалиев Х.С.
полковник запаса, д.и.н.,
доцент, декан педагогического факультета
ЗКГУ им. М. Утемисова

ИСТОРИОГРАФИЯ ВЕЛИКОЙ ПОБЕДЫ И БАУЫРЖАН МОМЫШУЛЫ

Народ - главный герой войны. Ныне эта формула является тем ключом, который ведет к пониманию сущности и значения нашей победы во всем ее объеме. Известно, что исход гигантских сражений решен не только героизмом наших воинов, но и монолитным единством и дружбой всех народов многонациональной страны. Во время войны человеческие подвиги измерялись не только масштабами сражений и объемом выпущенной продукции, но и самоотверженностью ее участников, их необоримой любовью к Родине [1]. В памяти народной крылатые слова о том, что «никогда не победят того народа, в котором рабочие и крестьяне в большинстве своем узнали, почувствовали и увидели, что они отстаивают… то дело, победа которого им и их детям обеспечит возможность пользоваться всеми благами культуры, всеми созданиями человеческого труда».

Историография Великой Отечественной войны стала одним из важнейших направлений исторической науки. Как составная ее часть она опирается на определенный круг источников, публикации разных жанров, совокупность которых позволяет отобразить категорию Отечественной войны во всей полноте.

Военная историография охватывает все составные части военно-исторической науки: историю войн (ход боевых действий), историю Вооруженных Сил (историю создания национальных формирований, в частности, боевой путь 8-й и 9-й гвардейских стрелковых дивизий, боевой путь частей этой дивизии) историю военного искусства (для данного случая, развитие военной теории, теории оборонительного и наступательных боев под Москвой, в

Прибалтике), военно-исторического источниковедения, военно-теоретической мысли, военной техники.

За послевоенные годы историография Великой Отечественной войны прошла сложный путь. От первых репортерских сообщений до фундаментальных исследований - таков жанровый диапазон публикаций о прошлой войне. О неуклонном росте количества исследований по ее истории свидетельствуют следующие цифры: по данным Государственного комитета Совета Министров СССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, опубликованным членом-корреспондентом АН СССР П.А. Жилиным, с 1945 по 1973 г. в нашей стране издано 14,5 тыс. книг и брошюр, посвященных истории минувшей войны. Вместе с работами, вышедшими в связи с 30-летием Победы и позднее (до 1977 г.), общее количество названий, тираж которых превысил 700 млн. экз., возросло до 16 тысяч [2]. Эта огромная библиография пополняется новыми исследованиями.

В области изучения истории Казахстана военных лет и оценки вклада трудящихся нашей республики в Великую победу сделано немало, хотя специальная разработка проблем историографии Казахстана той поры велась еще слабо. По подсчетам казахстанских ученых, за годы, прошедшие с начала войны до 1979 г., по рассматриваемой проблеме в республике издано 25 монографий, 11 сборников статей, документов и воспоминаний (в том числе и очерки о Героях Советского Союза и полных кавалерах ордена Славы—казахстанцах), опубликовано около 200 научных статей, свыше 20 мемуарных книг и брошюр [1,138].

Казахстанская историография Великой Отечественной войны возникла и развивалась как составная часть советской военной науки. Ей присущи и достоинства, и недостатки общесоюзной историографии с той разницей, что суженным оказался не только пространственный диапазон исследований ученых нашей республики, что в какой-то мере естественно, но и тематическая широта, а зачастую и глубина проникновения в суть изучаемых явлений.

В годы войны казахстанская историческая наука получила заказ раскрыть причины возникновения и характер войны, звериный облик фашизма и неизбежность ее краха, показать преимущества социалистического строя, его государства, экономической и военной организации, марксистско-ленинской идеологии, морально политических устоев жизни общества.

Выполнять такой заказ предстояло оперативно и в условиях чрезвычайной узости источников: война еще шла, документы и материалы, наши и трофейные, не только не утратили своей секретности, но находились в служебном пользовании. В результате, основным жанром исторических работ стали очерки, часто издававшиеся отдельными брошюрами, а также историко-публицистические статьи.

В порядке постановки вопроса состояние изучения военной истории Казахстана периода Отечественной войны с разных сторон затрагивалось в историографических трудах, отдельных исследованиях и специальных обзорах [3].

Однако в целом специальная разработка проблем историографии военной истории Казахстана требует самостоятельного развернутого исследования.

Казахстанскими исследователями в разработке проблем военной истории Казахстана четко прослеживаются три основных периода, органически связанных с развитием и становлением отечественной историографии минувшей войны в целом: первый—1941—1945 гг.; второй—со времени окончания войны до середины 50-х годов; третий—с середины 50-х годов до настоящего времени. Каждому из этапов были присущи отличительные особенности, продиктованные задачами конкретной исторической обстановки, а также уровнем накопленных знаний и материалов. С этой точки зрения в последнем периоде, хронологически охватывающем почти четверть века, разработка историографии Казахстана периода войны прошла два промежуточных этапа.

В годы войны Казахстан превратился в мощный военный лагерь, где формировались лучшие части и соединения Красной Армии. Президент Республики Казахстан Н. А. Назарбаев отмечал: "Не будет преувеличением сказать, что республика тогда превратилась в мобилизационный центр страны. Десятки дивизий, бригад, отдельных частей были сформированы в Казахстане. Они воевали на всех фронтах, испытав и горечь поражений, и радость побед" [4].

На территории республики были созданы и направлены на фронт 12 стрелковых дивизий, 4 национальные кавалерийские дивизии, 7 стрелковых бригад, в том числе 2 национальные стрелковые бригады, около 50 полков и батальонов различных видов войск.

Главным героем войны, творцом победы явились народы СССР, без колебаний взявшие на себя ответственность за судьбу Отечества. Советский народ выстоял в жестокой борьбе с агрессором, изгнал его из своих земель, а затем освободил страны Центральной и Юго-Восточной Европы от ига фашизма и принудил Германию к капитуляции.

В жестоких сражениях Великой Отечественной войны о разумной дерзости, безоглядной отваге, высоком мужестве и командирском мастерстве пролетела по всей стране слава о легендарном комбате и народном батыре Бауыржане Момышулы.

Батыр оставил нам огромное военно-теоретическое и духовное наследие. Историографию наследия нашего легендарного батыра мы должны рассматривать в тесной связи с историографией Советского государства и военной истории Казахстана.

В развитии историографии наследия Бауыржана Момышулы более или менее четко вырисовываются три периода: война и анализ военных действий, военно-теоретические выводы результатов сражений, операций и боев; литературная деятельность Момышулы; пробуждением живого интереса народа к своей отечественной истории, необходимость объективного освещения участия и вклада казахстанских соединений и лично Момышулы, изучения его военно-теоретического, педагогического и исторического наследия для воспитания подрастающего поколения Казахстана.

Первый период историографии составляет этап развития источниковедческой литературы с 1941 по 1955 годы. Второй – с 1955 года по 1992 годы и третий – с 1992 по настоящее время.

Первый период историографии характеризуется рождением национального героя, становлением и раскрытием его военного таланта, продвижением по службе от комбата до командира дивизии, от старшего лейтенанта до полковника на фоне военно-исторических событий Великой Отечественной войны.

Изучение всенародной борьбы в годы Великой Отечественной войны, героизм и мужество национальных соединений и частей, воинов началось еще в военные годы. В этой сфере широко изучалась деятельность Коммунистической партии по организации партийно-политической работы, по мобилизации соединений и частей, давался глубокий анализ патриотизму советских воинов. Однако глубокий анализ роли и значения в годы войны казахстанских соединений и частей, мужество казахстанских

воинов становится предметом исследования только в послевоенное время.

Что нельзя сказать о развитии теории военного искусства. Проблема развития военного искусства в период Великой Отечественной войны становится главным вопросом с начала боевых действий. Особенности и ход вооруженной борьбы, размах и результаты боев, сражений и кампаний, развитие военного искусства в первую очередь характеризовались в приказах и выступлениях Верховного Главнокомандующего, Председателя ГКО и Наркома обороны И.В. Сталина [5].

По закрытым каналам публиковались руководящие директивы Ставки Верховного Главнокомандования, директивы и приказы, где обобщался опыт проведенных боев, операций, сражений и кампаний. В ряде таких документов анализировался опыт наступательных и оборонительных операций, излагались формы и методы боевого применения видов вооруженных сил, родов войск и служб. Например, в директиве от 15 июля 1941 года говорилось о совершенствовании организации войск. В директиве от 10 января 1942 года отмечались недостатки в подготовке и проведении наступательных операций, в организации прорыва подготовленной обороны противника. Этой директивой вводился новый метод использования артиллерии – артиллерийское наступление. В приказах НКО №306 от 8 октября 1942 года и № 325 от 16 ноября 1942 года обобщался опыт использования танковых и механизированных частей и соединений, вскрывались недостатки из применения при прорыве обороны и развитии успеха в оперативной глубине противника, ставилась задача совершенствования тактики наступательного боя и боевых порядков войск [6].

Материалы об опыте войны в оперативно-тактическом и стратегическом звеньях обобщались и публиковались в сборниках и информационных бюллетенях. Их разработкой занимались специальные органы по изучению и обобщению опыта войны. Так, в конце 1942 года Генеральный штаб Красной Армии на основе результатов проверки деятельности многих войсковых штабов по обобщению и внедрению боевого опыта в практику разработал инструкцию по изучению и использованию опыта войны. Основной задачей был постоянный анализ действий войск, своих и противника, объективные выводы из наблюдений, а затем быстрое доведение до личного состава всего положительного.

Этим целям служила периодическая печать – наиболее массовое средство информации. На протяжении всей Великой Отечественной войны дивизионные, армейские, фронтовые газеты служили как бы первичной ступенью обобщения и распространения передового опыта, главным образом тактики одиночных бойцов и мелких подразделений. Они шаг за шагом освещали ход боевых действий, широко популяризировали героев боев, раскрывая не только моральные качества, силу духа, но и воинскую сметку, боевое мастерство, приемы действий в различной обстановке.

В несколько больших масштабах разбирали ход боев и сражений с точки зрения военного искусства авторы статей в журналах. Например, описанию и разбору отдельных операций, проведенных в период битвы под Москвой зимой 1941 и 1942 гг. посвятил журнал «Военная мысль».

В 1941-1945 гг. из-за отсутствия документальных материалов и трудностей военного времени история национальных формирований, героизм и мужество воинов различных национальностей фактически не разрабатывалась. Если и исследовалась, то в общей фразе «советский воин». И на этом этапе хотя и произошли значительные сдвиги в изучении проблемы, но крупных трудов еще не было.

В 1943 г. под редакцией М. Абдыкалыкова и А.М. Панкратовой вышло первое издание «Истории Казахской ССР» (с древнейших времен до наших дней) и популярная книга «Казахстан в первый год Отечественной войны против немецко-фашистских захватчиков». Обе книги были изданы с помощью ученых АН СССР, эвакуированных в Казахстан из Москвы, Ленинграда и других городов страны.

В 1945 г. общественность республики широко отметила 25-летие образования Казахской ССР. В связи с юбилеем в печати появились статьи о развитии науки, культуры и народного образования в Казахстане за годы Советской власти, в том числе и в годы Отечественной войны.

О подвигах воинов-казахстанцев в боях с немецкими захватчиками рассказывалось в специальных брошюрах и статьях. Написанные на базе газетных материалов, сообщений Совинформбюро, а также личных наблюдений авторов, эти работы знакомили читателей с героизмом бойцов и командиров Красной Армии на фронтах Отечественной войны.

В 1942 г. в Алма-Ате вышла брошюра «Братьям-ленинградцам». В нее вошли письма ЦК КП(б) Казахстана, Президиума Верховного Совета, Совнаркома Казахской ССР и трудящихся Алма-Аты защитникам Ленинграда.

Таким образом, в годы войны было положено начало изучению истории Казахстана военных лет. Несмотря на недостатки, присущие по-боевому оперативной, агитационно-пропагандистской литературе той поры, она имела то несомненное достоинство, что содержала интереснейший фактический материал о трудовой и ратной доблести казахстанцев и непосредственно служила делу укрепления обороноспособности страны, мобилизации трудящихся на разгром врага.

В первые послевоенные годы хотя и медленно, но неуклонно ширилось изучение героического подвига советского народа в победоносно завершенной войне. Появились работы Д.М. Кукина, И.И. Минца, Е.И. Солдатенко, Н.И. Шатагина, Б.С. Тельпуховского, Е.С. Карнауховой, освещавшие трудовые подвиги советского народа в Великой Отечественной войне. В 1946 г. были изданы «Важнейшие законы и постановления Советского государства за время Великой Отечественной войны».

В конце 40-х—начале 50-х годов история Казахстана периода войны впервые стала предметом исследования в ряде кандидатских диссертаций. Так, в работе Г. Абишева рассматривалась партийно-политическая и идейно-воспитательная работа политорганов Советской Армии среди воинов нерусских национальностей, в частности среди воинов-казахов на фронтах Великой Отечественной войны. Автор приводит многочисленные примеры патриотизма и самоотверженности казахстанцев в боях за Родину. В работе впервые были широко использованы материалы фронтовой казахской печати. На примере Казахстана в кандидатской диссертации О. Малыбаева также исследовалось укрепление дружбы народов СССР в период войны. Появление этих работ об участии казахстанцев в Отечественной войне в значительной мере обусловлено тем, что оба исследователя были фронтовиками, где представляли политорганы Советской Армии и вели большую работу среди воинов нерусской национальности.

В эти годы появились также интересные рассказы из воспоминания активных участников Отечественной войны: Героя Советского Союза М, Габдуллина («Ер намысы—ел намысы». Алматы, 1953), Б. Момыш-улы («История одной ночи». Калинин,

1954), К. Кайсенова («Переяслав партизандары». Алматы, 1956). Вышли очерки В. Я. Ярыкина «Дважды Герой Советского Союза Л. И. Беда» (М., 1952); В. А. Хапаева и Б. Шуканова «Дважды Горой Советского Союза И. Ф. Павлов» (М., 1953) и другие книги.

В целом в первое послевоенное десятилетие был сделан значительный шаг в исследовании истории Казахстана военного времени. Естественно, в работах того периода отразилось влияние времени: они не были свободны от известного схематизма и иллюстративности. Сдвиги, происшедшие в историографии войны на указанном этапе, носили скорее количественный, нежели качественный характер.

Бауыржан Момышулы был в эти годы только героем книги А.Бека «Волоколамское шоссе». Полностью игнорируя боевые заслуги, командирский талант наших соотечественников, офицеры восточной национальности были в массовом порядке уволены из рядов Советской армии. Среди них и наш легендарный герой полковник от бога - Бауыржан Момышулы.

Становление Бауыржана Момышулы как военного ученого, педагога, приходится на 1946-1955 годы, когда он, закончив Академию Генерального штаба, становится преподавателем, ординарным профессором в Военной академии тыла и снабжения. На эти годы приходится осмысление итогов Великой Отечественной войны, серьезные исследования в области теории оперативного искусства и тактики, применения Вооруженных Сил, видов и родов войск.

Второй период историографии военной истории Казахстана и исследования наследия Момышулы должен составить этап с 1955 по 1992 годы. Уволившись с рядов Вооруженных Сил, легендарный батыр посвящает себя творческой работе, литературной деятельности. Тогда им была сказана крылатая фраза: «Я являюсь полковником в отставке, но не отставным гражданином». Из-под пера Момышулы выходят написанные кровью книги «За нами Москва», «Фронтовые встречи (записки офицера)», «Генерал Панфилов» и другие. В эти годы он получает известность как военный писатель, награждается Президиумом Верховного Совета СССР орденами «Знак Почета» (1959) и орденом Трудового Красного Знамени (1970), орденом Дружбы народов (1980), присуждается Государственная премия Казахской ССР имени Абая.

Третий период историографии наследия Бауыржана Момышулы должен составить этап с 1992 года по настоящее время.

Советский Союз распался, союзные республики создают свои суверенные государства. Казахстан обретает свой суверенитет и провозглашается независимым государством, получает признание многих стран. Одним из важнейших достижений независимого суверенного Казахстана явилось создание собственных Вооруженных Сил.

«Как всякое суверенное государство, - отмечал Н.А. Назарбаев, - Казахстан будет поддерживать обороноспособность, укреплять национальную безопасность… Наши Вооруженные Силы находятся в стадии становления. Государство оказывало и будет оказывать им повседневную поддержку. С первых шагов армия республики призвана повышать боевую готовность, быть для молодежи подлинной школой преданности Родине, приумножать славные боевые традиции нашего народа» [7].

Казахстанская армия – достойный продолжатель ратной славы наших предков, наших дедов и отцов. Вопросы национального возрождения, военной истории и армии тесно переплетаются в сегодняшнем контексте происходящих событий. Для наших воинов славы и подвиги народных героев Богенбай-батыра, Кабанбай-батыра, Талгата Бегельдинова, Бауыржана Момышулы и других могут быть ярким примером и предметом подражания.

Несомненно, что в этом плане велика роль и значение героических традиций нашего народа, проявленных в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. в боях за Родину, Отечество.

С середины 90-х годов историография проблемы все более привлекает внимание исследователей. Так, среди историографических работ, в которых анализируется состояние изученности наследия Бауыржана Момышулы, наибольший интерес представляют статьи К. Абенова, Х.Абраимова, Т.Ахтанова, П. Белан, Г.Круглякова, Х. Мамбетказиева, К. Серикбаева, Ш.Хайруллина, Д. Шугабаевой.

Президент страны - Верховный Главнокомандующий Вооруженными Силами Республики Казахстан Н.А.Назарбаев отмечает**:** "Сын казахской земли Бауыржан Момышулы для всех народов Содружества остается общим соотечественником. Солдат и народный писатель, он оставил всем нам главное - светлую веру в человека, в силу его духа. Убежден, что имя Бауыржана Момышулы навсегда останется в памяти людей как яркий пример общности наших народов и нашей исторической судьбы".

Список использованной литературы:

1. Балакаев Т.Б., Алдажуманов К.С. Историография Казахстана периода Великой Отечественной войны // Актуальные проблемы истории Советского Казахстана. -Алма-Ата, 1980. -С.113-141.

2. Жилин П. А. Актуальные проблемы исследования Великой Отечественной войны.— // Вопросы истории, 1977, № 5, -С. 5.

3. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945. Т. 6. М., 1965; Покровский С. Н. Состояние и дальнейшие задачи изучения участия трудящихся Казахстана в Великой Отечественной войне — Известия ЛИ КазССР (серия общественных наук), 1965, вып. 4; Козыбаев М.К. Некоторые актуальные проблемы изучения истории Великой Отечественной войны.— В кн.: КПСС—организатор и вдохновитель защиты социалистического Отечества и охраны его пограничных рубежей. Алма-Ата, 1978; Анисков В. Т. Историография Великой Отечественной войны. Сборник статей. М., 1980 и др.

4. Назарбаев Н.А. Пять лет независимости: из докладов, выступлений и статей Президента Республики Казахстан. –Алматы, 1996. –С.285.

5. Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. М., 1942.

6. Жилин П.А. Очерки советской военной историографии. М.: Воениздат, 1974. –С.224.

7. Назарбаев Н.А. Идея консолидации общества как условие прогресса Казахстана. Казахстан - в XX1 век. Алматы, 1993, -С.19.

***

Қазақстан мемлекеті өз әскерін құруына байланысты тарихи зерттеулердің орны ерекше және аға ұрпақтың үлгі-өнегесі халқымызды қорғаушыларға өте қажет.

Белгілі қолбасшы Бауыржан Момышұлының артына қалдырған әскери тұжырымдары осы сәтте күрделі және пайдалы екендігі туралы мақалада айтылған.

***

The article is devoted to the investigation of the heritage of Baurdjan Momysh – uly in the post war period. It is an actual problem in the sovereign Kazakhstan.

When Kazakhstan Army was created in the Republic, it is an urgent and important task to bring up soldiers using the traditions of the older generation. The image of legendary Momysh – uly is one of the generation. There is a rich amount of resources of the kind in the later decades.

УДК 130.2

Исмаилов А.И.
доктор исторических наук, профессор,
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова,
г. Шымкент

К 1140-летию со дня рождения аль-Фараби

УЧЕНИЕ АЛЬ-ФАРАБИ АКТУАЛЬНО ВСЕГДА

Благодаря высоким нравственным принципам, широте образованности, глубине и силе мысли в средневековой истории тюркского мира ученым планетарного масштаба признан Абу Наср Мухаммед ибн Мухаммед ибн Тарха ибн Узлаг аль-Фараби ат-Турки. Таково полное имя великого мыслителя аль-Фараби из Отрара. Как известно, он родом из бассейна Сыр-Дарья, в котором был знаменитый город Фараб - крупный узловой пункт караванных дорог мировой торговли под названием «Шелковый путь». Что касается происхождения великого гражданина из шаульдерских степей, как видно из полного имени, происходил он из семьи знатного тюркского военачальника. Это явствует из термина «тархан», употребляемого в памятнике Кюль-Тегину (жившего в конце VII - первой половине VIII в.в.).

Величие и уникальность личности Фараби, многоплановое его научное наследие признаны ныне в мировой научной мысли. Ему был присвоен титул «Муаллим ассана», т.е. «Второй учитель». Звание «второго» подразумевало наличие «первого», под которым считался гениальный Аристотель. Этих двух титанов мысли многое сближает: разносторонность научных познаний, философское осмысление бытия и роли в нем человека, родство и близость их учений к жизни и мудрости народа. Но аль-Фараби внес самостоятельный вклад в такие научные направления как логика, математика, медицина, теория музыки, этика, философия, психология и социология [1].

Говоря о начальных этапах формирования личности аль-Фараби, необходимо подчеркнуть объективные исторические условия домонгольского периода расцвета бассейна Сыр-Дарьи, в котором в хозяйственном и культурном отношениях связывались кочевая степь и оседлое население. Отрарский оазис известен был

тогда родиной целой плеяды выдающихся ученых и поэтов, зодчих и строителей.

Становление и развитие Фараби происходило в крупных центрах исламского мира - это Бухара, Мары, Александрия, Каир, Дамаск, Багдад. Последние годы своей жизни он провел в Дамаске, пользуясь покровительством Сайф ад-Давля Хамдани.

Из огромного научного и идейно-мировоззренческого наследия Фараби особо хочется выделить его концепции мироздания и познания человека.

В этих целях надо выделить ряд его работ, в которых изложены мысли и положения, как никогда актуальные в наши дни. По мнению и научно-философскому заключению Фараби идеальным гражданским устройством является гармония и согласие в человеческих отношениях как важные факторы успешного функционирования государства. Что касается человеческого фактора, Фараби придерживается и- развивает сформированный еще великим мыслителем Сократом принцип «Познай самого себя», в котором выражено единство знания, интеллектуального развития и нравственного совершенствования человека, а человек рассматривается как существо разумное и общественное. В этом своем утверждении Фараби близок к ученым-материалистам, признающим человека продуктом социальных условий и основным активным субъектом в общественных процессах. Фараби не ограничивается в познании человека только биологическим определением (homo sapiens) или аристотельской характеристикой zonn politicon (существо политическое), считает человека разумным животным (хайуан акли) и гражданским животным (хайуан мадани). Изучение человека, условия его жизни Фараби считал задачей гражданской науки (илм мадани). В этой связи ученый выдвигает ряд важных направлений в таких науках, как психология и социология [2].

Известно, что в условиях средневековья научная мысль во многом была связана с теологией. Но признание Бога в научных концепциях мыслителей Востока (аль-Фараби, Ибн Сина, Бируни и др.) вовсе не отрицает возможность изучения и осмысления реальных условий жизни общества и людей, рассматривая Бога как первопричины, Первого Сущего, представляющего собой активное и творческое начало мироздания. В трактате «Гражданская политика» он отмечал, что создатель единого бытия и есть Всевышний Аллах. Ученый считал важным постижение мудрости

через божество. Том, кто стремится к истокам науки мудрости, необходимо с малых ногтей быть доброго нрава, воспитанным наилучшим образом, изучить Коран и быть благоразумным и правдивым, отталкивающим порок и уловки, не нарушая ни одного из правил сунны и шариата. Кто живет низкими ценностями, пребывает во лжи, клевете и высокомерии, тот презираемым должен быть [3].

Высшее благо, по мысли Фараби - это счастье жизни. Оно и есть социальный идеал, достижение которого возможно при совершенной организации общественного устройства, при активных действиях всех людей, основанных на нравственных началах. Эти мысли изложены в трудах его «Гражданская политика» и «Трактат о взглядах жителей добродетельного города».

Жестокий XXI век, начавшийся с фронтального проявления глобализации и конкуренции во всех сферах жизнедеятельности людей, ставит перед нами задачи всемерного развития человеческих ресурсов. Аналитики прогнозируют, что через 10-15 лет человеческое общество перейдет на качественно-новую ступень своего состояния. То есть основным показателем в оценке страны будет уровень развития человеческих ресурсов. Иными словами, если сказать коротко, - это развитие населения, наличие в стране эффективной системы обеспечения интеллектуального и профессионального роста каждого человека и гражданина. Это возможно только в результате накопления в обществе необходимой массы знаний, к чему призывал более тысячи лет назад великий учитель аль Фараби.

Подсчитано, что рост индекса человеческого развития на один процент приводит к увеличению ВВП страны на 5,8 процента. По этому пути идут процветающие страны - Норвегия, Исландия, Канада, Япония и Швейцария - возглавляющие вот уже 30 лет первые строки рейтинга высоких человеческих ресурсов. Отрадно, что в 2009 году ООН включил Казахстан, Россию и Белорусь в группу стран с высоким уровнем человеческого потенциала. Впереди непростая задача — нам необходимо войти в список передовых стран мира.

В книге Н.А. Назарбаева «В сердце Евразии», в которой великолепно выражены философия и эстетика новой столицы Казахстана - Астаны, в качестве эпилога к предисловию своего историко-политического труда Президент РК остановил свой выбор на глубокой мысли Абу Наср аль-Фараби. Вот они, слова

средневекового мыслителя и ученого: «Город, в котором объединение людей имеет своей целью взаимопомощь в делах, коими обретается истинное счастье, является добродетельным городом и общество, где люди помогают друг другу в целях достижения счастья, есть добродетельное общество» [4].

Следуя незабвенной гуманистической идее аль-Фараби на берегах древнего Ишима под своим непосредственным руководством Н.А. Назарбаев отстроил «добродетельный город» - столицу независимого и суверенного государства. У Астаны есть реальный шанс занять объемный ареал в развитии городской культуры мировой цивилизации [5].

Список использованной литературы:

1. *См. Социально-этические трактаты. Алма-Ата. 1975.*
2. *С.Н. Григорьян. Из истории философии Средней Азии и Ирана. М.,1960.*
3. *Фараби. Философские трактаты. Алма-Ата, 1973.*
4. *Н.А. Назарбаев. В сердце Евразии. Алматы. 2005, с.9.*
5. *Там же, с.21.*

***

Бұл мақалада ұлы ғұлама әл-Фарабидың қоғамдық және адам туралы ғылыми көзқарастары баяндалған.

УДК 266(574.1) «18»

Тасмагамбетов А.С.
д.и.н., каф. правовых дисциплин ЗКГУ им. М. Утемисова

ОСОБЕННОСТИ ПРАВОСЛАВНОГО МИССИОНЕРСТВА В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ В XIX ВЕКЕ

На территории Оренбургского генерал-губернаторства о миссии русской церкви среди неправославных народов серьезно стали помышлять с начала тридцатых годов XIX в., когда в 1831 году, по предложению епископа Оренбургского и Уфимского Аркадия, при семинарии стали открываться классы языков коренного населения. Но в 30-х годах XIX века было решено пока не учреждать в Оренбургской епархии формальной миссии для неправославных народов, поручив дело по миссионерству приходским священникам.

В 1848 году на этническую и религиозную пестроту в Поволжье и Приуралье обратил внимание император Николай I, повелевший принять меры к обращению в христианство коренное население края. [1, с.18]. Для выполнения воли царя по проекту уже следующего епископа Оренбургского и Уфимского Иосифа учреждается специальная «противоязыческая» миссия в составе 15 приходских священников – миссионеров. Но едва миссия начала свою деятельность, как по политическим обстоятельствам того времени (война с Турцией), пришлось закрыть её в мае 1854 года. Но и после окончания Севастопольской войны, в связи с протестом Оренбургского генерал–губернатора Перовского, были приостановлены меры по возрождению работы указанной миссии. Дело в том, что Перовский находил ее деятельность слишком гласной и непосильной для приходского духовенства, обремененной «прямыми обязанностями» [2, с.12].

Тем не менее, вскоре по проекту генерал-губернатора Катенина, разрешено было вновь открыть миссию для «инородцев-язычников», на новых началах, с назначением 2-3 специальных миссионеров и на расходы по миссии было определено отпускать по 3000 руб. в год. Но после разделения Оренбургской епархии в 1859 году на две самостоятельные – Оренбургскую и Уфимскую – данная миссия отошла в состав Уфимской епархии [1, с.18].

Что касается вновь преобразованной Оренбургской епархии, то при участии генерал–губернатора Крыжановского в 1872 году, с определенным миссионерским предназначением, открывается Оренбургская духовная семинария. А 21 ноября 1875 года официально, в зале общественного собрания г. Оренбурга, был открыт Епархиальный комитет Православного Миссионерского Общества [3, л.98]. Данный комитет открывает три «инородческие» школы с целью «христианского» перевоспитания крещенных из представителей коренного населения.

Вообще же во второй половине XIX века русская православная церковь осуществляла миссионерство в нескольких направлениях: христианизация неправославного населения и проповедническая деятельность среди последователей «инославных» вероисповеданий (преимущественно старообрядцев и сектантов). С этой целью были созданы специальные организации миссионеров – внешняя и внутренняя миссии.

Внешняя миссия православной церкви свои усилия направляла на «язычников», мусульман, буддистов и представителей других

вероисповеданий как внутри, так и вне государства. Миссионеров специально обучали ведению проповеди среди населения иного вероисповедания, предусматривались различные формы работы с ними – церковная проповедь, «увещевательные» беседы, устройство «инородческих» школ и библиотек.

Основной задачей внутренней миссии являлась «охрана православия и всего народа от религиозных заблуждений и возвращение на путь истинной веры отпадших». «Отпадшими» же православная церковь считала, прежде всего, старообрядцев и последователей сектантских вероучений, которых она определяла как раскольников. Борьба с раскольниками для православных миссионеров была задачей не менее важной, чем «просвещение» иноверцев [4, с.103-104].

Миссионерскую деятельность русской православной церкви в Казахстане в рассматриваемый период в основном осуществляла внешняя миссия данной церкви, которая была более характерна для данной территории, хотя здесь была «востребована» и присутствовала также и внутренняя миссия, причинами чему было наличие здесь и старообрядчества и сектантства.

Крещение же казахов на территории областей Казахстана, на более или менее организованных началах, православная церковь пыталась проводить еще до открытия в этих областях специальных миссий, что стало происходить в основном к концу XIX века. Это касалось, причем непосредственно, и западного региона нашей страны. До открытия специальных православных миссий в «киргизской степи» основную работу по крещению среди казахов выполняли приходские священники. А епархиальное начальство, при отсутствии специальных миссий и даже, нередко, при несогласии местной администрации, пыталось регулировать и организовывать данную форму деятельности в данных областях.

Еще в 1834 году 7 июня Оренбургская духовная консистория отправляет в Оренбургскую пограничную комиссию предписание (№ 1806), в котором разъясняет порядок принятия крещения казахами [5, л.1]. В нем указывалось, что к ним поступило сообщение Оренбургской казенной палаты о принятии срочных мер «в отвращении подлогов при крещении иноверцев». Данные этого источника говорят о том, что и в этом деле были подлоги и могли высылаться неверные сведения о числе крещенных. Это могло быть сделано в целях отписки или же получения дополнительных средств.

Далее указывалось, что казахи или другие народы Средней Азии, проживающие на территории Оренбургской пограничной комиссии, о принятии их в христианство должны ходатайствовать у епархиального начальства, с приложением от них самостоятельных письменных просьб. Для этого высылалась специальная форма. Также предписывалось всем комендантам укреплений придерживаться вышеуказанного предписания. При этом подчеркивалось, что принятых русскими людьми «на воспитание» казахских детей («за неимением отца и матери и по желанию родственников») согласно указа Сената от 30 января 1826 года от принятия крещения оградить возрастным ограничением до 25 лет [5, л.2].

Оренбургская пограничная комиссия в своем отношении в Оренбургскую духовную консисторию сообщало об ознакомлении всех комендантов крепостей с вышеуказанным предписанием и одновременно просило о том, чтобы консистория дала указание всем священнослужителям не прекращать «духовную работу с малолетними киргизами» [5, л.5-6].

Соответственно, прошения казахов о принятии в христианство, когда таковые, хотя и изредка, но появлялись в силу разных причин в тот период, шли через Оренбургский пограничный комитет в Оренбургскую духовную консисторию. После же решения по ним шли также, только в обратном порядке.

Такое положение дел сохранялось, когда принятие казахами крещения было очень редким явлением, и когда духовная власть действительно хотела, чтобы данные крещения были реальными и сознательными. Но, по мере расширения православного миссионерства в Казахстане, его проводники стали тяготиться такой, довольно тщательной, системы осуществления процедуры крещения казахов. Так, 15 октября 1860 года епископ Оренбургский и Уральский Антоний обращается с отношением Оренбургскому и Самарскому генерал-губернатору. В нем он сообщает, что Оренбургская духовная консистория, исполняя указы Синода, «последовавшего по Высочайшему повелению» о принятии мер «об увеличении православных путем крещения», предписала всем благочинным Оренбургской епархии обязать всех подведомственных им священников к выполнению данного указа [6, л.1].

Далее он пишет о донесениях ему с мест (к примеру, протоиерея города Уральска Алексея Добровидова) о том, что данная мера

может иметь успех в случае, если священникам разрешат проводить крещение без предварительного на каждое прошение согласия у «правительствующего начальства». При этом указывалось, что пока идет переписка по вопросу о получении разрешения на крещение казахов, многие из них передумывают, особенно после того, как об этом узнают их родственники [6, л.2-3].

На основе вышеотмеченного отношения епископа Оренбургского и Уральского генерал-губернатор края делает запрос по этому вопросу своему управлению. Данное управление в своем ответе Оренбургскому и Самарскому генерал-губернатору докладывает, что розыски скрывающихся после принятия крещения казахов бесполезны, а причину они указывают в политико-административном неустройстве «Степи». При этом они просят избавить их от этой функции [6, л.4-7]. Одна из особенностей миссионерства русской православной церкви в Казахстане: когда к этому делу подключали и светские государственные органы, то чиновники этих органов, особенно на местах, не проявляли к этому особого желания.

Был сделан запрос и в Оренбургское областное правление, которое в своем донесении на имя генерал-губернатора сообщало, что для такого разрешения препятствий нет и также просит избавить их от участия в поисках крещенных казахов [6, л.4-7].

В ходе переписки в своем предписании областному правлению Оренбургский и Самарский генерал-губернатор спрашивает, откуда пошло это положение об «испрашивании» разрешения у начальства на крещение «инородцев». Также указывалось, что в законах «о предупреждении и пресечении преступлении против веры (ст.102-103, т.XII, Уст. Пр. Пр.)» особых правил для Оренбургских «киргизов» не встречается. Далее указывалось, что если и было частное распоряжение МВД «по сношению со Святейшим Синодом о крещении иноверцев не иначе как с дозволения их Начальства», то оно исключительно относилось к «инородцам» военного сословия. Для этого был сделан специальный запрос и в министерство [6, л.8]. Иными словами, получалось, что такое регулирование относилось к «инородцам»-казакам, изъявившим желание принять христианство.

В последующем Оренбургское областное правление еще раз уточняет, что никаких указаний об этом порядке крещения в делах правления нет. К этому оно добавляло, что имеется лишь предложение бывшего Оренбургского и Самарского генерал-

губернатора, графа Перовского от 3 мая 1854 года № 650 о том, что в случае изменения казахами желания обратиться в христианство, сообщать об этом непосредственно в «Управление Епархиального Начальства» [6, л.10].

В связи с указанием Оренбургского и Самарского генерал-губернатора (№ 1064, от 6 октября 1861 г.), Оренбургское областное правление 20 октября 1861 года издает распоряжение о выполнении указания генерал–губернатора, то есть о принятии в христианство желающих казахов сразу «по их желанию», без всякой предварительной переписки [6, л.13-15].

В целом, из вышесказанного видно, что на протяжении длительного времени в XIX веке, почти до последних его десятилетий, официальный порядок принятия казахами крещения не был полностью урегулирован. Интересно, что при переписке по этому вопросу в структурах светской и духовной властей Оренбургского края в 60-х годах рассматриваемого столетия, не упоминается приведенное нами выше предписание Оренбургской пограничной комиссии по данной проблеме 1834 года. Это говорит о том, что долгое время по вопросу крещения казахов не было последовательной административно–правовой разработки и преемственности.

На такое положение дела, отчасти, мог повлиять кочевой образ жизни казахов, что создавало специфические трудности для работы православных миссионеров, привыкших до этого к миссионерству в основном среди оседлых «инородцев». Отчасти это могло быть вызвано постоянными изменениями политики государства в области религиозных отношений в империи на протяжении всего XIX века, в частности, по вопросу о миссионерской деятельности русской православной церкви.

Таким образом, из всего вышесказанного следует, что вплоть до конца XIX века в вопросе по православному миссионерству среди казахов не было определенной системности и организованности. А организация же того небольшого числа крещений казахов, проводившегося до этого времени, осуществлялось в зависимости от условий и обстоятельств, складывавшихся в определенные конкретные периоды.

Список использованной литературы:

1. Чернавский Н. Общий взгляд на историю Оренбургской епархии // Оренбургские епархиальные ведомости. – 1899, № 20

2. Чернавский Н. К истории Оренбургской епархии. – Казань, 1906

3. Миссионерские сочинения, воззвания, лекции // ГАОО, Ф.175, Оп.2, Д.39

4. Камзина А.Д. Старообрядчество как объект миссионерской деятельности русской православной церкви в Оренбургской епархии (1859-1917). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Оренбург, 2004

5. О принятии христианской веры казахами и другими жителями Средне – Азиатских ханств // ЦГА РК, Ф.4, Оп.1, Д.2110

6. Об окрещении киргиз без особого разрешения на то Областного Правления // ЦГА РК, Ф.4, Оп.1, Д.3039

***

XIX ғ. II жартысында орыстың православтық шіркеуі миссионерліктің бірнеше бағытын жарыққа шығарғаны белгілі. Автор мақалада Батыс Қазақстандағы XIX ғ. православтық миссионерліктің ерекшеліктері жайында сөз қозғайды.

УДК 373(574) «18/19»

Адельбаева Н.А.
к.п.н., доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И СТАНОВЛЕНИЯ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СЕМИРЕЧЕНСКОЙ И СЫР-ДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТЯХ В XIX – нач. XX вв.

Процесс интеграции Туркестанского края в составе Российской империи определили некоторые пути развития системы образования. Так, царская администрация делает попытки организации школ для совместного обучения детей «инородцев» и русских детей. В отличие от других регионов Казахстана, в Туркестанском крае сеть школ не был разнообразен, более того, светские школы развивались намного сложнее и позже, нежели в западном регионе. В первые годы присоединения Туркестанского края предполагалось открыть следующие типы школ: уездные народные училища с 4-летним общеобразовательным курсом и ремесленным классом и начальные школы грамотности. Первый

тип школ предназначался для уездных городов и пунктов, где население вели оседлый образ жизни, а второй тип школ предназначался для детей русских «простолюдинов» и кочевого населения. И, следовательно, уровень содержания этих школ соответствовал этим направлениям, школы грамотности соответствовали младшему отделению уездной школы. В них давались элементарные знания, которые ограничивались обучением чтению и письму на казахском и русском языках, а так же учили элементарному счету. В программу же уездных школ входило преподавание закона божьего (для русских), русского языка, землеописания, счета целых, простых, дробных и десятичных чисел, элементарное черчение в применении к ремеслам, и «туземный язык» для детей местного населения. Уездные школы имели по 20 вакансий для детей казахского населения, в основном по окончании выпускники работали в школах.

Имея при наличии большого количества детей школьного возраста в крае, положение поступающих детей казахов, зависящих от вакантных мест, не давала возможность улучшить ситуацию в области просвещения народа. Вопрос о подготовке педагогических кадров также стоял очень остро. Сложность такого положения по мнению С. Граменицкого зависел и от того, что в русских учебных заведениях не преподавались ни «инородческие» языки, не изучалась религия коренного народа, и посему казахи предпочитали отдавать своих детей муллам из числа казахов, узбеков и татар, имеющихся в волостях, зачастую муллы кочевали с аулами [1]. Немаловажной причиной было и то, что родителям трудно было содержать и отправлять своих детей на учебу, такое положение было характерно для всех регионов Казахстана. Для улучшения такого положения местной администрацией Туркестанского края было предложено военным губернаторам областей позаботиться об устройстве в уездных городах за счет местных средств приготовительных пансионов для казахских детей. На юге Семиреченской области устройство такого пансиона намечалось в г. Токмаке еще 1870 г., но он был открыт в г. Пишпеке. Главная задача пансионов заключалось в подготовке из представителей местного населения переводчиков и письмоводителей для местной администрации. Для подготовки таких лиц с 1 октября 1874 г. открывается пансион в г. Караколе, который назвали киргизской школой или же ученической

квартирой. Как и повсеместно в Казахстане, содержание этой школы было возложено целиком на казахов, кроме этого ученики жили и питались, одевались при школе. Учеников обучали татарской грамоте, они посещали русскую школу для изучения языка. Но 1 октября 1878 г. Из-за недостатка средств эта школа была ликвидирована. Первоначальное предположение о возможности совместного обучения детей коренного и русского населения в одних и тех же школах на практике не осуществилось, так как коренное и русское население жили обособленно, что не давало детям возможности посещать одну и ту же школу, да и сама задача обучения, методы занятий не могли быть одинаковы. Это отмечал в своем отчете от 29 мая 1907 г. попечительский комитет Туркестанского края.

Возникла необходимость открытия особых школ для коренного населения, соответствующих его взглядам: то есть открыть особые школы, где наряду с прохождением «родной грамоты» и основ мусульманства по традициям местного населения, учащиеся изучали бы русский язык, такие школы могли бы стать приемлемыми для коренного населения и отвечали бы интересам царской администрации. И по распоряжению от 20 июня 1886 г. в Туркестане для детей коренной национальности официально стали открываться и распространятся так называемые русско-туземные школы. Основные задачи школы заключались в том, чтобы, во-первых, научить детей коренного населения русскому языку, и, во-вторых, сохранить то «образование», которое давалось ранее в мектебах и укоренилось среди местного населения. Туркестанская администрация, как и повсеместно, в Казахстане стремилась устранить недоверие коренного населения и рассеять опасения по поводу вытеснения из школ религиозных вероучений. Необходимо отметить, что были различия и в социальном плане. Так, вначале эти школы посещали дети бедняков, дети наиболее обеспеченных казахов ходили крайне неохотно.

Первые русско-туземные школы находились в очень тяжелых условиях: не хватало денег для их содержания, не было учебных пособий и зданий. Безусловно, все это отразилось на их организации и деятельности. Так, в 1888 г. было открыто 22 таких школ, и их число вплоть до 1894 г. не менялось, число учащихся колебалось от 375 до 464, в течение первых 9 лет школу окончило всего 113 учеников, в среднем по 12 учеников в год.

Первая русско-туземная школа на юге Семиреченской области была открыта 3 октября 1884 г. недалеко от г. Токмак, где в основном проживали дунгане, перешедшие в пределы России в 1877 г. из Кашгара. Но эта школа не дала результатов, за 11 лет существования всего лишь 2 человека научились русскому языку. В 1911 г. в Пржевальске открывается женская русско-туземная школа с 23 ученицами, затем такая же школа открывается в Токмаке. Перед 1917 г. на территории в данном регионе существовало 16 русско-туземных школ, во всех этих школах обучалось 750 учащихся, 670 - дети коренного населения, в том числе 614 мальчиков и 56 девочек. Занятие учащихся в русско-туземных школах проходили одновременно в двух классах: русском и туземном. Каждый ученик проводил 2 часа в одном классе, 2 часа в другом. Обучение с ними вели 2 учителя, в русском классе - русский, назначенный администрацией, и в туземном классе - учитель коренной национальности. Работали они совершенно обособленно друг от друга, каждый по своему особому методу. Согласно утвержденному в 1895 г. расписанию занятий, дети не учились в воскресные дни, а по пятницам занятия только для желающих. Занятия начинались 1 августа и заканчивались 1 июня, а в степных областях с 1 сентября по 1 мая. Праздники, как мусульманские, так и христианские, считались свободными от учебы. По содержанию обучения русско-туземные школы были отнесены к низшему типу русских школ. Переводный метод обучения при помощи транскриптированного русского алфавита был введен во всех русско-туземных школах края. Занятия носили чисто механический характер и ограничивались изучением отдельных русских слов и фраз, переводами их на родной язык и заучиванием грамматических правил. Такая же ситуация складывалась и на занятиях арифметикой, ученики, не понимая русской речи и не зная соответствующих терминов на родном языке, могли только механически вычислять, причем нередко доходили только до деления целых чисел, практика же их в решении задач была совсем ничтожна. Занятия по такой системе велись во всех русско-туземных школах края в течение 8-10 лет. В обучении использовали в основном наглядный или натуральный метод обучения, так как такое обучение давало возможность коренному населению усвоить разговорный русский язык. Впервые он был применен в 1894 г. под председательством директора народных училищ С.М.Граменицкого, была создана особая

комиссия для выработки программы и учебного плана занятий, соответствующих приемам наглядного метода обучения. В период своей деятельности С.М.Граменицкий, неоднократно обследовавший русско-туземные школы Туркестана, пришел к выводу о неэффективности обучения детей местных национальностей русскому языку по переводному методу, использовавшемуся при обучении классическим и новым иностранным языкам в школах Центральной России. Горячим защитником этого метода был ориенталист, педагог и миссионер Н.И. Ильминский, создавший свою систему просвещения инородцев, к которым в Российской империи относили преимущественно монгольские, тюркские и финские народности. Успех его эксперимента был связан со специальной подготовкой преподавателей из среды местных жителей и переводом на коренные языки учебной и христианской литературы, что, в свою очередь, вело к христианизации народов Поволжья.

Русско-туземные школы, автором идеи которых был известный востоковед-лингвист В.В. Радлов, в конце XIX в. заняли ведущее место в системе начального образования в Туркестанском крае. Эти светские учебные заведения кроме образовательной имели важную социальную задачу: через изучение русского языка и других предметов приобщить детей к гражданской жизни Российского государства, образовать из них в реальной жизни, а не только по закону, полноправных членов общества.

В недавно вошедшем в Российскую империю Туркестане, где устои ислама были очень сильны, эти учебные заведения распространялись весьма медленно. Так, С.М. Граменицкий, вспоминая первые годы своей работы в Туркестане, писал, что ошибкой администрации было открытие русско-туземных школ в сельских местностях (из первых 18 только 6 были городскими), поскольку население кишлаков не имело ни малейшей потребности в знании русского языка. Все же за 1880-1893 г. число детей в этих школах выросло в три раза, хотя было и ничтожным относительно общего населения края (в 1893 г. - 0,02 %) [2].

Со временем административные органы Туркестанского края решили открывать учебные заведения в городах, где местное население было более заинтересовано в обучении своих детей русскому языку. Такая тактика оказалась удачной: число школ стало стремительно расти. Однако двухчасового обучения в русском классе было явно недостаточно для овладения основным

языком империи. Встал вопрос об изменении всей методики его преподавания. Она должна носить более интенсивный и прагматичный характер и ориентировать в первую очередь на овладение разговорной речью. Кроме того, С.М. Граменицкий сомневался в возможности перевода местных языков с арабского на русифицированный алфавит, что являлось одним из главных принципов методики Н.И. Ильминского, считавшего, что тип алфавита тесно связан с конфессиональной ориентацией и «знаменует преимущественно религиозную связь народов» [3].

Но поскольку арабская письменность, против которой так восставал миссионер Н.И. Ильминский, была непременным атрибутом мусульманского образования, то местное население никак не могло, утверждал С.М. Граменицкий, согласиться с подобной реформой письменности, считая ее прямым покушением на исламское вероисповедание. С.М. Граменицкий ставил своей целью не проведение политики царского правительства через просвещение, а только просвещение через образование. Время показало правоту С.М. Граменицкого. Так, введение в 1906 г. русской графики вместо арабской вызвало среди мусульманского населения мощную волну протеста: телеграммы с мест и материалы по пересмотру правил 1906 г. составили пять увесистых томов [4]. Спустя полтора года правительство приняло новые правила, в которых был законодательно закреплен свободный выбор графики - русской, арабской или двойной графики.

Однако споры вокруг выбора типа школы для нерусского населения не затихали. Особенно резко против С.М. Граменицкого выступал его коллега Н.П. Остроумов, считавший школы казанского просветителя более приемлемыми для российских условий с педагогической и гражданской точек зрения. Знаниям и любви к общему отечеству, по его мнению, быстрее научит школа с родным языком, потому что она «мила и понятна местному населению» [5].

Тем не менее, система С.М. Граменицкого все же одержала верх. Практически все русско-туземные учебные заведения Туркестанского края перешли на наглядно-звуковой метод обучения русскому языку. Были открыты и училища повышенного типа - двуклассные (6 вместо 4 лет обучения). В 1907 г. специальная комиссия утвердила учебные планы и программы русско-туземных школ с четырехлетним обучением, а также комплект учебников. Все это называлось «энциклопедией»

Граменицкого. Одновременно впервые появились планы и программы обучения родным языкам как особым предметам [6]. Все это не могло не вызвать роста популярности этих школ, что подтверждалось целым рядом ходатайств об открытии новых учебных заведений, которые «дают знания и открывают будущее». Так, казахи содержали за свой счет не только училища, но и интернаты при них.

Но критика педагогических постулатов Граменицкого не утихала ни в Туркестане, ни в Казани, ни в центре России. Инспектор народных училищ Ферганской области Ф.И. Егоров считал, что система Граменицкого непригодна для сельских школ, где русский язык практически не распространен, и в них предпочтение надо отдать системе Ильминского. При этом надо подчеркнуть, что Ф.И. Егоров с уважением относился к деятельности С.М. Граменицкого, как это утверждается в вышедших в 1991 г. «Очерках истории школы и педагогической мысли народов СССР». Он вполне допускал правоту принципов С.М. Граменицкого для городских школ Туркестана, т.е. главным образом для экономически более развитой Сыр-Дарьинской области. Правильность его мнения подтверждала и школьная статистика - успехи русско-туземных школ были наиболее заметными именно в этой области. В 1900 г. в ней работали 23 такие школы, в Ферганской области - 10, в Самаркандской области - 8 [7].

Туземные классы страдали отсутствием единой программы обучения. Так как все учебники были составлены на арабском и персидском языках, то детям приходилось заниматься грамматикой 3-х языков (русского, арабского, персидского), безусловно, это отражалось на качестве обучения и усвоения. Страдала и сама организация занятий, отведенных определенных часов не было, муллы занимались столько, сколько хотели. Главной задачей их деятельности было ознакомление детей с основами мусульманского вероучения.

Кроме того, практически во всех русско-туземных школах были введены классы ручного труда. Так, например, при Токмакской школе обучали сапожному, переплетному и столярно-токарному мастерству: в классах находилось необходимое оборудование - верстаки, станки, машины, инструменты и материалы. Обучение ручному труду не способствовало подготовке ремесленников или мастеровых, но оно давало некоторые навыки ручного труда.

Открывая русские школы в Туркестане, царская администрация, прежде всего, заботилась об образовании детей русских поселенцев края. Эти школы были двух типов: начальные, для детей «русских простолюдинов», где обучение ограничивалось элементарными знаниями, в этой школе допускалось совместное обучение «инородцев» (дети казахов, киргизов, узбеков и представителями других местных национальностей) и русских детей; и училища для детей купцов, чиновников и других состоятельных лиц, которые в дальнейшем могли получить гимназическое образование. Училища второго типа открывались в уездных городах или пунктах с оседлым населением. Распространение таких училищ, в основном в Казахстане, шло с севера на юг, так как интеграция в восточном регионе Казахстана в составе России началась с севера.

В начале XX в. в Туркестанском крае появляются начальные училища, которые делились на высшие и низшие: первые появились позднее по положению от 25 июня 1912 года. В структурном отношении низшие училища делились на приходские, церковно-приходские, частные, сельскохозяйственные и городские училища. К числу приходских относилась большая часть училищ, учрежденных на основании положения 1828 г. В городах большей частью существовали отдельные мужские и женские училища, в селениях же почти во всех приходских школах разрешалось совместное обучение. Обучение в учебных заведениях зависело и от социального положения. Так, в приходские училища допускались все дети, независимо от социального положения и вероисповедания. Мальчики принимались не моложе 8 лет, девочки не старше 11-12 лет, от поступающих не требовали платы за обучение. Приходские училища руководствовались изданными в 1897 г. Министерством народного просвещения программами, согласно которым предметами обучения являлись закон божий, русский язык, чистописание, четыре действия арифметики, пение. Также, в зависимости от количества ремесленников, в приходских школах учреждался второй класс, где преподавались некоторые предметы из программ младших классов уездных училищ, или организовывались ремесленные классы для мальчиков. В женских училищах и в училищах по совместному обучению, где имелись опытные учительницы, девочек обучали шитью, вязанию и вышиванию. Одним из привилегий сельских училищ края было в том, что они имели посевные земли и приусадебные участки, на

которых разводились фруктовые сады. Наряду с приходскими училищами широкое распространение получили и церковно-приходские школы, которые были подведомственными Туркестанскому епархиальному училищному совету. Они получили в Семиреченской и Сыр-Дарьинской областях довольно большое распространение. Однако, сложное положение родителей вынуждали учащихся оставлять школы, вследствие чего в приходских и церковно-приходских училищах была большая текучесть учащихся.

Итак, русские начальные школы в Казахстане получили широкое распространение. Не было почти ни одного русского поселения, в котором не имелось бы школы. При этом обучение охватывало почти большинство русских детей школьного возраста и незначительное число «инородцев». Несмотря на ряд недостатков этих школ, начальные училища играли положительную роль в распространении элементарных знаний среди основной массы населения. Таким образом, деятельность русско-туземных школ позволяло готовить в неначительном количестве переводчиков или писарей для местной царской администрации; некоторые выпускники могли поступить в городские училища, так как после его окончания могли бы свободно получить какую-нибудь должность и приличное жалование. Но в городском училище вакансия для детей коренного населения была очень ограниченной.

Список использованной литературы:

1. *Обзор Семипалатинской области за 1896 год. СПб., 1897.*
2. *Журнал Министерства Народного Просвещения, № 2, 1908, стр. 183*
3. *Васильев А. Исторический очерк русского образования в Тургайской области. Оренбург, 1896. стр. 171914 г. в Павлодаре по ходатайству местного купечества, казачьих офицеров и Павлодарской городской управы открылась Павлодарская мужская гимназия. В первый год существования гимназия имела два*
4. *Образования среди киргизов. Журн. МНП, 1905 г., декабрь, стр. 141*
5. *Граменицкий С. Очерк развития народного образования в Туркестанском крае. – Ташкент, 1896.*
6. *Граменицкий С.М. Положение инородческого образования в Сыр-Дарьинской области. Ташкент, 1916, с.113*
7. *там же тр. 47-50*

***

Автор осы мақалада Түркістан өлкесіндегі білім жүйесінің қалыптасу және даму бағытын қарастырады. Өлкедегі мектеп білімінің ерекшелігі, автормен көрсетілген мектептердің өлкесіндегі негізгі түрлері ашылады.

***

In this article the author considers the formation and development of the education system in Turkestanskrom province. The features of schooling in the province, the author rasskryvayutsya main types of schools in the region.

ӘОЖ 94(574)

Исенов Ө.
т.ғ.к., Қостанай мемлекеттік педагогикалық институтының аға оқытушысы

ТАБЫН БӨКЕНБАЙ БАТЫР ЖӘНЕ ОДАН ТАРАҒАН ТАРХАНДАР ӘУЛЕТІ

«Өткенсіз ертең жоқ», - дейді дана халқымыз. Осы қағиданы ескерген Қазақстан Республикасының Үкіметі «Мәдени мұра» бағдарламасын қабылдады. Бұл бағдарлама халқымыздың тарихи деректік, рухани байлығына тікелей қатысы бар құнды жәдігерліміздің халық игілігіне айналуына мүмкіндік әкелді. Оның аясында қазақ тарихының тамырының тереңде жатқандығы дәлелденді.

Қазақ тарихындағы мемлекеттік идеология мен мемлекеттілік, оны басқару жүйелері дала демократиясына негізделгені белгілі. Хандық жүйедегі дала демократиясы билеуші жанындағы билер, батырлар, тархандар сынды әлеуметтік институттардың ел билеу ісіне жол ашты. Қазақ мемлекеттігі сынға түскен жаугершілік заманның жағдайында белгілі тұлғалар Табын Бөкенбай, Шақшақ Бөкенбай, Қанжығалы Бөгенбай батырлар, Тама Есет, Шақшақ Жәнібек тархандар ішкі тұтастықты, бірлікті, сақтауға күш-қайраттарын жұмсап, ел бірлігін жүзеге асырды. Үш жүздің ынтымағы қалыптасты.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы тұлғаларды білмейінше, бірде-бір дәуірді дұрыстап тану мүмкін емес. Адам тарихының айнасынан біз тарих көшінің жүрісін ғана аңдап қоймаймыз, оның рухын, тынысын сезінеміз. Сондықтан да халқы мен елінің алдындағы өздерінің перзенттік парызын айқын да анық түсінген, қандай қиын-қыстау жағдайда оны адал орындаудан жалтармаған адамдар қай дәуірде өмір сүрсе де, дәйім жұртының нағыз азаматы болып қала бермек. Тарихтың қай кезеңінде болсын олар өз ұлтының бетке ұстар мақтанышы болып келген» [1] дегені ұлт қайраткерлерінің еліне қорған бола білген азаматтық

жауапкершілігінің үлгісін атадан балаға жалғастырған ұрпақтар сабақтастығының озық өнегесін сақтауды сезіндіргені. Қай заманда да ұлы тарих көшінде халқын басқарған, артына дүйім жұрт ерткен тұлғалар шешуші рөл атқарды. Олардың қатарында біз мақаламызға арқау еткелі отырған халық батыры Табын Бөкенбай Қарабатырмен одан тараған тархандар ұрпақтарының ұлт азаттығы жолындағы күрескерлік тарихы.

Шежірені сөйлетсек: Бөкенбай Қарабатырұлы (кейбір деректерде Қараұлы – деп жазылған) – Кіші жүздің табын руынан оның ішінде тарақты бөлімінің Жиенбет атасынан тараған қазақ батыры.

Шежірешілердің айтуынша, Бөкенбайдың әкесінің шын есімі - Алдасүгір. Қарабатыр лақап аты [2]. Жазбаша деректерде Бөкенбай Қараұлы деп беріледі [3 с.515;516].

Шежіреде Бөкенбай Қарабатырұлы деп [4,108б.] жазылған. Қазақ шежірелеріндегі Табын Бөкенбайдың әкесінің есімі Қарабатыр дегені дұрыс. Ата-бабадан жалғасып келе жатқан рулық шежіре нұсқасында ата-бабалар есімінің дұрыс айтылып жетуі күмән туғызбайды. Ал, орыс жазба деректеріне түскен есімінің мұрағатқа қате түсуі де және мұрағаттық жазбаның жыртылуы немесе әбден ескіріп тозуына байланысты Қараұлы болып жетуі де мүмкін.

Жазбаша деректерден 1748 жылы Кіші жүз руларының құрамы туралы орыс жазбасына түскен деректерді М.Тевкелевтен кездестіреміз [5,с.406]. М.Тынышбаевтың шежіресі бойынша табын руы: жаман – керей, бозым, бегім, қайыр – қожа болып өз ішінен төрт руға бөлінеді [6,с.28-29].

Табындардың таңбалық белгілері әртүрлі болған. Жалпы рулық таңбасы О – тостаған, сонымен бірге шөмішті руының таңбасы да –♀,♀тостаған, ал тарақты табын руының таңбасы – ♊ тарақ.

Н.И.Гродековтың жинаған мәліметі бойынша, сырдариялық табындардың ұраны – Серке, Тостаған, ал табылған дала материалдарына қарағанда батыс табындарының ұраны – Алаш болған [7.с.97].

Бөкенбай Қарабатырұлы – Алаш ұранды, тарақты табын оның ішінде Жиенбет аталығынан тарайды. Жиенбет аталығынан тарайтындығы туралы дерек мұрағат жазбасына да түскен [8,13п.].

Бөкенбай батыр Қарабатырұлының туған жылына келсек, шежіреде 1681 жылы туылған [9,29 б.], – деп көрсетеді. Ал енді,

белгілі зерттеуші профессор Ә.Мұқтар Бөкенбай Қараұлының туған жылына қатысты зерттеулер бойынша Тама Есеттің 1667 жылы туғандығы анықталғандығын ескеріп, Бөкенбай Қараұлының Есет Көкіұлына ағалығын және қайын ағалығын есепке алсақ, батырдың 1667 жылға дейін дүниеге келгендігін анғаруға болады, - дейді [10]. Логикалық қисынға келетін Ә.Мұқтардың пікірімен келісуге болады.

Орыс жазба деректері Бөкенбай батырдың туған жылын шамамен XVIII ғасырдың үшінші ширегі деп [3 с. 515], топшылап көрсетеді. Олай болса, Табын Бөкенбай батырдың туған жылы туралы пікір алуандығы нақтылауды қажет етеді.

Айтыстан ақиқат туады демекші, зерттеушілердің Бөкенбай батырдың тарихына қызығушылық танытып, назар аударғандықтарын ескерсек [11], батырдың ғұмырнамасының тарихына қатысты пікірлер бір жүйеге келтіріліп, өмірі мен қоғамдық қызметіне арналған тарихи монографиялық зерттеу еңбек жарық көреді деген ойдамыз.

Бөкенбай Қарабатырұлынан тараған ұрпақтарынан батырлық дәстүрді атадан балаға жалғаған батырлық даңқымен қатар, тархандық атақты ұрпақтарына мұраға жалғаған атақты батыр Тіленші тархан балалары – Жоламан Тіленшіұлы мен Бостыбай Тіленшіұлдарының есімдері мұрағат құжаттарына да түскен [8].

Сырым батыр Датұлының замандасы әрі азаттық үшін күрестегі жорықтас жолдасы Тіленші батыр Бөкенбайұлының да туған жылы белгісіз.

Белгілі зерттеуші профессор Н.Бекмаханованың:«Патша үкіметінің шенеуніктері Нұралы ханды биліктен алып тастауға қорықты, тәуекел ете алмады, сондықтан XVIII ғасырдың 80 жылдарына дейін хандықты қолдады. Сырым батыр бастаған қозғалыстан кейін ғана хандықты жоюға шешім қабылдады. Кіші жүзде 1783 жылы губернатор О.Игельстром ұсынған дистаночнойлық реформасы Қазақстандағы патша үкіметінің заңдарын қазақ қоғамына енгізу шараларының ең алғашқы бастамасы болды» [12, с.185] деген пікірі патша үкіметінің дәстүрлі хандық билікті жоюдағы әрекеттерін жүзеге асыра алмауларына басты кедергі халық рухы дәстүрлі батырлар институты болғандығын көрсетеді.

Мұнан біз Сырым, Тіленші, т.б. қазақ батырларының патша үкіметінің отаршылдық саясатын жүзеге асыруда тегеурінді күш

болып, отаршылдардың қазақ даласына ішкерілеп енулеріне мықты кедергі күш болғандығын көреміз.

Батырлар институтының қазақ қоғамындағы әлеуметтік саяси құрылым жүйесіндегі бұқара халықтың өкілін білдіретін күш екендіктерін таныған патша үкіметі батырлар институтының өкілдерінің күшін дәстүрлі мемлекеттік билік хандық институтты жоюға пайдаланудың түрлі жолдарын өздерінше іздестіре бастаған.

Орал әскери кеңесінің есебі бойынша, 1785 жылдың басында Барақ батыр 2000 сарбазымен, Тіленші батыр 1500 адамымен Сырым батыр жасағына қосылып, патша үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы қарулы күресте күш біріктіреді [13, с.28].

Мұрағаттанушы Р.Сариева еңбегінде: «1786 жылы О.А.Игельстром Кіші жүзге қараған Кіші орда көлемінде билер шешімін жойып, ресейлік жазалау органын құрады. Бұл зұлымдық саясаттың бетін бүркеу үшін Байұлы, Әлімұлы мен Жетірудың әрқайсысынан бір-бір өкіл енгізді. Бірақ, бұл саясат үлкен қарсылыққа ұшырады. Соған қарамастан, 1789 жылы О.А.Игельстром Кіші орданы 6 бөлікке бөлді. Ондағы ойын губернатор II Екатеринаға 27 қараша 1785 жылы: «Кіші орданы бұлай бөлшектеу, әрине, Сіздің императорлық мәртебеңізге өте пайдалы», – деп мәлімдегендігі айтылады [14, 206 б.]. Бұл деректер патша әкімшіліктерінің «бөліп ал да, билей бер» саясатына қол жеткізуге жоспарлы кіріскендерін дәлелдейді. Бұл – бір. Екіншіден, дәстүрлі қазақ мемлекеттігін жоюдың түрлі жолдарын қарастырып әкімшілік реформалар енгізді.

Ізденістер нәтижесінде патша үкіметі хандықты жоюдың өздеріне сөз келмейтін құйтырқы саяси амалдарына көшкен. Мәселен, 1786 жылдың 3 маусымында патшайым II Екатеринаға хат жолдап, Нұралы ханды биліктен алыстату үшін, Ресейге шақыртып алып, сонда оны мәңгіге жібермей ұстап қалу жоспарларын іске асыруларына рұқсат сұрайды. Патшайым келісімін алған олар, Нұралы ханға Орынборға нөкерлерімен келуіне арнайы шақырту жібереді. Орынборға келген Нұралы хан Әбілқайырұлын нөкерлерімен Уфаға аттандырады. Нұралы ханның Уфада қалдырылуының себебін, патша үкіметінің шенеуніктері хан өмірінің қауіпсіздігі үшін жасалып жатқандығын тілге тиек еткен. Мұнан кейін О.А.Игельстром халықтың еркін білдіретін Сырым батырмен ғана байланыс жасап, сұлтандарды биліктен ығыстыру арқылы сұлтандар мен ру басылары би-батырларды бір-біріне наразы етіп айдап салу саясатын ұстанады.

Патша үкіметі отаршылдық мақсаттарын жүзеге асыру үшін, Кіші жүзде 1787 жылдың 19 қарашасында бас старшындық қызметке жеті адамды бекітеді. Олар – Әлімұлы руынан: Сарытай би, Қаракөбек би Құшайбиұлы (Қосбайұлы), Мұратбек Айбашұлы. Байұлы руынан: Сырым Датұлы, Қаратау би Ғұмырыұзақұлы. Жеті рудан: батырлар – Тіленші Бөкенбайұлы, Жанболат Қарабанұлы [15, с.100].

Бас старшындыққа тағайындалғандардың әрқайсысына жылына 100 рубль күміс ақша мен жалақы және үш шертпек нандық астық беруге және Кіші жүздің старшындары мен сұлтандарын бас старшындарға бағынуы туралы жоғарыдан үкімет бұйрығын түсірді [15, с. 100].

Патша үкіметі 1787 жылдың 19 қарашасында Сырым Датұлы мен Бөкенбай Тіленшіұлына бас старшындық атағымен бірге ұрпақтарына мұраға кететін тархан атағын беріп, Ресей патшайымының қолы қойылып патша сарайының мөрі соғылған тархандық грамотаны қоса тапсырады [16, с.230].

Патша үкіметі біріншіден, қара халықтың өкілінен шыққан бас старшындар арқылы дәстүрлі қазақ қоғамының билігіне патша әкімшілігінің тікелей араласуын көздеді. Екіншіден, билікті бас старшындар қолына беру арқылы «ақсүйек» хан-сұлтандар билігін шектеу болатын.

Бас старшындар міндеті біріншіден, Ордада тәртіп пен тыныштықтың сақталуына жауапты болды. Екіншіден, бас старшындар генерал-губернатордың, шекаралық экспедицияның және расправаның жіберген барлық жарлық-нұсқауларын орындап отыру. Үшіншіден, қарапайым старшындардың қызметтеріне бақылау жасау мен расправалардың жұмысын қадағалап, бақылау [16, с.230]. Бас старшындар міндетінен байқайтынымыз: біріншіден, рубасы билері мен белгілі батырларына бас старшын атағын беру арқылы қазақ қоғамының дәстүрлі билік өкілдерін патша үкіметіне қызмет етуге тартуды, жергілікті жердегі патша үкіметінің сенімді шенеуніктеріне айналдыруды көздеген. Екіншіден, Кіші жүздегі тыныштықты бас старшындардың бақылауы арқылы жүзеге асыру болатын. Үшіншіден, патша үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы наразылық білдіретін белгілі батыр-билерге бас старшын атағын беру арқылы оларды өз жақтарына тарту үшін мансап, атақ-дәреже беріп, олардың қарсылығын болдырмаудың алдын алумен отарлық сананы сіңіру болатын.

Осы кезде патша үкіметінің бас старшындық лауазымнан басқа Сырым Датұлы мен Тіленші Бөкенбайұлына ұрпағына кететін тархандық атағын берулерінің саясатына келсек: қазақ қоғамындағы сұлтандар институтының дағдарысын қолдан жасау мақсатында, өздері XVIII ғ. 40 жылдарынан бастап дәстүрлі қазақ қоғамына енгізген тархандар институтын одан әрі дамыта түсті. Бұл – бір. Екінші, тархандардың әлеуметтік статусын көтеру арқылы ақ сүйек өкілдері сұлтандардың дәрежесін қара сүйек өкілдері тархандармен теңестіру еді. Үшінші, қазақ қоғамындағы дәстүрлі хандық биліктің мұрагерлерінің өкілдері сұлтандарға тархандардың дәрежесін теңестіруді қолдан жасап, сұлтандар дәуренінің тағдыры патша үкіметінің қолында екендігін сездіру болатын. Белгілі би-батырларға бас старшындық мансап және тархандық грамота беріп, жалақы тағайындап патша үкіметіне қызметке тарта бастады. Патша үкіметінің қазақ қоғамының дәстүрлі әлеуметтік институттар жүйесіне енгізген старшындық және тархандық институттар дәстүрлі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік институттарының құрылым жүйесіне Ресей патша үкіметі тарапынан енгізілген әлеуметтік институттарының бірінші үзбе жүйесі болды.

Қазақ қоғамында старшындар институты өкілдерінің қолдарында рулық ішкі билік басшылығы болды. Олар ауылдың көшпелі ұжымына басшылық жасады. Себебі, ауыл адамдарына старшындар жақын болды. Патша үкіметі тархан старшындар қолдауына хан-сұлтандардың да сүйенуіне мәжбүр болатын саяси билік құрылымын жоспарлы түрде қолдан жасады.

Мәселен, О.А.Игельстром өзінің II Екатеринаға берген хабарламасында: Ордада бодандық міндеттерін адал атқаратын күшті адамдарды өз жақтарына тарту үшін, қаражат беру қажеттігін, сондай-ақ, бұл қойылған бас старшындар өздері күткен қызметтерін көрсетіп болғанша, жалования берілетінін, ал бас старшындардың қызметі қажет болмай қалған күнде олардың қызметінен бас тартып, қаржыландыруды тоқтататын жоспарын күні бұрын жеткізді [15, с.98-99].

Губернатор Игельстромның бұл жоспарында тархандар туралы ештеңе айтылмайды. Осыған қарағанда, патша үкіметі Тіленші Бөкенбайұлы мен Сырым Датұлына тархандық атақты бас сатаршындық атақпен қоса берулерінің өзіндік саяси себебі барын аңғарамыз. Сырым тархан мен Тіленші тарханның тұлғалық қабілеті мен халық арасындағы беделдерімен патша үкіметінің ұзақ

уақытқа дейін санасуларына тура келетіндіктерін білгендіктен тархан атағын қоса бергендігі күмән туғызбайды.

Патша үкіметі тархандық грамотаны елдің ең танымал тұлғаларына беру арқылы ел ішіндегі олардың беделдерін пайдалануды көздеген.

Тархандар тек өздеріне қарасты ауылдарға ғана жауапты болмады. Мысалы, 1788 жылы Сегізбай тархан Көлбекұлы, Сыпыра Қарабатырұлы, Көккөз, Тұрымбет билер бастаған ақсақалдар ордадағы барлық мәселеде кеңес беріп отыратын ақсақалдар билігі кеңесінің алқасын құраған [15, с.117].

Көзге түскен тұлғаларды патша үкіметі өздеріне тарта білумен қатар, бұқара халықты да алдарқатуды назарларында ұстады. Мәселен, 1789 жылы наурыз айында Кіші жүздегі жетірулықтарға арнайы патшайым II Екатерина атынан Петербордан алғыс грамотасын жіберген. Грамотада: «...Жетірулықтар, бодандық адал қызметтеріңіз және тыныштықты сақтап отырғандарыңыз біздің көңіл бөліп алғысымызды білдіруімізге лайықты», – делінген [5,с.132]. Мұнда патша үкіметі біріншіден, алғыс грамоталары арқылы халықты алдарқатып, отаршылдық саясаттарына қарсылықтарын білдіріп, бас көтермеулер бодырмаудың алдын алудағы жұмсақ саясат айласы болатын. Екіншіден, Нұралы ханның елге қайтпауының себебін, халыққа елде түпкілікті тыныштық орнағанша ұстап отырғандай сыңай танытудағы астарлы отаршылдық саясаттарын сездірмеудің қулығын да байқауға болады. Үшіншіден, Табын Тіленші тарханның патша үкіметінің саясатына наразылығы туған жағдайда жетірудың жұртына деген «ақ патшаның» алғыс сеніміне лайықты болуға тыныштық сақтауға шақырған үндеуі деп білуге болады. Өйткені патша үкіметі Тіленші тархан Бөкенбайұлының басшылығымен 1500 адамнан тұратын халық жасағының патша үкіметі отаршылдық саясатына қарсы көтерілгенін ұмытпаған болатын.

Үкімет орындарының тіркеп отырған мәліметтік жазба деректерінде, Тіленші тарханның медреседе оқып жатқан екінші ұлын қыс мезгілінде үйінен оқытуға келіскен молда екеуін Орынбордан келе жатқан беттерінде Орал атаманы полковник Д.Донсков себепсіз, үш ай ұстап барып жіберген. Ауыр науқастанған Тіленшінің ұлы үйіне жетіп қайтыс болған. Мұнымен қоймай, атаман Д.Донсков жіберген әскерлер диқаншы қазақтардың ауылын тонап, ерлері мен әйелдері аралас 18 адамды өлтіріп, екі адамды өздерімен бірге алып кеткен. Мүліктері мен малдарын

тартып әкеткен. Екі қазақ тұтқыны Уральской защитеде қаза болады [15, с.150-151]. Осындай келеңсіз оқиғалардың арты кісі өліміне апарып соқтырған. Ашынған Тіленші тархан Шерғазы сұлтанға патшайым атына ашық хат жаздырып, 1794 жылдың 4 қаңтарында шағым түсіреді. Онда орыс-казактар мен башқұрт старшындары тарапынан жасалған жүгенсіздік пен озбыр барымталарын баяндай отырып, ұрлық пен шекара барымтасын тоқтатуда патша әкімшілігі өзіне бағынышты халыққа тәртіп берулерін сұрап, 184 адам қол қойған талаптарын тапсырады [15, с.168].

Қазақ тархандары мен би-батырлары елде тыныштық сақтауда бейбіт тұрмысты қалайтындарын баяндап жеткізіп, үкіметтен әділдік күтті. Талаптары орындалмаған соң, қарулы көтеріліске шықты. Ресей патша отаршыларына қарсы соғысқан, Сырым тархан Датұлының жорықтас жолдасы Тіленші Бөкенбайұлы 1800 жылғы ұлт-азаттығы үшін күрестегі қарулы қанды қақтығыста қаза болады [17, 5б.].

Жалпы XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ қоғамындағы батырлар институтын тархандар институтына ауыстыру арқылы батырлар институтының рухтық құндылықтарын жойып, қазақ батырларының санасына отарлық сананы енгізуді мақсат тұтқан патша үкіметінің үміті ақталмады. Батырлық рух сақталып, ұрпақтан ұрпаққа ұласып сабақтасып отырды.

Батырлар ұрпақтарының ұлт-азаттығы үшін күрестерінің сабақтастығы тарихымыздағы Бөкенбай батырдың ұлы Тіленші тарханға оның ұлы Жоламан тарханның ұлт-азаттығы үшін күрес тарихымен жалғасты.

Жоламан тархан туралы патша үкіметінің офицері әскери статистик И.Ф.Бларанберг Жоламан тарханның туының астына 3 мыңдай адам жиналып, өлкені үрейде ұстағандығын мәлімдей отырып, одан әрі: «Ценой крови купили казаки обладание плодоносными берегами Илека; старинные владетели его не раз под предводительством своих батырей собрались огромными толпами и дрались на смерть, желая лутше расстаться с жизнью, нежели с кочевьем предков» деп жазды [18, с.96 .]. Шындығында, бүгіндегі тарихи зерттеулермен құжаттық деректер Жоламан тарханның өзінің жасақтарымен Орта жүз жеріндегі ұлт-азаттық қозғалысқа қатысып, Хиуа мен Бұхар хандықтарына барып, Ресей патшалығына қарсы күш біріктіруге одақтас болуға шақыруы патша үкіметінің басқыншылық саясатына қарсы көршілес

мұсылман халықтарының басын қосуға талпынғандығын дәлелдейді.

1841 жылдың қыркүйек айының басында Бұхармен келіскен хан Кенесарының Ташкентке бет алған әскері құрамында Табын рулары да болды. Жоламан тархан бастаған табындар ауылдарының Хиуа бағытына көш түзеулеріне түрткі болған себебін Ә. Мұқтар**:** «Патша әскерлері Кенесарының соңына түсті. Жағдай оңалмаса сұлтан Кенесары Бұхарға кетуге мәжбүр болатынын және патша үкіметі 1000 қазақты Кавказға жібермекші деген әңгімелердің тарауы түрткі болғанын көрсетеді» [19, 177-178 бб.]. Біздің пікірімізше, патша үкіметі мұндай әңгімелерді әдейі таратып, Жоламан тарханның ауылымен Хиуаға қарай көшуін қалады. Мұндағы көздеген мақсаты Жоламан тархан мен Кенесары хандардың патша үкіметіне қарсы ұлт-азаттығы көтерілісінің шынайы мақсатын бұрмалау үшін, көтеріліс басшыларын қазақтарды Хиуаға бағындыру мақсатында патша үкіметімен соғысқан етіп көрсету болғандығы күмәнсіз. Ойымызды қазақ даласына жіберілген патша үкіметінің әскери жорықтарында болған Орынбор, Орал казактары мен башқұрт, мишарлардың Орынбор арнайы әскери корпусының құрамында болған кезіндегі жазылған қолжазба деректері ойымызды қуаттай түседі. Онда: «...XIX ғасырдың 30-40 жылдары қазақ даласында қазақтарды Қоқан хандығына бағындырғысы келген Кенесары Қасымов жасақтарымен нағыз соғыс болып жатты», – деген кереғар пікірлер бүгінге дейін айтылуда [20 с.218]. Патша үкіметінің сол кездегі арнайы таратқан теріс пікірлерін бауырласа башқұрт тарихшылары талдап, талғамай-ақ дерек көзі ретінде бүгінгі күнге дейін пайдалануда.

Жоламан тарханның 500 жылқысы, 2000 ұсақ жандықтары, 50 түйесі, көптеген ірі қара малы болған. Ауқатты адам санатына қосқан. Тархан батырдың 10 ұлы болған. 2 бауыры – Есенаман мен Әжібайда 9 ұл, ал Едіге бауырынан қалған 6 ұл болған. Бұлардың барлығы Жоламан тархан Тіленшіұлымен бірге көшіп қонып жүрген [17,5 б.]. Бұл деректерге қарағанда, Жоламан тархан ауқатты, бай қуатты бола тұра байлыққа алаңдамаған. Жеке меншік, дәулет, байлыққа деген жалтақтық психологиясы болмаған, тәуелсіздік пен халқының азаттығын дәулет пен жеке басының мүддесінен жоғары қойған отаншыл елжандылық қасиетімен танылған тұлға. Жоламан тарханды «Малым – жанымның садағасы,

Жаным – арымның садағасы» деген принципті ұстанған адам болған деуімізге толықтай негіз бар.

Жоламан тархан бастаған көтерілісшілерге қарсы 500 орынборлық казактардан құралған жазалаушы отряд жорыққа жіберілді. 1825 жылы наурызда мықты қаруланған жазалаушы отрядтар Бұлдырты, Шиелі және Талды өзені бойындағы жүздеген қазақ ауылдарын талқандады. Қазақтар қайтпас қайсарлықпен қорғанды. Қанды қақтығыстан қазақтардан 195 адам өлді, 125 тұтқынға алынды, оның ішінде әйелдер мен балалар да бар. Олар Орал түрмесіне әкетілді, онда өте ауыр жағдайда ұсталған тұтқындардың көбісі түрмеде аурудан қайтыс болды. Ал, Жоламан тарханның сағын сындырмақшы болған патша үкіметі оның көтеріліске қатысқан алты бірдей туыс бауырын Орал түрмесіне қалдырмай ит жеккенге айдатып жіберді [21. с.158-159].

Ғалым Ж.Қасымбаев еңбегінде 1846-1847 жылдары Кенесары оңтүстік аудандарға шегінгенде патша әскерлерінің қуғынынан шегінген, Табын Байқадам бидің соңынан ерген Шөмішті табындардың бір бөлігінің Қоқан елінен пана тапқандығы айтылады [22, 34 б.].

Жоламан тархан Тіленшіұлы царизмге қарсы барлық батырлар мен қоқан, хиуа халықтарының басын қосу қамында жүрген кезінде Ташкент құшбегі өлтірген [23, 131 б.].

Бұл деректерге қарағанда, ұлт-азаттық көтеріліс көсемі Жоламан Тіленшіұлы Қасым төренің кебін киіп, Ташкент құшбегінің қолынан қаза табуы шындыққа жанасады. Ташкент құшбегінің Жоламан Тіленшіұлын өлтіруінің себебіне келсек: бұхарлықтар мен Жоламан тархан одақтасып қоқандықтарға қарсы күш болады,– деп қорқуларынан туындаған болуы мүмкін. Бұл – бір. Екіншіден, Жоламан Тіленшіұлының жұмбақ жағдайдағы қазасына патша үкіметінің де қатысы болды деген ойға жетелейді. Өйткені, 1848 жылғы 23 қазанда әскери старшын Арыстан Жантөрин шекаралық комиссияға Жоламан тарханның қайтыс болғандығы туралы мәлімет береді. [17,5б.]. Осыған қарғанда, ұлт-азаттығы көтерілісінің ұйымдастырушысы, әрі басшысы Жоламан тарханның ізіне көп жылдар бойы шам алып түскен патша үкіметінің батырдың қазасына қатысы болмаса, үкімет басшыларына берген арнайы рапорттары міндетті түрде жазбаға түсіп тіркелген болар еді.

Ал, 1848 жылғы 23 қазандағы Жоламан Тіленшіұлының қайтыс болуының себебі баяндалмай жай ғана хабарлама түрінде

берілуінің өзі батырдың қазасына патша үкіметінің пұлға жалдаған жансыздарының тапсырмаларын нақты орындағандығы туралы ресми хабарлауы болып көрінетін ой туғызады.

Кезінде М.Вяткин ұлт-азаттық қозғалыс туралы «Жоламан тархан қозғалысы кең аймақты қамти алмады, тек Жеті руды ғана қамтыды» деген пікір білдірген болатын [24 с. 229].

Энциклопедист – ғалым Тележан Шонанұлы: «1836-1838 жылдары Исатай Тайманұлы мен Жоламан тархан Тіленшіұлдары бастаған үлкен көтеріліс болды. Бұл көтерілістер – жер үшін болған көтеріліс, «жер тағдыры – ел тағдыры» [25, 263 б.], – деген еді. Олай болса, жер үшін, ел үшін болған бұл көтеріліс қазақ мемлекеттігін сақтап қалу үшін қан төгілген ұлт азатық көтеріліс дегенге келіп саяды.

Төрелер тарихына ден қойып зерттеген ғалым Ж.Қасымбаев Кенесарының туының астында топтасқан серіктерінің арасында азаттық соғыстың мүддесіне аяғына дейін берілген, қанды шайқастарда ерлігімен көзге түскен үш жүздің батырларынан: Ағыбай, Аңғал, Байсейіт, Туғанас, Тобылды, Таймас, Жеке, Табын Бұқарбай, Бұғыбай, Жауке, Сұраншы, Иман, Төлебай, Наурызбай т.б. қатар Жоламан Тіленшіұлының да есімін атайды [22, 61 б.]. Осыған қарағанда, Жоламан тарханның көтерілісінің географиялық аймағы М.Вяткин айтқандай, тек Жеті руды ғана қамтыды деген пікірдің жаңсақтығын дәлелдей түседі.

1848 жылы көтеріліс ошақтарын басқан патша үкіметі Орта жүзде салық мөлшерін өсіруге қорықты. 1848 жылы берілген үкімет бұйрығында:«...Орта жүз қазақтарының мал басына төлейтін жасақ салығының мөлшері 1849 жылдан 1855 жылға дейін көтерілмесін» деген арнайы үкімет бұйрығын түсірді [26 с.119].

Мұнан біріншіден, ұлт-азаттығы көтерілісінің қайта жануынан қорыққан патша үкіметінің әрекетін көреміз. Екіншіден, патша үкіметінің қазақ даласындағы патша үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы көтерілістің қайта жануынан қорыққан патша үкіметі салық саясатын қайта қарап жеңілдіктер жасауға мәжбүр болды.

Қорыта келе айтпағымыз, Жоламан тархан бастаған ұлт-азаттық көтерілісі (1823-1848 жж.) сәтсіздікпен аяқталғанымен, Ресей патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы XVIII ғасырдың 50 жылдарындағы Тама Есет тарханның башқұрт бауырлармен бірге бастаған (1755-1756 жж.) [27] отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттығы күресінің және Сырым тархан Датұлы мен

әкесі Тіленші тархан Бөкенбайұлы бастаған (1783-1797 жж.) ұлт-азаттық қозғалыстарының жалғасы болды.

Тәуелсіздікке қол жеткізу жолындағы Бөкенбай батырдың ұрпақтары әкелі-балалы тархандардың ұлт азаттығы жолындағы қандары текке төгілмеді. Ғасырлар бойы жалғасқан ұлт-азаттық үшін күрес нәтижесі – Қазақстан Республикасының тәуелсіз ел болуына қол жеткізді.

XVIII-XIX ғғ. батырлық дәстүрді атадан балаға жалғаған батыр тархандардың қоғамдық саяси қызметтері бүгінгі ұрпақ үшін, жерін халқын сүюде елжандылық пен ұлтжандылық сананы қалыптастыруда өнеге боларлық тағылымы бар тарих екендігі дәлелденді [28].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Жасай бер, тәуелсіз Қазақстан! Тәуелсіздік күніне арналған салтанатты мәжілісте сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан. – 1998. 16 желтоқсан.

2. Жақсат Қарылғашов. Бөкенбай баһадур: ескерусіз ерлігімен отты рухы. //Ана тілі, – 27 қыркүйек, 2007. (7 б.); Қалдыбай Бектібайұлы Құттымұрат. Тарақты табын шежіресі. – Ақтөбе, 2009. – 150 б.(30 б.)

3. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая полавина XIX века / Сост. И.В.Ерофеева, Б.Т.Жанаев – Алматы: Дайк-Пресс, 2007.– Т. 5.– 620 с.

4. Маданов Х. Кіші жүз шежіресі, – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1993, – 168 б.

5.Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках (Сборник документов и материалов). – Алма-Ата: АН Каз ССР, 1961. – 744 с.

6.Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа. – Ташкент, 1925.

7. Восторгов В.В, Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX в). – Изд-во Наука Казахской ССР Алма-Ата 1968. – 256 с.

8. ҚР ОММ. 4 – қор, 1–тізбе, 4901– іс.

9. Қалдыбай Бектібайұлы Құттымұрат. Тарақты табын шежіресі. – Ақтөбе, 2009. –150 б.

10. Мұқтар Ә.Қ. Бөкенбай батыр туралы не білеміз //Ана тілі, – 14 наурыз, 2008

11. Қарылғашов. Ж. Бөкенбай баһадур:ескерусіз ерлігімен отты рухы. // Ана тілі, – 27 қыркүйек, 2007. Мұқтар Ә.Қ. Бөкенбай батыр туралы не білеміз // Ана тілі, – 14 наурыз, 2008; Сонықі, Бөкенбай батыр. //Алтын Орда, – 1-7 мамыр, 2008.

12. Бекмаханова Н. Легенда о Невидимке (Участие казахов в Крестьянской войне под руководством Пугачева в 1773-1775 годах). – Алма-Ата: Казахстан, 1968. – 190 с.

13. Нусупбеков А.Н. Вопросы истории Казахстана (Избранные труды). – Алма-Ата: Наука, 1989. – 344 с.

14. Сариева Р.Х. Мұрағат және тарих: (мақалалар, баяндамалар). – Алматы: Арыс, 2004. – 292 б.

15. Материалы по истории Казахской ССР. Т.IV. (1785-1828 гг.) – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 543 с.

16. Вяткин М. Батыр Сырым. – Алматы: Санат, 2002. – 344 с.

17. Мұқтар Ә. Жоламан батыр: «Мен қарақшы емеспін, Ресеймен соғысып жүрмін» // Егемен Қазақстан – 2008. 19 наурыз.

18. Бларамберг И.Ф. Военно-статическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевский) и Зауральской (Малой) Орды Оренбургского ведомства // Военно-статическое обозрение Российский империи. Т. 16. ч – 1, –СПб., 1848. – 322 с.

19.Тарих тұңғиығындағы тұлғалар (XVIII-XIX ғғ.). Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: "Арыс" баспасы, 2008. – 240 б.

20. Историко-культурный энциклопедический атлас Республики Башкортостан. – М.: ИПЦ«Дизайн. Информация. Картография», 2007. – 696 с.:ил.,карт.

21.Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа (1797-1838 гг.) Очерки по истории. В 2-х частях. – Кзыл-Орда, – 1926, – 298 с.

22. Қасымбаев Ж.Кенесары хан. – Алматы:Қазақстан, – 1993, – 112 б.

23. Әбдікәкімұлы Ә. Қазақстан тарихы (ерте дәуірден бүгінге дейін) оқу құралы . – Алматы республикалық баспа кабинеті. – 1997. – 403 б.

24. Вяткин М.Очерки по истории Казахской ССР. том первый с древнейших времен по 1870 г. – ОГИЗ Госполитиздат –1941. – 368 с.

25. Шонанұлы Т. Жер тағдыры-ел тағдыры. 2 басылуы (көмекші оқу құралы). –Алматы Санат 1995. – 224 б.

26. Отепова Г.Е.Законодательные акты Российской империи осистеме налого облажения в казахстане в XVIII-XIX веках // Отан тарихы 2008, №2 (42) –112-125 б.

27. Исенов Ө.И. Тама Есет батыр (Опат болған жылы мен жұмбақ өлімі хақында) // Қазақ тарихы республикалық ғылыми-әдістемелік журнал – № 5-6.2008. – 27-29 бб.

28. Исенов Ө.И. Қазақ қоғамындағы тархандар институты тарихы (XVIII-XIX ғғ.) : Тарих ғылым. канд. ... диссер. – Қостанай. 2009, – 161 б.

***

Автор, ссылаясь на исторические источники, рассматривает жизнь Табын Таукенбай-батыра и его потомков – поколения тарханов.

***

Rebering to historical resourses the author considers the life of Tabyn Bukenbay-batyr and his descendents – generations of tarkhans.

УДК 329.15:323.1(574)-09

Кыдыралина Ж.У.
д.и.н., заведующая отделом истории индустриально-инновационного развития и этносоциальных процессов Института истории государства (г. Астана)

БОЛЬШЕВИЗМ И КАЗАХСКИЙ «НАЦИОНАЛИЗМ»: ИМПЕРСКАЯ ИДЕОЛОГИЯ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИНТЕРЕСЫ

Существенное место в национальной политике большевистского руководства занимала идейная борьба с «национал-уклонизмом». Особенно беспощадную борьбу советский режим вел с местным, казахским «национализмом». Борьба большевиков с национализмом была связана с выдвинутой на июньском 1923 года Пленуме ЦК РКП(б) концепцией усиления классовой борьбы по мере приближения к социализму. Попытки противостояния «генеральной линии» партии получили экзотические названия по фамилиям партийных, советских, культурных деятелей, вставших на пути сталинской группы: «ходжановщина», «садвакасовщина», «рыскуловщина», «мендешевщина».

С конца 1925 г. в Казахстане начала разворачиваться борьба за преодоление «ходжановщины». «Не думайте, что Ходжанов находится в Москве, - заявлял Голощекин, - дух его витает здесь, он уезжает и почти каждые три недели приезжает сюда. И так как он опытный группировщик, то он быстро умеет выдвигать группировочные лозунги, умеет быстро объединиться, с кем еще вчера ссорился, создать блок. Это происходило, кажется, в августе. Поэтому группировку можно назвать «августовским блоком». Объединяются в основном т. Ходжанов, т. Садвокасов и т. Мунбаев (председатель КазЦИКа)» [1].

Ходжанову, как и другим представителям национальной интеллигенции, не раз приходилось защищаться от нараставших с каждым годом необоснованных обвинений, открытой травли и угроз.

Выступая на пленуме Казахского краевого комитета партии в ноябре 1926 года, Голощекин определил два поколения

алашордынцев и дал свою характеристику. Так, он выделил старых руководителей и новое поколение алашордынцев, отметил принципиальные различия между ними. Если взять старое поколение алашордынцев, то у них было что-то в прошлом, они были в прошлом, в казахских условиях, буржуазными революционерами. А у молодого поколения этого нет, они переполнены гневом, они закалились в борьбе с советской властью. Голощекин признавал наличие двух поколений национальной интеллигенции в освободительном движении и преемственности поколений: «буржуазных националистов» и «национал-уклонистов» [2].

В резолюции объединенного пленума Казахского краевого комитета и Краевой контрольной комиссии ВКП (б) в апреле 1928 года «О задачах культурного строительства в Казахстане в связи с решениями XV съезда ВКП (б)» подчеркивалось: «…мы должны преодолеть и побороть сильное влияние националистической буржуазной интеллигенции на культурном фронте. <…> Мы уже встречаем возрастающее сопротивление со стороны активизирующихся байских элементов, использующих всевозможные формы экономической и политической борьбы и в то же время крепко цепляющихся за бытовые традиции, религиозные предрассудки и т.п. <…> Буржуазно-националистическая интеллигенция всячески старается оформить идеологически эти чаяния полуфеодалов, бая и аксакала. <…> в самой парторганизации садвакасовские элементы ведут перекличку и заигрывают с буржуазно-националистическими слоями» [3, с. 356].

Со стороны партийных органов продолжалась беспрецедентная травля и преследование казахской интеллигенции, обвинения в национализме. 16 октября 1928 г. на собрании Кзыл-Ординского партактива первый секретарь крайкома заявил: «...Вообще, когда я говорю о группировках, я имею в виду национализм... Когда я упоминаю садвакасовщину, я имею в виду и ходжановщину, и рыскуловщину, и мендешевщину, и всех тех, кто был с ними. Одним миром они помазаны. Объективные условия для группировщиков у нас еще полностью не изжиты, старые вожди живы, их носит еще земля, правда не казахстанская...» [4].

Голощекин крайне отрицательно охарактеризовал первый период существования Казахской республики, с 1920 до 1925 гг., отмечая в нем превалирование национальных моментов и называя

этот период временем господства группировок националистов. В своей статье в журнале «За партию» в начале 1930 г. он писал: «…В это же время идет вовлечение в партию казахов вообще без заострения вопроса о социальном происхождении вовлекаемых; газета, книга, учебник издаются на казахском языке вообще, не обращая внимание на их содержание. Это времена «Ак жол» и старой памяти «Енбекши казак» до V конференции. Это время характерно не партийным строительством, а господством идеологии ходжановщины, рыскуловщины и садвакасовщины, отражавших тогда алашордынскую идеологию внутри партии. Это время, когда руководство было в руках всех этих группировок националистов… Я утверждаю, что в то время трудно было найти коммуниста-казаха, который не принадлежал бы какой-либо группировке» [5].

В республике обозначились разные подходы к темпам и способам проведения конфискации баев. Голощекин различал «левое» и «правое» течения в партийной организации республики. Представители левого течения требовали немедленной конфискации имущества баев. III пленум Казкрайкома в ноябре 1926 г. осудил «левацкие ошибки» О. Джандосова, который требовал немедленных политических и экономических мер, в т.ч. и принудительных, против остатков патриархальщины и байства [6].

«Левый уклон» представляли также С. Мендешев, О. Исаев, И. Курамысов, С. Сейфуллин, У. Кулумбетов, Е. Ерназаров и др.

«Ярко выраженным, идейно оформленным», по выражению Голощекина, было «правое» течение, куда он относил Т. Рыскулова, С. Садвокасова (руководитель этой группы), С. Ходжанова, Ж. Мунбаева, И. Мустамбаева, Ж. Султанбекова и др.). Сторонники этой группы открыто и принципиально критиковали голощекинские методы при проведении реконструкции народного хозяйства Казахстана, предлагая не форсировать, а более осторожно, постепенно переходить к социализму в национальных окраинах.

В ноябре 1927 г. в Кзыл-Орде состоялась Шестая Всеказахстанская конференция, на которой горячая полемика развернулась по вопросам партийного строительства, межнациональных отношений, коренизации аппарата. Критика алашевцев прозвучала и на Седьмой Казахстанской Краевой конференции ВКП(б) 30 мая–6 июня 1930 года. В резолюции по отчету Крайкома констатировалось, что «в Казахстане

националистически настроенная, воспитанная на принципах алаш-ордынской идеологии интеллигенция сохранила еще значительное влияние на важнейшие отрасли культурного строительства (составление учебников, методическое руководство, работы в области проблем языка, орфографии и т.д.)». Конференция поручила парторганизациям ускорить подготовку «молодых, классово преданных и идеологически выдержанных работников (аспирантура, курсы при научных учреждениях)» [7, с. 115].

Тоталитарной системой жестко сдерживались выражения и проявления национального в образовании, науке, литературе, искусстве, религиозно-духовной культуре. Им в корне пресекались любые проявления национальных чувств, если они были направлены на защиту национальных традиций, языка, культуры, требовали полного учета национальных интересов. Все национальные ценности, силы, интересы должны были быть принесены в жертву тоталитарной системе.

Власть была особенно сильно обеспокоена влиянием казахской интеллигенции на молодежь. Эта озабоченность так выражена в резолюции Восьмой Казахстанской Краевой конференции ВКП(б) в январе 1934 года: «Развертывание строительства национальной культуры, решительное проведение коренизации госаппарата и всемерное развитие казахского языка, литературы и т.д. казахский национализм пытается использовать в своих целях, активизирует свою работу и особенное внимание направляет на борьбу за влияние на молодежь» [7, с. 232]. Казкрайком призывал направить огонь критики против казахского национализма и уклонов к нему, уделить особое внимание идеологической борьбе против проникновения чуждой, особенно алашордынской, идеологии в школы, учебные заведения, театр, литературу и т.д.

В пункте 16 опубликованных 3 октября 1933 года в «Казахстанской правде» культурно-пропагандистским отделом Казкрайкома ВКП(б) «Тезисах для докладчиков к XIII годовщине Казахской ССР» упоминались «ходжановщина, садвакасовщина, рыскуловщина, мендешевщина»» как отброшенные парторганизацией носители чуждой идеологии» [3, с. 356].

Протестуя против такой проработки со стороны культпропа Казкрайкома партии, Т. Рыскулов обращался с письмом в декабре 1933 года к первому секретарю Казкрайкома ВКП(б) Л.И. Мирзояну: «В указанном пункте тезисов достаточно сказано

о борьбе с великорусским шовинизмом и местным национализмом. К чему еще нужно было перечислять эти давно отжившие «щины»…? Хвосты этих «щин» давно «самоопределились», а «вожди» признали прошлые свои ошибки, и не думаю, чтобы они пытались повторить эти ошибки. Например, бывшие «мендешевцы» занимают сейчас в Казахстане руководящие посты, а сам тов. Мендешев, как будто, не отклоняется от партийной жизни» [3, с. 356].

Смысл повторения этих «щин Т. Рыскулов усматривал в стремлении «кое-кого из культпропа Казкрайкома руководствоваться голощекинскими методами». Рыскулов подчеркивал, что «рыскуловщина» имела место в бывшем Туркестане в период 1920-1922 гг. в узбекской среде и никаких оснований не было прорабатывать «рыскуловщину», так как в Казахстане он почти не работал, основанная его работа проходила в Ташкенте, и к 1922 году, работая в Москве (в Наркомнаце), он осознал свои ошибки.

Он отметил также, что во время кратковременной работы в 1925 году в Кзыл Орде заведующим отделом печати Казкрайкома и ответственным редактором газеты «Еңбекші қазақ» он, наоборот, «заострял борьбу с местным национализмом и идеологией алашордынцев». Рыскулов просил Мирзояна как нового руководителя казахской парторганизации, не допускать необоснованной проработки, высказывая свое мнение, что тот лично не давал такой директивы.

Рыскулов писал, что нет оснований сваливать все бывшие «щины» в одну кучу [3, с. 356, 357].

Рыскулов показал себя в полемике сильным, уверенным в себе человеком, умеющим постоять за себя, крупным исследователем, блестящим аналитиком и публицистом. На обвинения в национал-уклонизме, «рыскуловщине» он находил нужные, убедительные формы ответа. На четвертом совещании националов на жесткие реплики Сталина председатель ТурСНК Т. Рыскулов отвергал все наветы в свой адрес, отстаивал свою позицию.

Целых 17 лет Рыскулова третировали при жизни, вынуждали частенько каяться, а потом, обвинив во всех мыслимых и немыслимых грехах, лишили жизни. Так, долго и после реабилитации Т. Рыскулова на его имени лежала печать полуотверженного, полусвоего-получужого [8].

Осознавая опасность «избыточного роста» национализма, центральная власть пыталась контролировать его путем террора. В 1926-1927 гг. советская власть перешла к репрессиям по отношению к национальной интеллигенции. В разгар большого террора, сталинских репрессий именно преследования по национальному признаку, а не по классовому были преобладающими. 4 апреля 1930 г. по решению ОГПУ были арестованы более сорока деятелей Алаш Орды, в т.ч. А. Байтурсынов, М. Дулатов, и заключены на различные сроки в тюрьмы и концлагеря, высланы. Решением «тройки» ОГПУ 20 апреля 1932 г. М. Тынышпаев, Х. Досмухамедов и еще более двадцати представителей национальной интеллигенции были высланы сроком на пять лет в Воронежскую область [9, с. 17].

В 1928-1929 гг. по сфабриковнным обвинениям была арестована группа «буржуазных националистов» из 44 человек, среди которых – А. Байдильдин, М. Жумабаев, А. Байтурсынов, Ж. Аймаутов и др. Часть из них была расстрелена, а часть – осуждена на длительные сроки. В 1930 году была арестована другая группа, также из 40 человек – М. Тынышпаев, Х. Досмухамедов, К. Кеменгеров, А. Мунайтпасов и др. Впоследствии участники обеих этих групп были осуждены повторно и расстреляны [10].

В 1929 году за крамольные речи, выражавшие недовольство политикой Голощекина, С. Сейфуллин был снят с должности ректора Ташкентского педагогического института. В «Казправде» появилась статья Юсупова «О Сейфуллине и сейфуллинщине». В ней так характеризовалась деятельность Сейфуллина: «Сейфуллинщина – правое дело, прикрываемое левой фразой. Под знаменем беспринципной сейфуллинщины объединяются все те, кто стоит на грани отрыва от масс, засасывается в мелкобуржуазное болото, все те, кто недоучитывает трудности нашего роста, не верит в успех нашего дела, восстает против партийного руководства. Литератор Сейфуллин – идеолог своеобразного упадничества. Сейфуллинщина, так же как ходжановщина, мендешевщина, садвокасовщина и прочие – антипартийный уклон» [11].

С. Сейфуллин был обвинен в троцкизме, в организационных связях с врагом народа Г.Я. Сокольниковым. Сокольников был председателем Туркомиссии ВЦИК и СНК РСФСР, в последующие годы заместителем наркома и наркомом финансов РСФСР, был и на других руководящих постах.

Так режим расправлялся с носителями национальной идеологии, духовности и культуры – казахской интеллигенцией. Термин «национализм» служил оружием в идеологическом противостоянии. Достаточно было на идейного противника повесить ярлык «буржуазного националиста», что равнозначно было признать его врагом социализма, и обезвредить.

Большевизм не допускал никакой возможности разделения власти с какими-либо оппонентами, исключал любой идеологический плюрализм, был жестко ориентирован на политическую диктатуру.

Список использованной литературы:

1. Голощекин Ф.И. Партийное строительство в Казахстане. – М., Алма-Ата, 1930. – С. 100.

2. Қойгелдиев М. Әлихан Бөкейханов // Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы: Қазақстан, 1994. – С. 69, 70.

3. Рыскулов Т. Собрание сочинений в трех томах. Том 3. – Алматы: Қазақстан, 1998. - 444 с.

4. Советская степь. - 1928. - 24 октября.

5. Голощекин Ф.И. Коренизация в период реконструкции // За партию. – 1930. - № 1-2. – С. 36, 37.

6. Бурабаев М.С. Общественная мысль Казахстана в 1917-1940 гг. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – С.139.

7. Коммунистическая партия в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов. Т. 2. (1928-1937 гг.). – Алма-Ата: Казахстан, 1981.– –384 с.

8. Нұрпейіс К. / Бас ред. Б. Аяған. Тарихи тұлғалар. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2007. – С.148.

9. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж. - желтоқсан 1917 ж. Движение Алаш. Сборник документов и материалов. Апрель 1901 г. – декабрь 1917 г. – Алматы: «Алаш», 2004. – Т. 1. – 552 б.

10. Иконников А. Знать и помнить // Континент. – 2007. – 23 мая – 5 июня. - № 10. - С. 21.

11. Юсупов. О Сейфуллине и сейфуллинщине // Советская степь. - 1929. – 3 августа.

***

Мақалада XX ғ. 20-30 жж. Қазақстандағы ұлттық мәселе туралы идеялық күреске, большевиктердің қазақ интеллигенциясына қатысты ұстанған саясатына, ұлттық рух пен мәдениетті тасушыларға «ұлтшылдар» деп айдар тағып, оларға қарсы ұйымдастырылған қуғын-сүргіннің әртүрлі формаларына талдау жасалынады. Мұрағат деректері негізінде республиканың ұлттық мүдделеріне қарсы жасалған империялық үстемдік нақты деректермен келтіріледі.

***

The article devoted to the analysis of ideological struggle in 20-30th XX century on national aspects in Kazakhstan, bolshevik's policy according to the

Kazakh intelligentsia, different forms of repression against it and hanging up the label "nationalist" to the exponents of national spirit and culture. On the basis of archival data there are the facts about suppression the national interests of the Republic by imperial center.

УДК 94(574) «17»

Таскужина А.Б.
к.и.н., доцент Костанайского государственного педагогического института

ФОРМИРОВАНИЕ КАЗАЧЬИХ ВОЙСК НА ТЕРРИТОРИИ СРЕДНЕГО ЖУЗА В XVIII в.

Сибирское казачество являлось крупным воинским формированием, созданное для проведения колониальной политики правительства в степи. С первых лет существования они участвовали в подавлении движений казахского народа, расширении территории.

Гарнизоны, линейные крепости формировались за счет регулярных войск и служилых казаков. В 1745г. в Сибирь был командирован генерал-майор Х.Т.Киндерман с Ширванским и Нотебургским пехотными полками, и Валдайским, Олонецким и Луцким драгунскими полками. Он возглавил Отдельный Сибирский корпус. По указу Правительствующего Сената от 23 сентября 1744г. его назначили первым командующим регулярными и иррегулярными войсками на Сибирских пограничных линиях.

Построение линейных казачьих войск отличалось от регулярных войск следующим: гарнизоны были только в крепостях и форпостах, основная масса казаков вела жизнь сельских обывателей, т.е. пахала, сеяла, убирала хлеб, содержала скот и т.д [1.С.132-133.].

Для устройства казачьего войска у казахов Среднего жуза царские чиновники изъяли из пользования 10 – верстную полосу лучших пахотных и луговых земель вдоль Иртыша, в действительности она была значительно шире, достигая местами 25-30 верст.

На войсковых линиях казачьи поселения располагались цепью, на равном расстоянии друг от друга: по Горькой линии - в среднем через 9,2 версты; по Иртышской – 16,2; по Бийской – 19,2; по Бухтарминской – 22 версты. Самой северной казачьей станицей в

Павлодарском уезде являлась Урлютюбская, за ней вдоль Иртыша по военной линии были расположены казачьи поселки: Башмачный, Железинский, Пятирыжский, Бобровский, Осьморыжский и станица Песчанская [2.С.142-143,148-149.].

Временное использование городовых казаков на линейной службе продолжалось на протяжении всей второй половины XVIIIв. Все попытки командования перевести их на линии на постоянную службу оказывались тщетными. Объясняется это, видимо, боязнью царизма оголить гарнизоны внутренней охраны от неспокойных сибирских городов. Царское правительство в 1747г. направило на линии пять драгунских полков [3.С.208.]. Возле русских крепостей, редутов и форпостов возникали слободы и форштадты, где поселились отставные и семейные солдаты, инвалиды, крестьяне, торговцы, казаки и обедневшие казахские скотоводы.

На Иртышской линии для казаков была сохранена часть льгот, поэтому многие из командированных казаков оседали на линии. К 1750г. число линейных казаков составляло 2 тыс. человек. На линию перевели часть сибирских городовых казаков и служилых татар. При этом выписные из крестьян, казаки были освобождены от всяких повинностей, кроме подушного сбора, а казакам Иртышской линии было увеличено жалованье [4.С.366.].

По мере возрастания роли крепостей, правительство уделяло все большее внимание усилению их вооружения. В 40-50 годах XVIIIв. военные команды Сибирских линий, учитывая возрастающее значение прииртышских крепостей, официальными распоряжениями стремились временно укрепить пограничные крепости, особенно в периоды активизации военных действий Джунгарии.

К 1751г. из 2779 русских городовых казаков на южных границах находилось 1547 человек (57% от общего количества). Они несли службу на Иртышской линии, а 1307 человек – на Колыванской и Кузнецкой линиях [5.С.145.]. «Донорами» выступали команды Тобольска, Тюмени, Тары, Томска. Еще в начале XУ111в. эти города занимали фронтирное положение.

Большая часть казаков Западной Сибири уже несли службу на линиях, но военные, испытывая недостаток в людях, направляли и оставшуюся часть. В 1751г. Х.Х.Киндерман представил в военную коллегию проект, предполагая, что оставшиеся в городах казаки настоящую службу не несли. Многие из них жалованье и провиант

получали напрасно. Генерал предложил оставить в городах только сибирских дворян и детей боярских, а из всех остальных, которые не получили жалованье и провиант… создать казачьих три полка по 1000 человек каждый для содержания «зенгорской и китайской границ». Проект не был реализован, поскольку городовые казаки еще далеко не исчерпали своих возможностей по административно-полицейской части [6.С.44.].

С этого времени началась усиленная колонизация края военным населением и постепенное расширение русских границ на юге и вглубь степей. Усиление Джунгарии в свою очередь вызвало беспокойство со стороны русского правительства и принятие им особых мер предосторожности. Хотя проект Х.Х. Киндермана, предлагавшего протянуть Новую линию укреплений от Звериноголовской до Омской крепости, и одобрил правитель Оренбургского края И.Неплюев, который признавался авторитетом «по значимости ситуации тамошних мест», Сенатом проект был утвержден только 26 марта 1752г. [7.С.74-75.].

Колонизация казахской степи началась со второй половины минувшего столетия. В 1752г. была возведена крепость Святого Петра и Павла у р. Ишим (ныне г. Петропавловск). Её строительство осуществлялось силами 930 казаков ишимского полка, отправленных из соседних слобод Тарского уезда Западной Сибири [8.С.18.]. С северной и северо-восточной окраины степи, на протяжении 720 верст, было выстроено ряд крепостей, форпостов и редутов для соединения Омской крепости с Оренбургской линией военных поселений и по р. Иртышу с Семипалатинской крепостью. Под охраною этой укрепленной линии русские постепенно углублялись внутрь казахской степи, где и занимали наиболее удобные места. Так, на северной территории нашего края 27 июля 1752г. в нетронутую целину между озерами Пресным и Горьким был вбит первый кол. Строителями крепости стали солдаты Нашебургского и Олонецкого драгунских полков. Уже в 1753г. эта крепость была нанесена на карту Российской империи. Пресногорьковское укрепление было возведено царским правительством для удержания казахов в повиновении и покорности. На территории крепости располагался личный состав Олонецкого, Нашебургского, Вологодского казачьих нерегулярных полков в количестве примерно 150 человек. Гарнизон крепости пополнялся, и к 1755г. достиг 257 солдат и офицеров,11 татарских казаков. Возле крепости расположилась слобода, в которой жили

казаки. За слободой находился небольшой лагерь из 45 башкир и татар под начальством сотника [9.С.95.].

В течение 50-х годов XVIIIв. количество казаков во внутренних городах Западной Сибири продолжало сокращаться. Согласно данным за 1753г. численность городовых казаков составляло на трех линиях 2000 человек: на Иртышской линии их количество равнялось 972; на Новой Ишимской – 316 и на Колывано-Кузнецкой – 712 человек [10.С.208.]. На подкрепление пехоты и драгун с 1758г. на линии Горькую и Иртышскую были направлены сроком на 2 года команды донских и уральских казаков по 1 тысяче человек, а также башкирско-мещеряцкие отряды в 500 человек, сменяемые ежегодно. С 1762г. в крепостях позволено было селиться отставным солдатам, а с 1770 г. запорожцам [11.С.137.]. В 1761г. в русских командах оставалось 2646 казаков. За 10 лет произошло уменьшение на 133 человека [12.С.44.]. Сокращение числа казаков связано с уходом их на линии.

По данным 1763г. на Новой, Иртышской линиях нерегулярных команд насчитывалось 3668 старшин и казаков. Крепостных и городовых старшин, казаков насчитывалось 1288 [13.Л.20об.,21об.]. На Иртышской линии располагались пехотные войска в количестве 1957, регулярного звания: штаб-офицеров – 2612, донских – 937, городских – 116 ,крепостных – 779.Всего – 4444. На Новой линии соответственно – 2093 казаков. Регулярных, городовых – 293, крепостных башкирцев – 504. Итого – 2410. При устье реки Бухтармы: один полк пехотный в полном комплекте и с двумя гренадерскими ротами пехотного полка – 2093, нерегулярного – 600 человек. Итого – 2693 человека [14.Л. 127об.,129об.,132-132об.,133.].

В 1765г. на юг от Горькой линии выделилась запретная для кочевников полоса шириной 10 км, отмеченная на местности знаками. При каждой крепости формировались предместья, в которых жили отставные и семьи казаков. Между укреплениями образовывались заимки, происходило заселение прилегающих трактов ямскими слободами [15.С.60.]. К моменту 5 ревизии 1782г. здесь насчитывалось уже 19 сел, из которых в 16 зарегистрировано 2115 ревизских душ. 6 ревизия 1792г. зарегистрировала 27 поселений, в том числе татарскую деревню Мавлютово (ныне город Мамлютка), основанную в 1786г. Данные о численности населения из 27 сел имеются на 19, в них проживало 2039 ревизских душ [16.С.22.].

К 1795г. значительно возросло число детей отставных солдатских и казачьих чинов. Согласно записи, обнаруженной Г. Е. Катанаевым в войсковом архиве, «в 1795г. состояло по Сибирским линиям отставных чинов: в Семипалатинском округе регулярных – 337, казачьих – 266, детей солдатских – 319, казачьих – 226. В Бийском округе регулярных – 674, казачьих – 20, детей солдатских – 998, казачьих – 162. В Омском, Ишимском и Курганском округах к редуту Песчаному до Оренбургской линии регулярных – 850, казачьих – 720, детей солдат – 1628, казачьих – 1800. Итого: отставных регулярных – 1861, казаков – 1006,детей солдатских – 2945, казачьих – 2188. А всего всех отставных с детьми 8000 человек» [17.Л.16.].

Почти одновременно с казаками, в качестве остального населения укрепленных линий, устраивались отставные солдаты и семьи, расположенные по линии регулярных драгунских, пехотных и гарнизонных команд, а также высланные на линию для крепостных работ «колодники» и частью крестьяне…

Созданное Сибирское казачье войско с момента возникновения осуществляла колониальные мероприятия царского правительства. При этом правительство укрепляло его структуру, предоставляла им земельные владения, награждала льготами и привилегиями.

Список использованной литературы:

1.Инсебаев Т.А.Очерки истории Павлодарского Прииртышья с древнейших времен до XX века. Ч.1.Павлодар 2000. С.132-133.

2.Инсебаев Т.А.Очерки истории Павлодарского Прииртышья с древнейших времен до XX века. Ч.1.Павлодар 2000. С.142-143, 148-149.

3.Петров В.И. К вопросу о социальном происхождении сибирского казачества 18-первой половины 19вв.// Сборник экономика, управление и культура Сибири 16-19вв. Сибирь периода феодализма. Вып.2.Н.1965. С.208.

4.Азиатская Россия. Люди и порядки за Уралом. СПБ.1914. Т.1.С.366.

5.История казачества Азиатской России в трех томах. Т.1. Екатеринбург.1995.С.145.

6.Ивонин А.Р.Казаки на Сибирском фронтире в XVIII-XIXвв.//.Сибирское казачество: прошлое, настоящее и будущее. Сборник материалов межрегиональной научно-практической конференции, посвященная 420-летию Сибирского казачьего войска г.Омск 17-18 декабря 2002г. О.2003.С.44.

7.Колесников А.Д.Русское население Западной Сибири в 18-нач.19вв. О.1973.С.74-75.

8.Северо-Казахстанская область: страницы летописи родного края.Алматы.1993.С.18.

9.Костанайская область: прошлое и настоящее. Ч.1.Костанай.2003.С.95.

10.Петров В.И. К вопросу о социальном происхождении сибирского казачества (XVIII-первая половина XIXвв.// Сборник экономика, управление и культура Сибири XVI-XIXвв. Сибирь периода феодализма. Вып. 2. Н.1965. С.208.

11. Инсебаев Т.А.Очерки истории Павлодарского Прииртышья с древнейших времен до XX века. Ч.1.Павлодар 2000. С.137.

12.Ивонин А.Р.Казаки на Сибирском фронтире в XVIII-XIXвв.//.Сибирское казачество: прошлое, настоящее и будущее. Сборник материалов межрегиональной научно-практической конференции, посвященная 420-летию Сибирского казачьего войска г.Омск 17-18 декабря 2002г. О.2003.С.44.

13.РГВИА. Ф.23.оп.1.Д.317.Л.20об.,21об.

14.РГВИА.Ф.23.Оп.1.Д.937.Л.127об.,129об.,132-132об.,133,

15.Фиалков Д.Н.Горькая линия военных укреплений. Записки по краеведению Омской области.О.1972.С.60.

16.Северо-Казахстанская область: страницы летописи родного края. Алматы. 1993. Научно-популярное издание.С.22.

17.ГАОмО.Ф.366.Оп.1.Д.91.Л.16.

***

Бұл мақала XVIII ғасырдағы орта жүздегі казак әскерлерінің пайда болуына арналады. Мақалада XVIII ғасырдағы казак әскерінің саны жөніндегі статистикалық мәлімет ұсынылып отыр.

***

The article is devoted to the formation of cossack battle on the territory of Middle zhuz. The is a statisfical data about the population of cossack formation in the XVIII century.

УДК 342.5(574) «19»-09

Кульшанова А.А.
к.и.н., доцент КазНУ им. аль-Фараби

ФУНКЦИИ И КОМПЕТЕНЦИИ ВЫСШИХ ОРГАНОВ ВЛАСТИ В КАССР В 20-Е ГОДЫ XX в.

24 января 1922 года было принято Постановление Президиума КазЦИКа по разграничению компетенций и функций работы КазЦИКа и КСНК [1, л.118]. Президиум КазЦИКа постановил предложить всем наркоматам, губисполкомам и губернским отделениям СТО вносить в КазЦИК вопросы чисто законодательного и принципиального характера: в области внутреннего административного устройства Казахской АССР, внешних сношений, регулирования взаимоотношений губисполкомов и наркоматов, территориального деления КазАССР, аграрных реформ, улучшения землепользования, доклады губисполкомов, представления по вопросам о применении законодательных актов и распоряжений центра, обжалования действий и распоряжений наркоматов через КСНК, губернские исполнительные комитеты (губисполкомы) и через НКВД, вопросы урегулирования взаимоотношений с центральными органами РСФСР, помилования граждан, усовершенствования системы управления, организации временных ревизионных, следственных и чрезвычайных полномочных комиссий по изучению постановки работы на местах, о созыве чрезвычайных съездов, налогообложения и бюджета.

Ведению же КСНК и СТО подлежали все вопросы текущего управления в краевом масштабе, проведение в жизнь принципиальных постановлений КазЦИКа – декретирование вопросов советского и хозяйственного строительства, работа наркоматов с губисполкомами и обжалование в КазЦИКе по представлению заинтересованных наркоматов постановлений губисполкомов, не отвечающих основным законоположениям или нарушающих интересы наркоматов. Но по некоторому кругу вопросов КСНК имел право принимать акты законодательного характера. Законодательные права правительству были даны для создания максимальной оперативности в деятельности высшего органа управления республики.

Начиная с 1923 года, взаимоотношения КазЦИКа и КСНК строились в направлении усиления деятельности КазЦИКа как органа законодательного, распорядительного и контролирующего, а КСНК – как органа систематического руководства и согласования работы всех органов государственного управления. Так, в 1923 году на III сессии КазЦИКа его член С. Сейфуллин отметил, что Совнарком является «исполнительным подсобным органом КирЦИК (КазЦИКа) [2,л.10]. Ситуация изменилась во взаимоотношениях КазЦИКа и КСНК с принятием Конституции РСФСР 1925 года и «Положения о СНК Казахской АССР» 1926 года. Согласно данным нормативным актам усиливались распорядительные полномочия КСНК. Если статья 37 главы 6 Конституции СССР 1924 года определяла СНК СССР как исполнительный и распорядительный орган ЦИКа, то положение о СНК Казахской АССР рассматривало СНК республики как законодательный орган КазЦИКа. На практике это фактически означало выход исполнительной власти из-под контроля представительных органов, приведший, в конечном счете, к кризису законности в государстве.

Структура СНК КАССР, как и любого другого органа государственной власти, не была неизменной на протяжении его существования. Некоторое время при СНК на правах оперативного органа существовал так называемый Малый Совнарком. Правительство республики могло по своему усмотрению организовывать временные или постоянные комиссии, комитеты или управления.

Положение о Совете труда и обороны было принято Президиумом КазЦИКа 14 января 1921 года на основе постановления VIII Всероссийского съезда Советов о Совете труда и обороны. Данный постоянный орган СНК объединял работу хозяйственных комиссариатов и действовал на правах комиссии правительства КазАССР. В компетенцию Совета входило согласование и усиление деятельности ведомств в области обеспечения обороны и хозяйственного строительства. Поскольку вопросы обороны не относились к компетенции автономных республик, а подлежали регулированию на уровне федерации, то в этой области СТО осуществлял мероприятия в рамках исполнения распоряжений центра.

СТО КАССР разрабатывал хозяйственный план автономной республики, который затем включался в единый план Российской

федерации. План этот тщательно согласовывался с высшими органами власти РСФСР, после чего представлялся на утверждение КазЦИКа. В дальнейшем, руководствуясь именно этим планом, СТО направлял деятельность народных комиссариатов.

Советский государственный аппарат строился по отраслевому принципу и представлял стройную систему учреждений, в котором каждое учреждение занимало определенное место. Государственное управление охватывало все без исключения отрасли хозяйства и культуры. Центральными органами отраслевого управления КАССР в пределах ее территории были народные комиссариаты. Они непосредственно руководили отдельными отраслями государственной жизни Казахской АССР. Народные комиссариаты КАССР являлись исполнительными и распорядительными органами государственной власти в определенной отрасли государственного управления, руководство которыми осуществлялось в пределах предоставленной им компетенции на основании нормативных правовых актов.

Народные комиссариаты были наследниками отделов, созданных в 1919 г. при Казревкоме с целью управления отдельными отраслями Казахстана: народного просвещения, рабоче-крестьянской инспекции, внутренних дел, финансовой, почты, телеграфов, юстиции, социального обеспечения, земотдела, Казахского бюро ВСНХ, Казахского краевого комиссариата по военным делам, Комитета по проведению трудовой повинности.

Согласно декрету «Об образовании КАССР» от 26 августа 1920 г. в целях единства финансовой политики на всей территории РСФСР республиканские наркоматы продовольствия, финансов, труда, Рабоче-крестьянская инспекция, Совет народного хозяйства, Казахское Статбюро, Управление почт и телеграфов, КазЧК (впоследствии Государственное политическое управление – ГПУ КАССР) объявлялись объединенными, то есть подчиненными соответствующим комиссариатам РСФСР и являлись как бы их местными органами.

Руководители объединенных отраслевых наркоматов и управлений должны были назначаться соответствующими народными комиссариатами РСФСР по согласованию с СНК КАССР. Эти наркоматы также были ответственны перед КазЦИКом и СНК КАССР. Это было двойное подчинение: вертикальное – по линии центра и горизонтальное – краевым органам власти.

НК внутренних дел (без Управления почт и телеграфов), здравоохранения, просвещения, социального обеспечения, юстиции, земледелия находились в республиканской компетенции, то есть были автономными и несли непосредственную ответственность перед КазЦИКом, а между сессиями КазЦИКа – перед его Президиумом и СНК КАССР. Но это также не исключало их ответственности перед ВЦИКом.

Автономные народные комиссариаты назначались и освобождались непосредственно КазЦИКом. Кроме того, в своей деятельности они не подчинялись в вопросах, отнесенных к их компетенции, одноименным народным комиссариатам РСФСР, но постоянно испытывали «стремительный напор центра»[3,с.2]. К примеру, 18 апреля 1929 г. наркоматам юстиции автономных республик был направлен циркуляр за подписью прокурора РСФСР для «сведения и исполнения», в котором давались «категорические директивы на места о необходимости пресечения каких бы то ни было нарушений революционной законности в проведении хлебозаготовительной кампании».

13 октября 1920 г. на заседании Всеказахского ЦИК Советов рабочих, казахского трудового народа, крестьянских, красноармейских депутатов были проведены выборы СНК КАССР с назначением наркомов: нарком внутренних дел – Мырзагалиев, юстиции – Губайдулла Алибеков, просвещения А. Байтурсынов, здравоохранения - Шамов, социального обеспечения – Арганчеев, земледелия - Харлов, продовольствия - Мартынов, финансов – Калашников, народного хозяйства – Покровский, Рабоче-крестьянской инспекции – Галандин, труда – Заромский, путей сообщения Коростелев [4,л.1]. Всего было создано 13 наркоматов. Впоследствии их число будет доведено до 30 объединенных и автономных наркоматов.

Народные комиссары и объединенных, и автономных наркоматов назначались и освобождались КазЦИКом и были подотчетны ему. Таким образом, был установлен трехступенчатый уровень полномочий, когда высший уровень подразумевал исключительно компетенцию московских властей Союза. В их введение переходила внешняя политика и внешняя торговля, военно-оборонные дела и ОГПУ. Второй уровень был представлен объединенными наркоматами и третий – автономными. Недостаточно была продумана система объединенных и автономных наркоматов. В конституционных актах отсутствовало

четкое разграничение между ними в формах управления, строгое определение сферы их компетенции и границы полномочий, соотнесенность с центральными органами управления КазАССР, КазЦИК и КСНК. По существу, система объединенных и необъединенных наркоматов не являлась необходимостью для Казахской автономной республики в процессе формирования структуры высших органов государственной власти. Их существование было продиктовано политикой центра на удержание в социально-экономической и политической зависимости всех бывших национальных окраин, взятие под контроль важных направлений политической и экономической жизни регионов.

Народные комиссариаты осуществляли свои полномочия на основании особых положений о каждом из них, утверждаемых КазЦИКом и СНК, а также соответствующих законодательных актов СССР, РСФСР и КАССР. КазЦИК и его Президиум вырабатывал положения, определявшие функции и задачи народных комиссариатов, а также устанавливал систему и структуру их аппаратов.

Провозглашение автономии Казахстана представляло важное звено закрепления государственности советского типа. Это был очередной крупный успех московского политического руководства, партии большевиков, но не коренного населения края. Большевики сумели, эксплуатируя тягу казахского этноса к национальной независимости, к автономным суверенным правам, направить часть освободительного потока в желаемое центру русло. Государственный аппарат, созданный в Казахстане, в точности копировал центральный и был централистски-бюрократическим. Высшим звеном государственной власти была партия, а не Советы, ставшие послушными орудиями утверждения партийных решений. В области компетенций государственных органов Казахстана возобладала тенденция к возрастающей концентрации полномочий центра и ограничения полномочий республики.

Список использованной литературы:

1.ЦГА РК ф.5.Оп.4.Д.5,Л.118.
2. ЦГА РК ф.5.Оп.3.Д.15.Л.10
3.Отчет КазЦИКа и СНК//Советская степь.№40.1924. 8 января.С.2.
4. ЦГА РК ф.5.Оп.1.Д.1.Л.1.

***

Мақалада большевиктер жетекшілерінің ұлттық мәселе құқығын мойындау жөніндегі көзқарастары көрсетіледі.

***

This article consider important problems of national politic through the point of view of national policy in USSR.

ӘОЖ 355.233(574) -09

Әбуов Ә.Е.
п.ғ. к., М. Әуезов атындағы ОҚМУ
«Спорт және туризм» факультетінің деканы
Қалиев Ж.Н.
п.ғ.к., ҚР БҒМ Мемлекет тарихы институтының
бас ғылыми қызметкері

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМ

«Қадірін білмеппіз ғой тірі кезде, деп боздар сорлы қазақ мен өлгенде»
Бауыржан Момышұлы

Қазақстан Республикасы 1991 жылғы 16 желтоқсанда өз тәуелсіздігін жариялағаны баршамызға аян. 1995 жылғы 30 тамызда бүкіл халықтық Референдум арқылы «Қазақстанды демократиялық, зайырлы, құқықтық мемлекет» - деп жариялаған Қазақстан Республикасының Ата Заңы - Конституциясы қабылданды. Негізгі байлық - адам, оның өмірі. Қазақстанның Конституциясы, Елтаңбасы, Туы және Әнұраны бар.

Қазақстан Республикасы - тәуелсіз мемлекет бола алатындығын бүкіл әлемге дәлелдеді. Ендігі басты міндет - осы мемлекетіміздің өркендеп өсуі, халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын көтеру. Қазақстанды «Отаным» деп таныған әр азаматтың осыған әлі келгенше үлес қосуы - бұның басты шарттарының бірі. Жастарға патриоттық тәрбие берудің бағдарлы идеяларын Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан - 2030» Қазақстан халқына Жолдауының «Қазақстан мұраты» деп аталатын бөлімінде: «...біздің балаларымыз бен немерелеріміз... бабаларының игі дәстүрін сақтай отырып қазіргі заманғы нарықтық экономика жағдайында жұмыс істеуге даяр болады. Олар бейбіт, абат, жылдам өркендеу үстіндегі күллі әлемге әйгілі әрі сыйлы өз елінің патриоттары болады», - деп үміт артқан [1].

Қазақстандық патриотизм - адамның өзінің туып-өскен өлкесіне деген сүйіспеншілігімен қоса, үлкен достық отбасын құрайтын жүзден астам ұлттар мен ұлыстар мекендеп отырған біздің ұлан-байтақ Отанымызға деген сүйіспеншілік. Әр адамның

Отанға деген сүйіспеншілігі осы жерде тұратын барлық адамдарға деген достық пен туысқандық сезімімен біртұтас болып табылады. Жастарды қазақстандық патриотизм рухында тәрбиелеу нәтижесінде қандай ұлттың өкілі болмасын өзін біртұтас көп ұлтты мемлекеттің - Қазақстан Республикасының азаматымын деп сезінеді, Қазақстан Республикасының азаматы болуды өзіне тиген зор бақыт және үлкен жауапкершілік деп түсінеді.

Лаңкестік пен экстремизмге қарсы күрес бүгінгі күні барлық өркениетті елдердің басты мәселесі болып отыр. Отанымыздың территория бүтіндігін сақтау, халықтың тыныштығын алатын лаңкестерге қарсы ұйымшылдықпен күрес, мемлекетімізге қауіп төндіретін кез-келген сыртқы және ішкі күштерге қарсы тұрудың өзі жастарды Отаншылдық рухта тәрбиелеу міндетін жүктейді. Осыған орай, патриоттық тәрбие мәселесі - адамзат тарихының өн бойында ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлы мақсат болғандықтан жастардың бойында Отанға деген сүйіспеншілік қасиетін дарыту әр уақытта да көкейкесті мәселе болып қала бермек.

Қоғамның қазіргі даму кезеңінде болып жатқан әлеуметтік, саяси және жаңа технологиялық өзгерістерден, ұрпақ тәрбиесіндегі бетбұрыстардан білім мен тәрбие жүйелерінің ісін жаңа сатыға көтеру қажеттілігі туындап отырғаны мәлім. Осыған орай, бүгінгі таңда қоғамның ұлттық мәдени тұрғыдан кемелденуі жастарды өз халқының рухани қазынасымен, ұлттық тәрбиенің озық, өнегелі дәстүрлерімен тереңірек таныстыру, соның негізінде жеке тұлғаны қалыптастырып, оның шығармашылық, рухани мүмкіндіктерін дамыту көзделеді. Өйткені, еліміздің болашағы, оның материалдық және рухани дамуы жастардың білімі мен тәрбиесінің деңгейіне байланысты.

«Атамекен немесе Отан» дегенде біздің көз алдымызға еліміздің айдын шалқар көлдері мен мөлдір бастау қайнарлары, сарқырай аққан тасқынды өзендері, алып таулары мен жасыл желек жамылған сыңсыған орман-тоғайлар, кең байтақ, ұланғайыр далалар келеді. Н.Ә. Назарбаев: «Әрбір адамзат тарих қойнауына тереңдеу арқылы өзінің ата-бабалары қалдырған осындай кең-байтақ жердің лайықты мұрагері болуға ұмтылсын» - деген аталы сөз келтірген.

Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан тәрбиелік ой-санасы ежелгі түркі тайпаларының наным-сенімдерімен астасып жатқандықтан, оларды бір-бірінен бөліп қарау мүмкін емес. Себебі,

халық дүниетанымының өзегі сол көне ұғымдарда жатыр. Халқымыздың ұзақ уақыт бойы рулық-қауымдық құрылыс пен патриархалдық-феодалдық қоғамда өмір сүруі қазақ даласында түрлі наным-сенімдердің белең алуына себепші болды. Осындай жағдайда қалыптасқан қазақ халқының дүниетанымы да аса күрделі. Әуел баста олардың салт-санасын ежелгі түркі тайпаларынан ауысқан мифтік, космогониялық, анимистік, тотемдік, шамандық ұғымдар билесе, VIII ғасырдан бастап сол көне ұғымдар Ислам дінінің әсеріне түсе бастаған.

Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарымыздың хадистерінде патриотизм идеясы өте жоғары қастерленеді, Отанды сүю асқан парасаттылық сезімімен бағаланады. Мысалы «Отанды сүймеген адамның иманы болмайды» немесе «Нағыз мұсылман - халқынан зәбір көрсе де, оны сүюді, оған қызмет қылуды тоқтатпаған жан» - деп, үлкен ұлағаттылық қасиет танытқан.

Қазақ халқының қаһарман батыр ұлы Бауыржан Момышұлы «Отан – оттан да ыстық», «Патриотизм - Отанға (мемлекетке) деген сүйіспеншілік, жеке адамның аман-саулығы қоғамдық-мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстылығын сезіну, өзінің мемлекетке тәуелді екеніңді мойындау, қысқасын айтқанда, патриотизм дегеніміз мемлекет деген ұғымды, оны жеке адам мен барлық жағынан өткені мен бүгінгі күнімен және болашағымен қарым-қатынасын біріктіреді» - деп атап көрсетеді [2].

Бауыржан Момышұлының өмірі мен оның XX ғасырдағы Кеңестік Қазақстан тарихында алатын орнын және атқарған қызметі мен соғыстағы ерлігін деректік материалдар негізінде жаңа көзқарастар тұрғысынан талдау - отандық тарих ғылымының мақсаты.

Қазақ халқының даңқын шығарып, абыройын асырған айтулы ұлдарының бірі - гвардия полковнигі, жазушы, Кеңес Одағының батыры Бауыржан Момышұлының Ұлы Отан соғысындағы ерлігін, соғыстан кейінгі қаламгерлік, ұлтжандылық, қасиеттері кейінгі ұрпаққа үлгі боларлықтай із қалдырды. Қазіргі жастарды отансүйгіштікке, адамгершілікке жалпы азаматтыққа тәрбиелеуде батыр бабамыздың шығармаларын басшылыққа алып көрсету - бүгінгі зиялы қауымның міндеті.

Бауыржан Момышұлы мұраларының жастарға ұлтжандылық тәрбие берер тұстары өте көп. Әсіресе «Москва үшін шайқас» - деп аталатын туындысы майданнан оралмай қалған жауынгерлер тағдырын көркем сөзбен суреттеп жазуы, қазіргі жастардың

бойында Отанға деген сүйіспеншілік із қалдырары анық. Қазақ халқында «Ақын елдің еркесі, батыр елдің серкесі» деп ақын мен батырды айрықша қастерлейтін дәстүр бар.

Бауыржан Момышұлы туралы кезінде Қаныш Сәтпаев «... Москваны қорғаудағы аса жауапты шептер, Қазақстанның абыройы мен даңқына орай, Қазақстанда генерал Панфилов жасақтаған дивизияға тапсырылды. Бұл оқиғалар біздің бәріміз үшін де өте маңызды, әрі біз бұл аса зор шайқастар жөнінде тереңірек білуге тиіспіз. Полковник Бауыржан Момышұлы сұрапыл шайқастарға қатысушы ғана емес, ол жетекші командир болды, сондықтан да оның әңгімелері бізге ерекше құнды болмақ» [3] - деген болатын.

Қай халықтың тәлімгерлік тәжірибесі болмасын, ол адамзат атаулыға ортақ рухани қазынаның құрамдас бөлігі. Қазақ халқының да мәдени жетістіктерін, қанына біткен адамгершілік, имандылық, балажандық, еңбексүйгіштік, қонақжайлылық, отаншылдық, т.б. қасиеттерін танытатын тәлімгерлік тәжірибесі бар. Онда кешегі өткен данагөй қариялар, ғұлама ойшылдар, шешен-билер, батырлар мен ақын-жыраулардың философиялық болжамдарының, психологиялық пайымдауларының, педагогикалық тұжырымдарының өшпес ізі жатыр.

Еліміз егемендікке қол жеткізген соң, жастарға ұлттық тәрбие беру уақыт талабымен бірге келген игілікті мақсат екені даусыз. Соған байланысты өсіп келе жатқан ұрпақты жарасымды әдеттілікке, ұнасымды ізеттілікке тәрбиелеу халқымыздың қасиетті қағидасы деп білеміз. Мына қайшылығы мен қасіреті асқынып тұрған заманда бұл айрықша мәселе. Осыдан барып қазіргі жастардың көпшілігі ата салтын, халықтық салт-дәстүрлерін білмейтін мәңгүрт, тұрпайы да дөрекі, рақымсыз, қатыгез болып өсіп келеді. Көптеген жастарымыз нашақорлық, мәңгі жазылмас ауруға ұшырап, өзін-өзі улап, жалғыздықтың қара уайымына салынып, өзіне-өзі қол жұмсап, ұрлық-қарлыққа барып, ағайын-туыстан безіп, о дүниенің есігін ашуда.

Ұлтжандылық тәрбиесі адам жанына ана сүтімен, қанымен, ата-ана тәрбиесімен және туған өлкесін, туған елін сүю, құрметтеу арқылы қалыптасатындықтан, жастардың бойындағы ұлтжандылықты өз халқының мәдениетімен, салт-дәстүрінен, әдет-ғұрпынан бөлек қалыптастыру мүмкін емес. Қазіргі Қазақстан Республикасында бұқаралық ақпарат құралдары айтып жүргендей «Қазақстандық менталитет» қалыптастыру арқылы ұлтжанды ұрпақ тәрбиелеу мүмкін емес болып отыр.

Әрбір мемлекеттің болмысын айқындайтын, сүйенетін рухани мұраты болуы тиіс. Біздің қоғамдағы бұл мұраттар өзгермелі, өтпелі сипат алуда. Дербес тәуелсіз ел болып қалыптасудың алғашқы жылдарында қазақ екенімізді өзгелерге таныту мәселесі алға шыққандықтан ұлттық идеология аса өзекті. Тәуелсіз ел ретінде өзгелерді мойындатып болған соң, ұлттығымыздың өзімізге қажетті мөлшерін алып болған соң, қоғамның даму ерекшелігіне сай, бұл күнде аса қажетті болып отырған рухани азықты іздестіру үстінде.

Патриоттық сезімнің сипаты жалпы адамзаттық құндылықтарға қарсы келмей, олармен үндес болуы керек, яғни ол кез-келген халықтың тілі мен мәдениетіне салт-санасы мен әдет-ғұрпына, т.б. ұлттық ерекшеліктеріне құрмет сезімімен қарау деген сөз.

Қазақстан мемлекетінің егемен ел болып қалыптасып, өркендеп гүлденуі ұлттық біртектілікті сақтаудан басталады. Оның басты құндылықтары - ана тілі, ұлттық рух, діни наным-сенімдермен тығыз байланысты екені баршамызға аян.

Қазақ тарихын тұңғыш зерттеуші ғалымдардың бірі - Шоқан Уәлиханов өзінің патриоттық сезімін білдіре келіп, «Менің патриоттық сезімім ірбіт сандығындай (матрешка сияқты бір сандықтың ішінде бір сандық, оның ішінде тағы бір сандық) мен ең алдымен өз отбасымды, туған-туыстарымды қадірлеймін, одан соң ауыл-аймақ, ел-жұртым, руластарымды, одан соң халқымды, одан соң Сібір орыстары, Ресей жұртын қадірлеймін», - деген екен [4].

Абай Құнанбаевтың еңбектерін зерделеп қарайтын болсақ, жастарды ерлік рухта, патриотизмге баулып, намысын, ар-ожданын, адамгершілік қасиеттерін оятуды үнемі мақсат етеді. Оның «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» [5] деген сөзі - ұлы гуманистік идеяның айқын көрінісі.

Қарап отырсақ, қай кезде болмасын халық игілігі үшін еңбек еткен ағартушылардың, ақын-жыраулардың барлығының мақсат-мүддесі қазақ халқын тек бірлікке, ынтымаққа шақыру, ешкіммен жауласпау, оқу-білімге уағыздау, адамгершілік, адал, шыншыл, өз Отанының патриоты болуға үндегенін байқаймыз. Бұл бүгінгі Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «әр этностың ұлттық сезімін сыйлап, бірде-бір ұлтпен қарама-қайшылық туғызбау» деген бағытымен үндесіп жатыр.

Бүгінгі қоғамдағы түбегейлі өзгерістер халқымыздың ауыз бірлігін, белсенділігін, әр азаматтың жеке басының жауапкершілігін талап етеді. Қоғамдағы келісім мен бейбіт өмір,

саяси тұрақтылық үшін жан аямай қызмет ету, өз Отанына, отбасына, елі мен жеріне деген сүйіспеншіліктен ғана туады.

Патриотизм сезімі - біздің халқымыздың болмысына ежелден сіңген қасиет. Ұрпақтан-ұрпаққа, атадан-балаға мирас болған өсиет.

Халық бірлігі, ұрпақ пен дәстүр сабақтастығы ұранымыз өз тарихымызға деген көзқарасымыз, біздің аға ұрпаққа деген құрметіміз, хандарымыз бен билеріміздің өмір жолдарын өзіміз ұстанып қана қоймай, оны келешек ұрпаққа жеткізу, насихаттау болып табылады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің «Қазақстанның болашағы - қоғамның идеялық бірлігінде» атты еңбегінде идеялық мәселелерге топтасудың керек екенін айтып, бірігуіне шақырып, бұл міндетті жүзеге асыруда білім берудің, отбасы, еңбек ұжымы сияқты дәстүрлі институттардың маңызды рөл атқаратынын, олардың ықпалы ерекше тиімді болатынын баса айта отырып, «Біздің тағы бір аса маңызды идеологиялық міндеттеріміз - Қазақстандық отансүйгіштікке тәрбиелеу, әрбір азаматтың өзін-өзі айқын билеу. Олай болса, осы міндетті орындау жолында тәрбие мәселесін қолға алып, жүйелі түрде мемлекеттік тұрғыда, пәрменді байыппен жүргізу болашақ ұрпақтарды аздырмай-тоздырмай қазіргі сауда-саттықтың, алдау-арбаудың ықпалына жібермей, етегіне сүйретпей еліміздің болашақ өркениетті дамуын алға бастыратын адамдарын тәрбиелеуіміз керек», [6] - деген болатын.

Қазіргі мемлекет міндеті - ұлттық тәрбие арқылы отансүйгіштікке, ұлтжандылыққа және салауатты өмір салтына ынталандыру, елінің табиғатын қорғау. Салауаттылық халықтың денсаулығына әсер ететін маңызды фактор екенін ескеріп, таза су кенеулі асты пайдалану, тазарту жүйелерінің болуы, қоршаған ортаны ластайтын және экологиялық зиян келтіретін объектілерді қысқартуды, темекі мен алкогольді қолдануды доғаруды, дене тәрбиесі мен табиғатты қорғауды көздейді.

Сонымен, егеменді елімізде ұлттық тәрбиені жандандырып, салт-дәстүрімізді сақтап, өмірдің озығын пайдаланып, тозығынан іргемізді аулақ салып, жастарымызды отансүйгіштікке, ұлтжандылыққа, салауатты өмірге, табиғатымызды аялауға тәрбиелеуіміз керек.

Патриоттық тәрбие жұмыстары барысында Отанға сүйіспеншілік, жалпы елдің экономикалық, ғылыми, моралдық, саяси, әскери қуатын арттыруға үлес қосуға дайын болу, Отанды идеологиялық, мәдени экспансиядан қорғау, қажет

болса қарумен қорғауға әзірлік сенімі қалыптасады. Жастар ар-ождан, намыс, қайырым, мейірім сезімдерімен қатар Отанын мақтаныш тұту, оның жетістіктеріне сүйсіну, қиындықтарына күйіну, әрқашан елін, жерін қорғауға дайын болу, басқаша айтқанда іс-әрекетімен ұштастыруға бейімделеді. Бұлар соғыссыз, бейбітшілік замандағы патриотизм қандай болу керек деген мәселенің шешімін анықтайды.

Бейбітшілік замандағы патриотизм біздің жағдайымызда береке-бірлік, экономикалық өрлеуге үлес қосу, қазақтар үшін ұлттық мүддені қорғау, оның сақталып қалуын басты мұрат ету деп білеміз.

Қазақстандық патриотизм Қазақстан Республикасының азаматы өзін осы елдің төл баласы нағыз азаматы ретінде сезінгенде, Қазақстанды өзінің туған елі, Отаны деп есептеген жағдайда ғана қалыптасады. Сол кезде ғана еліміздің мемлекеттік рәміздеріне ерекше құрметпен қарайды, шын ниетімен қадірлейді. Қазақстан азаматының Конституциялық құқығын сақтайды.

Қазақстандық патриотизмге өз Отанына, оның мәдениетіне, дәстүрлеріне деген шексіз сүйіспеншілік, ел жетістіктеріне деген мақтаныш, өз мемлекетінің экономикалық және саяси қуатын арттыруға бағытталған әлеуметтік белсенділік, Отанын, оның бостандығын, тәуелсіздігін аянбай қорғауға даяр болуы тән.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Н.Ә. Назарбаев. «Қазақстан - 2030». Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. – Алматы: «Білім», 1997.

2. Б. Момышұлы. Қанмен жазылған кітап. – Алматы: «Қазақстан», 1991.

3. Бауыржан Момышұлы. I том. – Алматы: «Жазушы», 2004.

4. Ш. Уәлиханов. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: «Жазушы», 1985.

5. А. Құнанбаев. Қарасөз. – Алматы: «Рауан», 1995.

6. Н.Ә. Назарбаев. Қазақстанның болашағы қоғамдық идеялық бірілігінде. – Алматы: «Қазақстан», 1993.

***

В данной статье авторы исследуют тему патриотизма и национального воспитания как одного из главных факторов независимости и процветания государства. Раскрывается роль наследия Б. Момышулы, его влияние на формирование у современной молодежи патриотизма, чувства долга перед Отечеством.

***

In the given article the authors investigate a theme of patriotism and national education as one of primary factors of independence and state prosperity. The role of B.Momyshuly heritage, its influence on formation of the modern youth sence of patriotismt and duty before the Fatherland reveals.

УДК 94(574): 929

Галеев Д.Ж.
полковник, начальник Департамента
по делам обороны ЗКО

СТАНОВЛЕНИЕ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ КАЗАХСТАНА: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

25 октября 1990 года Верховный Совет Казахской ССР, "выражая волю народа Казахстана, осознавая ответственность за судьбу казахской нации, исходя из решимости создания гуманного демократического правового государства", провозгласил государственный суверенитет Казахской ССР (1). В принятой Декларации о государственном суверенитете отмечалось, что Казахская ССР принимает все меры по охране, защите и укреплению национальной государственности. Именно с этого времени проблемы обеспечения военной безопасности страны стали задачей самого Казахстана. Более рельефно эти проблемы обозначились после провозглашения государственной независимости Республики Казахстан 16 декабря 1991 года (2). Конституционный закон о государственной независимости Республики Казахстан определил, что "Республика Казахстан в целях охраны своей независимости и территориальной целостности имеет право на создание собственных Вооруженных Сил".

С этой целью 25 октября 1991 года по Указу Президента Казахстана был образован Государственный комитет обороны Казахской ССР (3), который затем, в связи с переходом республики к полной самостоятельности в решении оборонных вопросов был трансформирован в Министерство обороны Республики Казахстан.

Значимой вехой в летописи молодого независимого государства является создание собственных Вооруженных Сил, предусмотренное Указом Президента Республики Казахстан от 7 мая 1992 года /4/.

В Указе четко было определено, что воинские объединения, соединения, части, учреждения, организации, полигоны, арсеналы, базы хранения, склады, движимое и недвижимое военное имущество Объединенных Вооруженных Сил Содружества, дислоцированные на территории Республики Казахстан, передаются под юрисдикцию Республики Казахстан и включаются в состав Вооруженных Сил Республики Казахстан с соблюдением

условий Соглашения об Объединенных Вооруженных Силах СНГ…».

За основу строительства Вооруженных Сил Республики Казахстан были взяты принципы и основы строительства и развития Советских Вооруженных Сил. Исходя из этого, части и соединения создаваемых Вооруженных Сил Республики Казахстан имели старую структуру, унаследованную от Вооруженных Сил СССР. Так, Сухопутные войска создавались на базе частей и соединений 40-й армии; Военно-воздушные силы – на базе авиационного корпуса, силы Противовоздушной обороны – на базе частей корпуса ПВО. В результате армия Казахстана включила в себя Сухопутные войска, ВВС, ПВО, а также части боевого, специального, тылового обеспечения и войсковые группировки Гражданской обороны /5/.

С момента строительства Вооруженных Сил важнейшей проблемой стало создание **нормативно-правовой базы** армии суверенного государства. И это не случайно. Жить в суверенном государстве по законам, утвержденным в ранее существовавшем СССР было нельзя. Чтобы поддержать обороноспособность государства на уровне, необходимом для защиты суверенитета, территориальной целостности и неприкосновенности границ, в Конституции Республики Казахстан определялось, что «Защита Республики Казахстан является священным долгом и обязанностью каждого ее гражданина» (6).

Был принят блок военных Законов Казахстана. Прежде всего, это Законы Республики Казахстан «Об Обороне и Вооруженных Силах Республики Казахстан», «О всеобщей воинской обязанности и военной службе», «О мерах по социальной защите военнослужащих и лиц, уволенных с воинской службы на территории Республики Казахстан», «О статусе и социальной защите военнослужащих и членов их семей» и другие. Эти Законы определяли роль, место и задачи Вооруженных Сил; основные положения прохождения военной службы, подготовки граждан для призыва и увольнения с действительной военной службы в запас, ответственность граждан и должностных лиц за нарушения законодательства о всеобщей воинской обязанности и были законодательно закреплены статус и социальная защищенность военнослужащих Республики Казахстан, установлены права, свободы, обязанности и ответственность военнослужащих при исполнении воинского долга.

С принятием нормативно-правовых актов Казахстана Президент и Правительство разработали комплекс взаимосвязанных приоритетов в реформировании армии Казахстана. Это создание эффективной системы управления, изменение структуры войск, подготовка военных кадров, вооружения армии, сотрудничество с армиями европейского сообщества, поднятие престижа воинской службы, наконец, решение проблем межнационального общения в воинских коллективах.

Конечно, рассмотреть, как решались эти вопросы в течение десяти лет независимости Казахстана мы не имеем времени. Анализ многих фактов показывает, что многое сделал для стабилизации обстановки в армии, сохранения техники и вооружения от расхищений первый Министр обороны генерал армии С.К. Нурмагамбетов (7).

В последующие годы к руководству Вооруженными Силами приходит молодой, но имеющий большой опыт оперативной работы, человек с аналитическим умом, генерал-лейтенант Касымов А.Х. Им еще в 1992 году предлагалось закончить реформирование армии к 2000 году. Однако А.Х. Касымову по целому ряду причин так и не удалось претворить в жизнь свои идеи.

Эстафету по строительству и реформированию армии принял новый Министр Обороны генерал-полковник М.К. Алтынбаев. Основой руководства Министр Обороны считал управление войсками. Было предусмотрено создать современную структуру управления Вооруженными Силами в мирное время, которая без значительных изменений способна была бы выполнять свои задачи и в особый период.

Разграничения функций Министерства обороны и Генерального штаба, преобразования Главного штаба в Генеральный штаб Вооруженных Сил Республики Казахстан, осуществление гражданского контроля над Вооруженными Силами и создание трех видов Вооруженных Сил, таков перечень осуществленных мероприятий под руководством генерал - полковника Алтынбаева М.К. (7).

К концу 90-х годов в стране произошли существенные изменения. Была принята новая Конституция, в которой уточнены полномочия Президента республики – Верховного Главнокомандующего Вооруженными Силами, а также органов

государственного управления по вопросам обеспечения национальной безопасности. Вступили в действие Стратегия развития Казахстана до 2030 года и Стратегия национальной безопасности республики на 1999 – 2005 годы, в которых были определены приоритетные направления в сфере обеспечения военной безопасности.

Качественные изменения претерпели и Вооруженные Силы. Изменились не только задачи, которые решает армия, но ее состав и структура. За счет укрепления добрососедских отношений со всеми сопредельными государствами был создан пояс безопасности. Вместе с тем возникали новые угрозы. В частности, источниками дестабилизации обстановки в регионе стали распространение экстремизма, международного терроризма, оружия массового поражения и появление в Азии новых ядерных государств.

Необходимость адаптации к изменившимся реалиям потребовала переосмысления взглядов на обеспечение военной безопасности государства, предотвращение войн и вооруженных конфликтов, а также на военное строительство, на применение Вооруженных Сил, других войск и воинских формирований для защиты национальных интересов и выполнения международных обязательств Казахстана. То есть, назревала необходимость принятия новой **Военной доктрины**, что было сделано новым Министром обороны генерал-лейтенантом С.Б. Токпакпаевым и его командой (7).

Принятие новой Военной доктрины Республики Казахстан явилось поворотным этапом в строительстве Вооруженных Сил.

Военная доктрина Республики Казахстан имеет оборонительную направленность, у Казахстана нет противников за ее границами. Вооруженные Силы создаются и существуют для защиты суверенитета, независимости и территориальной целостности республики (8).

Настала необходимость строительство и реформирование Вооруженных Сил направить в русло крупномасштабной, научно-продуманной реформы. Военная реформа – это радикальное преобразование существующей в государстве военной системы. Она должна стать комплексом научно-обоснованных политических, экономических, правовых и организационных мер, преобразованием государственных структур, связанных с обороной государства, ориентацией их на гарантированное предотвращение войны, обеспечение более надежной защиты Казахстана, разумное

сочетание политических и военных мер для решения задач обороны страны и экономии бюджетных средств.

Основными направлениями военной реформы государства должны быть:

1. Реформа Вооруженных Сил.
2. Создание военного производства путем преобразования имеющейся военной промышленности и рациональной ее конверсии.
3. Минимальное использование ассигнований на оборону в связи со сложностью экономической ситуации в государстве.

В настоящее время, в соответствии с Указом Президента страны Н.А. Назарбаева, осуществляется формирование Южного и Восточного военного округов. В последующем будут образованы Западный и Центральный округа. Особо подчеркнем, что создание управлений военных округов осуществляется за счет штатной численности органов управления, реорганизации штабов, объединений и соединений.

В свете требований новой Военной доктрины в течение 2000 года проведена серия командно-штабных и войсковых учений, на которых совместно с другими силовыми структурами отрабатывались вопросы борьбы с незаконными воинскими формированиями, методы проведения контртеррористических операций. В их числе стратегическое командно-штабное учение, учения в Восточном и Южном регионах, а также участие в совместном командно-штабном учении Вооруженных Сил пяти государств.

Важнейшей составной частью военной реформы является повышение престижа военной службы, создание эффективной системы социальной защиты военнослужащих и членов их семей.

Потребуется пересмотр всего уклада воинской службы и организации военной службы. Исследования показывают, что без принятия радикальных мер, путем администрирования и усиления нажима на подчиненные войска, на оставшемся запасе моральной прочности и сознательности подчиненных не удастся переломить наметившиеся негативные тенденции, достичь существенных результатов. Поэтому, основным мероприятием Президента и Правительства стало совершенствование системы оплаты труда военнослужащих и работников правоохранительных органов, а также комплексная информационная программа по поднятию престижа Вооруженных Сил и военной профессии.

В целом, изменения, происходящие в армии в последнее время, позволяют утверждать, что начало XXI века являются годами становления Вооруженных Сил в новом качестве и стабилизации положения в нашей стране.

Как отмечает Министр обороны: «У нас, военных специалистов, не вызывает сомнения тот факт, что осуществление намеченных мероприятий военной реформы поможет провести необходимые преобразования, направленные на реализацию Военной доктрины, значительно укрепит боевой потенциал Вооруженных Сил, сделает военную службу более привлекательной…».

В результате реформирования Вооруженных Сил, казахстанская армия должна отвечать следующим требованиям.

Это немногочисленная по составу, но мобильная, хорошо оснащенная и высокотехнологичная армия, с хорошей огневой мощью, способная совершать быстрые и эффективные маневры и в кратчайшие сроки решать любые задачи на огромных просторах нашей страны. Это армия, оснащенная автоматизированными системами управлениями, войсками и оружием, современными средствами связи и навигации. Это – профессиональная армия, где будут служить истинные патриоты своей отчизны, для которых независимость Родины будет превыше всего. Это – армия, в которой не должно быть должностных преступлений и злоупотреблений. Это армия, служба в которой будет мечтой молодых людей, служба действительно престижная и почетная /9/.

Список использованной литературы:

1. Декларация о государственном суверенитете Казахской Советской Социалистической Республики. Постановление Верховного Совета Казахской Советской Социалистической Республики.//Казахстанская правда. 1990. 28 октября.

2. О государственной независимости Республики Казахстан. Конституционный Закон Республики Казахстан от 16 декабря 1991 года. // Новые законы Республики Казахстан. – Алматы: Адилет, 1992. Т.1. –С.7.

3. Об образовании Государственного комитета обороны Республики Казахстан. Указ Президента Республики Казахстан // Казахстанская правда. 1991. 26 октября.

4. О создании Вооруженных Сил Республики Казахстан //Казахстанская правда. 1992. 8 мая.

5. Нурмагамбетов С.К. А в памяти нет тишины… -Алматы: Ана тілі. 1999.

6. Конституция (Основной закон) Республики Казахстан // Казахстанская правда. 1995. 7 сентября.

7. Муханбеткалиев Х.С. История создания и развития Вооруженных Сил Республики Казахстан (1991-2000 гг.). Диссертация …канд. военных наук.

8. Военная доктрина Республики Казахстан. Указ Президента Республики Казахстан от 10 февраля 2000 года //Воин Казахстана. 2000. 12 февраля.

9. Тасбулатов А.Б. Развитие профессионального военного обучения в Республике Казахстан.– Алматы: Білім, 2000. -С.150.

***

Мақалада егеменді Қазақстан Республикасының Қарулы күштерінің құрылымы, принциптері, негізгі мақсат-міндеттері сөз болады.

ӘОЖ 94(574)

Өтениязов С.
т.ғ.к., Каспий технологиялар мен инжиниринг университеті профессоры, испан тілі мен әдебиетінің маманы, аудармашы, Мадрид университетінің профессоры (2001)

ХУНДАРДЫҢ ҚАЛА МӘДЕНИЕТІ

«Пренебрежение ученых к степным народам задерживает развитие науки. Установлению правильных взглядов на роль этих «варваров» и на историю духовно-культурных заимствований мешают наше арийское высокомерие, ложная историческая перспектива. (Г.Н.Потанин, Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. М., 1899.*)*

Шығыстағы хундар империясы туралы жазба тарихы деректері негізінен қытай тіліндегі материалдардан тұрады. Одан беріде түрік тіліндегі жазба деректер негізінен тастағы жазулар мен түркі аңыз ертегілері. Солардың ішінде негізгі жазба деректің бірі - әдеби дастан Оғыз хан туралы жырлар мен аңыздар.

Ертеде өткен бабаларымыздың тарихы туралы қытай тіліндегі жазба деректер соңғы екі ғасырдан бері зерттеліп келеді. Оған алдымен көңіл бөлгендер француз тарихшылары Шаванн (Chavanes E.), Дегин (Deguinges) ж.б. болса, Ресей тарихшыларының ішінде Н.В.Бичурин аудармалары біздің зерттеуіміздің негізі болды.

XX ғасырда ірі ғалымдар аталған мәселені қайта қарады. Олардың ішіндегі көрнектілері А.Н.Бернштам, В.С.Таскин, Н.В.Кюнер ж.б. Алайда, XX ғасырдың соңғы ширегінде Ресейдің ірі ғалымдары хундар тақырыбын қайта қарап, көптеген жаңалықтарды дүниеге әкелді. Солардың ішінде біздің негізгі алғанымыз - Е.И.Кычанов, Ә.Х.Марғұлан, С.Г.Кляшторный, Б.Е.Көмеков, Л.Кызласов, Н.Н.Крадин сынды белгілі ғалымдар еңбектері. Аталған ғалымдар еңбектерінде ертедегі хундардың саяси тарихы, мемлекеттілігі, шаруашылығы, мәдениеті, қала мәдениеті зерттелген.

Қала мәдениеті дамыған жерде, оған қоса міндетті түрде жер өңдеу мәдениеті де дамиды. Осы егіз екі мәдениеттің хундарда дамығанына көп уақыттар бойы Еуропа ғалымдары күдікпен қарады. Хун ордасындағы аталған мәдениеттер қатар дамыған болса да қытай мәдениетінің әсерімен ғана дамыған, ал жер өңдеу мәдениеті тек қытайлық құлдар арқылы дамыған деп түсіндірілді.

Хундардың адамзат тарихындағы саяси орны мен мәдениетін қытай жазбаларына сүйеніп арнайы тақырып ретінде алғаш зерттеген Ә.Х.Марғұлан болатын. Академик Ә.Х. Марғұланның аса көп көңіл бөлген бір мәселесі хундар тарихы мен мәдениеті болса, соның ішінде олардың **қала мәдениетіне** ерекше зер салған еді. «Хундар кең байтақ сахараны ең ескі заманнан қоныс етіп, талай ғажайып белгілердің сілемін қалдырған», – дейді Әлекең. «Олар қалдырған байтақ мәдениет белгілері тізбек-тізбек жойқын түрде кездесіп, топталған оба, қорым, ел басқарушылардың жойқын қабыры түрінде (Алматы, Есік, Қапал, Алтын-Асар), не топталған ескі қалалардың жойқын үйіндісі түрінде бір ғажайып дүние көрініп, өзінің мәдениетіне, ескі дәуірде жасалған өнер түріне адамның ойын ерекше тартады. Бұл бай мәдениет түрі тек жақын арада зерттеле бастады, бірақ жойқын зерттелуі әлі ілгеріде сияқты. Олардың ең негізгі топтасқан жерлері Жетісу, Шу, Талас өзенінің бойы, Сырдария, Қаратау, Орталық Қазақстан, Алтай, Арал теңізінің маңы» - деп көрсетіп, Қазақстанның басқа да жерлеріндегі археологиялық қазбаларды көрсетеді. «Бұлардан басқа хун мен үйсіндердің көп қала, атақты сарайлар тұрғызған өлкелері Шығыс Түркістан, Тарым, Лобнор өзенінің бойы, Дун-Хуан, Кокунар, Ордос, Алтай, Қангай тауларының іші» **[1],** - деп көрсетеді.

Осынау хундардың мәдени ошақтарына зер салып қараған Әлекең хун мен үйсіндер тек қана су іздеп, өріс іздеп көшіп қана

жүрген ел емес, олардың байтақ қалалары, қысқы қыстаулары, терең қазған құдықтары да өте көп болғанын айтады. Олардың атақты шеберлері ағаштан әдемі күйме, жазғы киіз үйлерді көркем түрде жасап оларды “орда” деп атағанын көрсетіп, Бичурин кітабына сілтеме береді.

Әлекең жалпы хундардың Шығыстағы мәдени орталықтарын төрт ордаға бөліп қараған:

Біріншісі - Орхон өзені бойында, Қангай тауының етегінде (хунну-хэ), екіншісі - Шығыс Түркістанда Теріскей Тянь-Шань тауында, атақты Хоян ордасы. Үшіншісі Хюйбу ордасы деп аталады. Төртіншісі - Сюйбу ордасы. Ордос алқабындағы осынау қалаларды Бичурин: “Сюйбу знаменитый хунский Дом в Ордосе”-деп көрсеткен, ал оны басқарушы хундардың атақты бегін Сюйбудан (Сүбелен)-деп көрсеткен.

Хундар мен үйсіндер үйлерін көбінесе тастан, кірпіштен, ағаштан жасап, әдемі ғимараттар тұрғызған. Олардың мәдениетінің аса жоғары болғанын айта келіп, К. Акишевтің археологиялық қазбалары негізінде Талас, Қызыл Қайнар, Шөлтөбе, Сыр бойында Ақтобе-2, Жетіасар және басқа елді-мекендерді көрсеткен [2].

Ертеде аса көп қала тұрғызған елдер хундар мен қаңлылар екенін Әлекең ерекше атап көрсетеді. Хундардың қала мен қыстауды көп тұрғызған жерлері Ордос, Кокунор, Дун-Хуан, Шан-Шан (Лобнор), Тарим өзенінің алаптары, Хами, Теріскей Алатау, Тұрфан өлкесі және Жоңғария Сахарасы. Осы өлкені қоныс еткендер хундардың екей тайпасы. Б.э.д. 177 жылға дейін хундар империясы күшейген кезде оларға үйсіндер мен ғұздар түгелдей бағынған еді. Сол кездегі хундардың күшеюі және саяси тарихында ер Қоянның аты көп аталады.

Сол кездегі Қытай елшіренің жазбаларына қарағанда хундар трим мен Алатау өлкесінде барлық жерге қала тұрғызуды ойластырған. Қалаларды және көптеген қамалдарды, әсіресе, Ордос аймағында көбірек құрған. Ордостағы хундардың атақты қорғанының бірі Лун-Гуан (Ұлы қорған) әлде Анжун-Гуан деп атайды. Осы қорғанды б.э.д. 140 жылы Қытай әскері өртке алдырған еді.

Ордостағы хундардың ескі қорғанының бірі б.э.д. 223 жылы Хун патшасы Тұман салдырған болатын. Шеу-Сян Сары өзеннің күншығыс жағасында, Тохты-Хота қаласына жақын жерде тұрған Ордостағы мықты қорған еді. Тун-Гуан (Түн қорған) Шань-Си

өзені бойында және басқалары Қытайға қарсы құрылған әйгілі қамалдар еді. Бичурин еңбектерінде осы қорғандар туралы:

“Хунны строили землянки на границе для наблюдения китайцев. Строение для пограничного караула называетсы эуто. Там жили военные пограничных караулов”[3], -деп жазған. Мұндай қытайларға қарсы тұрғызылған көптеген хун қорғандары мен қамалдары б.э.б. III-I ғасырларда Ордос аймағында Кокунорда, Дун-Хуанда, Лобнорда, Кун-Лунь тауының ішінде Тарим аймағында, Теріскей Алатауда, Алтайда өте көп болды.

“Сондай жойқын, мықты қорғандардың бірі Гао-Кюс биік қамалы Мөденің кезінде тұрғызылған үлкен бекініс болатын. Соған ұқсас алып құрылыстар Ордос бойында Лин-Жун (Ин-Шань) тауының биік асуында, Сары өзеннің (Хуан-Хэ) Тәңірі көлден күншығысқа қарай бұрылатын жеріне қарсы салынған үлкен мұнара”[4]-деп көрсетеді Ә.Х. Марғұлан. Сондай-ақ, Әлекең осы алып құрылыстардың көбі Мөде тұсында құрылғанын айтады. Б.э.д. 121 жылы Қытай әскері жүз мыңдаған әскерімен келіп, өртеп, қиратып кеткен екен. Сонда хундардың бір тобы Гао-Кюстен қашып Лобнор, Кун-Лунь тауына ығысады. Алайда, сол қытайлардың баса көктеп кірген жойқын шабуылынан соңғы кезде де көптеген хундардың қорғандары құрылған екен.

Ә.Х. Марғұлан көрсеткендей, Ордос (Ортос), (Өр төс) – хун тілінде биік, алаң деген мағына береді. Ал, қытай тілінде Хэ – нан… Сол Ордос өлкесі, яғни Сары өзен жағасындағы биік қорғандар құрылған алаң Оңтүстік жағында Шанси өлкесімен шектеседі. Осы екі өлкенің екеуінде де хундардың ескі тайпасы Хя мекендеген болатын. Хундардың әйгілі патшасы Мөденің (б.э.д. 209-177 патша болған) шыққан елі осы Хя тайпасы болатын. Сол Ордостағы бір таудың аты Хя-Шан, яғни Хя-Тау (қытайша шан-тау) болса, әйгілі ел басқарушылардың бірі Хялян (Қыран) деп қытай деректерінде жазылады [4].

Хундардың әсем астаналары мен берік қорғандары туралы Л.Кызласов:

«...Древней летней столицей гуннов был город Лунчэн («Город императора», т.е. шаньюя), а зимней - Дайлин. В «Исторических записках» сообщается: «В 5-й луне съезжаются на большое собрание в Лунчэне, где приносят жертвы предкам, небу, земле, духам людей и небесным духам. Осенью, когда лошади откормлены, съезжаются на большое собрание в Дайлине, где подсчитывают и проверяют количество лошадей и домашнего

скота».[18] Из этого текста видно, что Лунчэн («Город шаньюя») являлся не только имперской ставкой гуннов, но и их храмовым (религиозным) центром, в то время, как Дайлин — исполнял экономическую функцию в гуннском государстве. Еще говорится о построенном гуннами государственном хранилище — городе Чжаосиньчэн у горы Тяньяньшань (южная оконечность Хангайского хребта). В этом укрепленном стенами городе-крепости находились центральные склады, в которых хранились общегуннские запасы зерна и, вероятно, другие ценности и товары.

В источниках сообщается не только о столичном городе Лунчэне, но и о том, что гуннские государи-шаньюи строили и в других местах храмы, молельни и даже дворцы-резиденции. В своих землях гунны выкапывали глубокие рвы - препятствия, сотни колодцев и жилые землянки для пограничных караулов.[19] Последнее сведение может быть истолковано так, что гунны на целом ряде ответственных рубежей поддерживали постоянную охрану государственных границ...» [19, 52б.] **,** - деп түйіндеген болатын.

Хундардың жерінің аттары және қалаларының аттары әрқашан өзінің елінің атымен, яғни белгілі тайпалардың атымен аталып отырды.

Хундардың үлкен қалаларын өз бетімен басқаратын жеке ханы, билері болды. Олардың Шанси өлкесінде Шангун деген бір қаласы б.э. 3 ғасыр бұрын дәуірлеп тұрды. Онда тұратын хун тайпалары қытай тілінде: - Байди, Чиди, Жунди деп аталғанын көрсетеді Ә.Х. Марғұлан [5].

Бабаларымыз хундар сол өлкеде ұзақ жылдар бойы жасаған және мәдениеті жан-жақты дамыған. Жазда жайлауға көшетін, қыста қалада тұратын. Елдердің негізгі бағатын малы жылқы, сиыр, қой болса, егетін егіндерінің негізі дәнді-дақылдар болатын. Бұл жерлерде тізбектелген қалалардың орындары өте көп. Сонау Лобнордан Памирге дейін созылады. Лобнор көлінің жағалауындағы көп қалалардың орындары әлі күнге дейін сақталған. Солардың тарихта жиі айтылатыны – Уйни деп аталатын Хун басшыларының әйгілі ордасы…

Лобнордан Батысқа, Даван (Ферғана), Қаңлыға, Шуға дейін ағылып жатқан үлкен жолдарды қазір “Жібек Жолы” болған жолдар деп атайды… Оңтүстікте Кун-Лунь тауларының ішінде Жохян деген бір ұлыс бар, оның қамалының аты Ян-Гуан, оны

басқарушы хундардың бір бегі Кюй-Хулай, кейінірек Қытайға бағынған еді [6].

Хундардың Екей тайпасы көп қалалар құрған және сол айтылған өлкенлерде көп жылдар бойы үстемдік жүргізгенін Ә.Х. Марғұлан жан-жақты көрсетеді. Қытайша екейлерді Икюй деп атаған. Қытай деректерін орыс тіліне аударған Бичурин кітабында екейлердің қала мәдениеті туралы: "… Икюйские жуны для ограждения себя построили города, которые богдахан покорил себя. Китай завоевал у икюйцев 25 гордов, коварно убил владетеля икюйских жунов в дворце, вселд за ним отправлено войско в икюй ит его царство уничтожено. Китай приобрел икюйские города Лун-си, Бэйди и Шанюн и для огрождения от хунов построил долгую стену…" [7] деп жазған еді.

Ә.Х. Марғұлан "… Екейлердің Ордос (Хан су) бойындағы орталық қаласы "Далай" деп аталған, кейде "Юсба" (Чуба) деп те аталған, екейлердің салты Жетісуда жасаған Юсбан (Чубандарға) өте ұқсас. Мүмкін олармен аталас болуы керек. Екейлер тарихта Түрік қағанаты дәуіріне дейін кездесіп отырады. Батыс Түрік қағанатының бір ханы екейлерден шыққан. Екей – Жебе хан деп көрсетілген. Кейін екейлер Ұлы Жүз қазағының бір атақты тайпасына айналды. Атақты халық ақыны Жамбыл Жабаев - осы екей (икюй) тайпасынан.

Екейлердің бір тайпасы Деле Дун-Хуан мен Лобнордың арасын қоныстады. IV ғасырдың соңында олардың орталығы Гао-Гюй деп аталды, мәнісі биік күйме, қаңқа"- деп екейлердің Хун Ордасындағы және қазақ халқындағы алатын орнын көрсеткен еді.

Екейлермен көрші Ордоста отырған Хун тайпаларының біреуі – Қыны Ләуфан (Лаупан, Лапан, Алпан), Байлан, Аланку және басқалар. Олар - Ин-Шан тауындағы Гао-Кюе бекінісінде жасаған тайпалар. Олардың атымен аталатын Ордостағы бір астана қаланы Ләуфан деп атайтынын Бичурин де [8] көрсеткен еді.

Олардың мықты тірек қылған Гао-Кюе қорғанын б.э. дейінгі 128 жылы Қытай әскері жаулап алды. Содан кейін қытайлардың иелігінде қалды… Хундардың ұлы ордаларының бірі – Қоян (Дом Хояна), кейінірек хун ордасы ыдырағанда Сюйби деген атпен сәнбилерге мұра болып қалды….

Хундардың арасында көп уақыт жүрген және Арал теңізіне дейін барып қайтқан қытай елшілері Чжан Кян мен Ган-Иннің баяндауынша, Хун ұлыстарында қалалар өте көп болған. Олар Шығыс Түркістанда, Жоңғария, Алтай, Тарбағатай, Тянь-Шань

тауларында, Жетісуда, Сырдарияда, Арал теңізінің жағасында көп кездеседі. Сондай қалалардың көп жері - Хатар – Дария, Тарим өзенінің бойы, Лобнор, Құмыл, Турфан, Қашғар өлкесі, теріскей күншығыс Тянь-Шань тауларының ойпаттары… Құмыл өлкесіндегі б.э. үш ғасыр бұрын жасаған ескі қаланың бірі -"Нәжіхан", қытай тілінде И-Чжеу "Жеухан". Сол Нәжіхан қаласының батыс жағында тұрған "Юн-жун", ескі қала "Лун"(қазақша "Ұлу"), кейін сәнбилердің астанасы болды. Онда әдемі сарайлар мен әсем ғимараттар көп болған [9].

Хундардың Турфан өлкесінде Гао-Чан (Қаңқалы) деген қаласы болды. Жалпы бұл өлкеде жиырмадан астам қалалар болды… Орталық қаласы Жоха-Хота, оған жақын жерде ескі астана Қарахожа, Лукчак, Пичан қалары болған.

Қарашар (Янки) қаласы Лобнор көлінен 200 ли теріскейде, Тарим өзенінің жағасында орналасқан. Оның теріскей шығысында 190 ли жерде орналасқан ескі қала "Чаған-Түнге", екінші қала Халғаман (Қалқаман) тау ішіндегі қыстақ Қарашардың күнгей батысында 90 ли жерде орналасқан.

Қарашар өлкесіндегі хундардың ескі қаласының бірі – Улунтай (Лунтай), Қарашардың батысында 350 км жерде. Осы қаланы б.э.д. 103 жылы Қытай әскері қиратқан еді.

Сол өлкедегі хундардың ескі қалаларының бірі – Ғұма қаласы болатын. Ол ұлыстың орталығы еді. Ғұманың елі темір өндіріп, жез қорытқан және мәдениеті қарыштап дамыған ел еді. Оған көрші тұрған үлкен қала Ақсу, үйсіндердің астанасы Чигудің күнгей жағында 300 км жерде орналасқан. Ақсудан 100 км жерде күнгей батыста Үш-Тұрпан қаласы болды.

Жоңғария өлкесіндегі хундардың әсем қалалардың бірі Аньши (Аңшы), Тарбағатай жағында орналасқан, оның күнгейінде Гян-Ин қаласы, ал Угу қаласы Ертіс жағасында еді. Осы өлкедегі хундардың орталық қаласы – Гин-Ман (Орда) болса, онымен қатар Дан-Куан қаласы қазіргі Үрімші қаласының батысында орналасқан еді. Сол жердегі атақты тау Қара-Маңлай, онда Уто деген белгілі бір қала болды… Осы айтылған қалалардағы үйлер мен ғимараттар тек тастан салынған еді. Тарбағатай тауының теріскей бетінде "Арқан Керген" деп аталатын, яғни тастан құрылған мұнаралар (діңгектер) болған. Бұл мұнаралардың аты бүтіндей сол қалпында қазақ елінің есінде сақталған[10] –дейді Ә.Х. Марғұлан. Сол сияқты Әлекең Н.А. Абрамовтың жазуынша, Тарбағатай тауымен Сақсан өзенінің бас жағында ерте заманда тастан салынған қалалардың

ірге тасы сақталғанын айтады. Онда арасын таспен керген екі қамалдың орны жатыр. Арасы 25 шақырым. Қазақтар оны “Керген тас” деп атайды. Бір қорғанның ұзындығы 8 шақырымға созылады [11].

Хундар мен үйсіндердің тұрмыс салты және қала мәдениеті өте ұқсас болған. Олар сонша ғасырлар мекендеген ұлыстар Жетісу, Тарбағатай, Алтай-Пазырық, Қотанды, Шибе, Нойн-ұлы (Монғолия) және басқа жерлерде солардың өскелең қала мәдениетінің өшпес іздері қалды. Осынау қарыштап дамыған мәдениет ошақтарын б.э.д. 36 жылға дейін Қытай әскері талқандап қиратқан еді…

Бабаларымыз хундардың аса мәдениетті ел болғанын олардың сауда ісін дамытқанынан-ақ көруге болады. Қала мәдениеті дамыған жерде сауда ісі қарыштап дамитыны белгілі. Сол бабаларымыздың асқаралы жұмыстарының бірі Шығыс пен Батыс арасында отырған елдерде сауда ісін күшейту болған. Ол үшін үлкен керуен жолдарын жасаған. Қазіргі “Жібек-Жолы” деп жүрген үлкен сауда жолының дамуы түгелдей хундардың атына байланысты. Бұл мәселе хун империясының ең күшейген тұсы Мөде (б.э.д. 209-177) заманында аса биік сатыға жеткен еді. Оның баласы Лао-Шан б.э.д. 177 жылы Каспий теңізіне дейін барып қайтты.

Орта Азия мен Қазақстандағы хундардың мәдени орталығы болған жерлер Жетісу, Іле, Шу, Талас өзендерінің бойы және Сыр бойы мен Арал теңізі өңірі. Әсіресе Талас қаласы олардың өте үлкен мәдени орталығы болды. Ал, үйсіндердің көп уақыт мәдени орталығы болған Іле өзені бойындағы Чигу қаласы еді… Хундардың және бір үлкен астанасы Шу өзені бойындағы үлкен Шу қаласы еді. Қытайдың атақты тарихшысы Сымя Цянь деректерінде: ”…Шу - бір үлкен мемлекет. Күнбатыста Қытайдан көп алыс жерде орналасқан, айналасы шөлейт дала. Онда тұрушылар өзінің әдеті, заңы бойынша мал өсіретін хундар**..”[12]**- деп жазған болатын.

Шу өзені бойында Александр Македонский (б.э.д. 356-323) заманында үлкен Шу қаласы тұрғанын М.Қашғари да жазады: “Ескендір Зұлқарнайын кезінен бұрын жасалған ескі қала – Шу. Оны салдырған Шу деген ел басқарушысы”. Бұл сөздің құрылысына мән берген ғалым В.В. Радлов: “Древнейшая крепость Шу, построенная владетелем Шу, как бы современником Александра Македонского. Крепость существовала в такие время,

когда городов Сайрама, Таласа и Баласагуна еще не было. У казахов вместе звука Ч заменился звук ш и река Чу называется Шу. Очень вероятно, такое же пройзношение было у тех тюрок, которое жили на берегах Чу”- деп жазған болатын… Ертедегі Шу қаласының тарихына үйсін, хун және қаңлы тайпаларының тікелей қатысы бар, олар Қазақстан жерінде ескі заманнан бері қала мәдениетін жасаған ұлыстар [13] – деп көрсетеді Ә.Х.Марғұлан.

Хундардың жубан (губан) тайпасы үстемдік құрған жерлердегі қалалардың қалдығы Талас өзені бойында көп кездеседі. Соның бірі - атақты Түймекент қаласы. Бұл - сонау хун дәуірінен қалған ескі қаланың бірі, қазіргі Тараз қаласынан 45 км. Теріскей шығыста. Оған жақын жерде Тас-Ақыр сарайы бар.

Түймекент қаласының сыртын берік қамалмен бекітіп, оның сыртын тағы да терең ормен қоршап, сумен толтырып қоятын болған. Қамалдың мықты қабырғасын күйдірмеген, ені 45 сантиметр жалпақ кірпіштермен қалап шығарған. Іргесіне мықты тас төсеген. Қаланың диаметрі жарты км шамасында, қорғанның осы күнгі сақталған биіктігі 20 дан 35 метрге дейін жетеді.

Түймекент қаласын қорғайтын төрт қабырғасы тегісімен биік мұнаралармен тізбектелген. Әрбір қабырғасының өзінде жеті биік бағана бар. Ең керемет екі бағана (фортификация) қаланың кіре беріс аузына құрылған. Бұл қаланың ерекшелігі – мал өсіретін және егін егетін жартылай көшпелі елден қалған мұра екендігінде…

Сондай-ақ, Түймекент қаласының архитектурасы, мөлшері тегісімен Сыр бойында тұрған Жетіасар қалаларының құрылысымен бірдей… Кірпіштерінің көлемі (40х30х9) де, формасы да бірдей…Осынау хундардың қала мәдениетінің ерекше үлгісі болған Жетіасар қалаларының комплексі Сырдарияның сол жағында, Жусалы қаласының тұсында 30 км. жерде басталады. Осынау комплексте үш үлкен қаланың және 17 қамал мен сарайлардың қалдығы сақталған [14].

“Түймекент қаласы Тас-Ақыр сарайына жақын жерде тұрғызылған. Демек, бұл Тас-Ақырдың өзін жасаған хун тайпасы жубандар. Оның бітпей қалуы б.э.д. 36 жылы қытай әскері Талас қаласына шабуыл жасап, хундардың патшасы Чжичжені (Шижы) өлтіріп кетуімен байланысты “ екенін көрсетеді Ә.Х.Марғұлан [15].

Тас-Ақырға көршілес Кызыл–Қайнар қамалының орны Тараздан 25 км жерде жатыр. Осы қамалдардың бәрі Қытайға қарсы құрылған қорғандар. Оның кірпіштен жасалған керемет қабырғаларының мықтылығы соншалық, қалыңдығы 3,15 метр,

сақталған биіктігі бір жарым метр. Бір қабырғаның өзінде 20-дай оқ ататын тесіктер болған.

Қорған қабырғасына қойылған 50 жастағы бір адамның қабірі табылған. Осы батыр кісі б.э.д. 36 жылы Қытай әскерімен соғыста қаза болған болуы керек, басында қанжардың ұшы тиген тесік қалған.

Ол кісімен бірге хун өнерінің үлкен өнері болған болу керек, мойнына сүйектен жасалған сыбызғы асынған адамның мәйіті табылған. Сыбызғының бір беті шығыңқы, бір беті қуыс, ортасында үлкенірек тесігі бар, онымен қатар екі жағында екі кішірек тесігі бар. Формасы Болат Сарыбаев архивінде тұрған сыбызғылармен бірдей (академия музейінде). Екіншісі – әдемі өрнектелген белдік, киімді әдемілеп өрнектейтін алтын алқа, алтын аттың мүсіні, алтын жаға (мойнында жатқан). Бұлардың барлығында үш бұрышты не тік тартқан алтын бұршақтармен көмкерген, кейбіреулеріне асыл тастар таққан. Ең қызықтыларының бірі – хундардың ұзын селебесі (74 см), қанжары, тағы басқалар…- деп Ә.Х.Марғұлан археологиялық табылған бұйымдарды көрсетеді.

Хундардың Қазақстандағы екінші бір мәдениет орталығы - Арал теңізінің жағасы. Сол бір шұрайлы жерлерді ескі дәуірден қоныстаған хун тайпалары Абдал (эфталит), Кердары (Кердері), Дай (Адай), жұбандар деп қазақ руларындағы хун ұрпақтарын көрсеткен [16].

Әлекең одан ары қарай хундардың мыңдаған жылдар бойы кең байтақ сахараны қоныстап, өздерінен көп ұрпақ, бай мәдениет қалдырғанын айтады. Олардан ұрпақ болып қалған елдер: үйсіндер, қаңлылар, оғыздар, қыпшақтар, арғындар, қоңырат қияттар, наймандар, керейлер, уақ-үнгіттер, латтар Олар мирас етіп қалдырған қалалар Сыр бойында, Жетісуда, Батыс Қазақстанда, Маңғыстауда өте көп. Олардың ішіндегі ең ірілері - Сайрам, Сүткент, Отырар, Түркістан, Сауран, Сығанақ, Қауған-Ата, Артық-Ата, Баршынкент Жент, Оғыз-Дабан, Хорасан-Ата, тағы одан басқа Сыр бойы мен Қаратауда толып жатқан өзге қалалардың үйінділері (Субанкент, Ягакент, Баба-Ата, Құмкент, Кенжек) тағы басқалар…

Жетісуда болған атақты қалалар Шу, Баласағұн, Талас, Барсхан, Атлах, Шелжі, Шегіл, Құлан,Мерке, Аспара, Ілебалық, Құяш, Екі-Оғыз, Қаялық, Кіші-Талас, Талхиз (Талғар) ж.б. Осы аталған қалалардың бәрі бір кезде хундардың белгілі мәдени ошақтары еді… [17].

Көп ұзамай Ә.Х.Марғұлан зерттеген тың зерттеулер Ресейдің белгілі қытайтанушы ғалымдарынан қолдау тапты. Соның алғашқыларының бірі - Е.И.Кычанов.

Еуропа ғылымында хундарды қанша зерттесе де, олардың мемлекеттілігі толық көрсетілмеген болатын. Осы мәселені Ленинград ғалымдары түгелдей шешті.

Ол бұрыннан зерттеп жүрген тұжырымдарын біріктіріп, 1997 жылы «Кочевые государства от гуннов до маньчжуров» атты еңбегі жарық көргенде үлкен жаңалық болды. Ол негізінен аталған еңбегінде ертедегі хун империясының мемлекеттілігін жан-жақты көрсетті. Сондықтан ол: «*...Я не разделяю мнений о том, что эти государства возникли исключительно под влиянием оседлой цивилизаций, в данном случае – китайской...*» [18, 4б.] - деп хундар мемлекеттілігінің өзіндік ерекше дамуын, яғни қытай елінің әсерінсіз дүниеге келгенін дәлелдеді. Ал, Л.Кызласов «Города гуннов» атты құнды зерттеуінде: *В средневековой китайской историографии никто из историков-хронистов не сомневался в том, что гунны были строителями. Даже в легенде о происхождении предков уйгуров, записанной в Вэйшу (VI в.) рассказано, что однажды гуннский шаньюй «на север от столицы (гуннов — Л.К.) в необитаемом месте построил высокий терем», в котором поселил двух своих дочерей. 38*

Приведенные выше данные убеждают в том, что именно гунны первыми стали насаждать в Центральной Азии и в Южной Сибири городскую культуру.», - деп анықтамасын берген болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Марғұлан Ә.Х. Ежелгі жыр аңыздар. А. 1985, 30-бет.

2.Акишев К.А. Зимовки-поселения и жилища древних усуней.А.1969.

Акишев К.А. О возникновении оседлости и земледелия у древних усуней Семиречья.А. 1970.

3.Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в дрение времена.А.1998.

4.Марғұлан Ә.Х. Көр. шығ. 32-бет.

5. Сонда…

6. Бичурин Н.Я. Көр.шығ.

7. Сонда.

8.Бичурин Н.Я. I-том. 43-бет. 111-том. 37-бет.

9. Марғұлан Ә.Х. Көр.шығ. 34-бет

10. Сонда 35-бет.

11. Абрамов Н.А. Река Иртыш. Архив Геогр.общ. разряд 69.оп.1.дело 1.

12. Сымя Цянь. Избранные. М.1956. 124-бет.

13. Марғұлан Ә.Х. Көрсетілген шығ. 39-бет

14.Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.1948, 125-136 беттер.

15. Марғұлан Ә.Х. сонда 39-40 беттер.

16. Сонда. 41-бет.

17. Көмеков Б.Е.Өтениязов С.К. Ә.Х.Марғұлан зерттеулеріндегі хундардың қала мәдениеті.//Мәдени мұра: Қазақтың тарих айту, сақтау дәстүрі және оны жаңғырту жолдары. Қошқарата конференцифсының материалдары./2005 жылғы 26-27 мамыр/. А.2005. 122-131 беттер.

18. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М. «Восточная литература» РАН, 1997, - 319с.

19. Кызласов Л.Р. Города гуннов. ТАТАР АРХЕОЛОГИЯСЕ. 1997, № 2 (3) стр. 47-65.

20. Крадин Н.Н. Кочевники Евразии. А. 2007.

***

В данной статье речь идет о городской культуре и архитектуре древних гуннов в исследованиях А.Х. Маргулана.

А.Х Маргулан различает главные центры гуннской городской культуры: Восточный Туркестан, Семиречье, Регион Чу и Талас, Отрарский оазис, регион Сырдарьи близ Аральского моря.

***

The article is devoted to the city culture and architecture of Ancient Huns in the investigations of a famous scientist A.H. Margulan.

A.H. Margulan differentiates the main centres of Hunnic city culture: East Turkistan, Semirechye, Chu and Talas Region, Otrar Oasis, Syr Darya Region near Aral Sea Region.

УДК 39:347.62(574)-09

Калыш А.Б.
к.и.н., доцент,
зав. кафедрой истории Казахстана Казахского государственного женского педагогического университета,
г. Алматы

ИСТОРИЧЕСКИЕ И ЭТНОСОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ БРАЧНОГО ВОЗРАСТА НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА

Значительный интерес при характеристике семьи и брака представляет исследование брачного возраста. Его значимость возрастает многократно при сопоставлении его как в целом по республике, так и в региональном аспекте с учетом этнического, половозрастного и социально-профессионального составов населения.

Объективные данные о брачном возрасте могут быть получены как на основе использования материалов переписей населения, так и путем привлечения актовых книг ЗАГСов, а также похозяйственных книг сельских администраций или сведений опросных листов.

При характеристике брачного возраста мы опираемся на следующие три параметра: а) минимальный брачный возраст, фиксируемый законодательством; б) преобладающий возраст, на который приходится большинство зафиксированных браков; в) средний возраст вступления в первый брак или усредненная величина возрастов всех мужчин или женщин, зарегистрировавших брак в том или ином году.

Отметим, что как правило, минимальный брачный возраст, установленный как в прошлом советским, так и нашим казахстанским законодательством, соблюдается в целом неукоснительно. Лишь в отдельных случаях в среде тюркских и других этносов, придерживающихся норм ислама, старались скрыть или завысить возраст одного из молодоженов, чаще невесты, что объяснялось стремлением родителей жениха как можно скорее женить своего сына.

Если обратиться к статистическим данным, то по Казахстану в 1989 г. около двух третей мужчин создали семью в возрасте 20-24 лет и около 1/5 – 25-29 лет; примерно одна треть женщин вышли замуж моложе 20 лет и половина в возрасте 20-24 года (см.

таблицу 1). Из приведенных данных таблицы также видно, что до 20-летнего возраста женщины вступают в брак примерно в 6,6 раза чаще, чем мужчины. При этом в сельской местности этот показатель еще выше, превышая аналогичный показатель в 10 раз. Средний возраст заключения первого брака по республике в указанном году составил для мужчины 24,5 лет и для женщины – 22,3 лет. Средний брачный возраст, включая повторные браки, охватывал соответственно 26,5 лет (мужчины) и 24,2 лет (женщины). Необходимо учитывать то обстоятельство, что приведенные нами выше показатели брачного возраста имеют усредненный характер, так как они отличаются не только в масштабе отдельных регионов, но и в разрезе населяющих их основных этносов.

Начиная с 25-летнего возраста большинство женщин состоят в супружестве. Поэтому в первый брак после этого возраста вступает сейчас незначительная их часть. Считается, что к 30 годам и позже среди регистрируемых супружеских союзов преобладают в основном повторные.

Таблица 1

Возраст вступивших в первый брак в Казахстане в 1989 г. [1, с.68]

	Мужчины		Женщины	
	Всего	%	Всего	%
Все населения				
Всего вступивших в брак в т.ч. в возрасте, лет	137.289	100,0	139.999	100,0
моложе 20	6.245	4,5	42.797	30,6
20-24	81.340	59,2	68.823	49,2
25-29	36.066	26,3	18.497	13,2
30-34	8.087	5,9	5.307	3,8
35-39	2.410	1,8	1.866	1,3
40-49	1.467	1,1	1.082	0,8
50-59	925	0,7	801	0,6
60 и выше	719	0,5	782	0,5
Городское население				
Всего вступивших в брак в т.ч. в возрасте, лет	76.446	100,0	78.367	100,0
моложе 20	4,411	5,8	24.108	30,8
20-24	44.357	58,0	36.673	46,8

25-29	19.495	25,5	10.939	14,0
30-34	4.742	6,2	3.541	4,5
35-39	1.499	2,0	1.291	1,6
40-49	911	1,2	781	1,0
50-59	575	0,7	504	0,6
60 и выше	448	0,6	520	0,7
Сельское население				
Всего вступивших в брак в т.ч. в возрасте, лет	60.843	100,0	61.632	100,0
моложе 20	1.834	3,0	18.689	30,3
20-24	36.983	60,8	32.150	52,2
25-29	16.571	27,2	7.558	12,3
30-34	3.345	5,5	1.766	2,9
35-39	911	1,5	575	0,9
40-49	556	0,9	301	0,5
50-59	350	0,6	297	0,5
60 и выше	271	0,5	262	0,4

Теперь сопоставим население республики по состоянию в браке по половозрастному показателю на основании переписей 1989 и 1999 гг. (см. таблицу 2). Из нее видно, что если в 1989 г. среди 20-24-летних мужчин были в супружестве 33,7%, а среди 25-29-летних – 75,4%, но уже в следующем десятилетии этот показатель снизился соответственно до 24,8–62,2%. Аналогичные тенденции зафиксированы материалами переписи и среди женщин. Так, если первые два показателя в 1989 г. составили среди них 59,2–79,6%, то в следующее десятилетие они также снизились соответственно до 47,4–68,9%. В 1999 г. средний возраст вступивших в брак составил по республике 26,0 лет для мужчин и 23,2 лет для женщин [2, с.28].

Таблица 2

Население Казахстана по состоянию в браке и возрасту [3, с.5-7]

	Мужчины				Женщины			
	1989 г.		1999 г.		1989 г.		1999 г.	
	Всего	%	Всего	%	всего	%	Всего	%
Все население								
Всего в браке в т.ч. в возрасте, лет	3489886	66,8	3132367	62,3	3503390	60,4	3140744	55,6

- 20	10538	1,4	9831	1,4	59213	8,6	48175	7,1
20-24	225120	33,7	155388	24,8	386276	59,2	295991	47,4
25-29	572955	75,6	360015	62,2	601787	79,6	402352	68,9
30-34	576253	86,2	428269	79,2	559346	83,5	420841	75,3
35-39	485073	88,8	492364	84,4	466241	83,0	470711	76,4
40-44	299332	89,5	429855	86,1	281768	80,8	409090	75,4
45-49	313881	89,3	347277	86,8	299565	77,4	331850	72,8
50-54	352746	89,6	217651	87,3	313496	72,9	201268	68,9
55-59	237893	89,4	206729	86,2	200006	64,2	190242	62,2
60-69	288935	87,2	346042	83,3	263771	47,7	274261	49,8
70 лет +	125108	73,9	138946	71,3	69526	16,1	95963	21,6
Городское население								
Всего в браке в т.ч. в возрасте, лет	2068046	67,8	1786678	62,8	2070932	58,6	1796196	52,4
- 20	6998	1,8	5368	1,5	31830	7,9	21796	5,8
20-24	128504	35,0	85434	25,5	210997	55,0	154189	42,4
25-29	330695	75,4	195903	62,0	349126	76,9	222749	64,4
30-34	348492	85,2	235377	78,3	341466	80,8	235236	70,6
35-39	304445	87,6	278782	83,0	291359	80,0	269224	71,6
40-44	188945	88,1	249657	84,3	175329	77,6	239742	70,6
45-49	179903	87,5	206990	84,9	169008	73,8	198343	68,4
50-54	201383	87,9	130701	85,6	181062	70,4	120717	64,8
55-59	136561	87,9	114794	84,2	117938	62,0	107159	58,4
60-69	169826	86,0	199250	81,8	159686	46,6	165245	47,8
70 лет +	71009	72,9	84422	70,8	41620	16,2	61796	21,9
Сельское население								
Всего в браке в т.ч. в возрасте, лет	1421840	65,4	1345689	61,8	1432458	63,3	1344548	60,3
- 20	3540	1,9	4463	1,4	27383	9,5	26379	9,6
20-24	96616	32,2	69954	24,0	175279	65,0	141802	54,2
25-29	242260	75,9	164112	62,6	252661	83,8	179603	75,4
30-34	227761	87,8	192892	80,3	217880	88,1	185605	82,2
35-39	180628	91,0	213582	86,3	174882	88,3	201487	83,9
40-44	110387	91,9	180198	88,8	106439	86,6	169348	83,3
45-49	133978	92,0	140287	89,7	130557	82,6	133507	80,6
50-54	151363	92,0	86950	90,0	132434	76,7	80551	76,1
55-59	101332	91,6	91935	88,9	82068	67,6	83083	68,0
60-69	119109	89,0	146792	85,5	104085	49,5	109016	53,1
70 лет +	54099	75,3	54524	72,1	27906	16,1	34167	21,2

Повышение возраста вступления в брак как мужчин, так и женщин в нашей республике связано, по крайней мере, с несколькими причинами. Во-первых, стремлением молодежи получить образование и специальность, особенно женской его части, что во многом совпадает с интересами их родителей.

Сюда же следует отнести тот фактор, что определенная часть молодых мужчин создают семьи лишь после службы в рядах армии. Во-вторых, поздним обретением ими экономической самостоятельности, соответственно жилья, не в полной мере способностью обеспечить семью мужчинами. Поэтому нередко молодожены определенное время живут с родителями, а если и проживают самостоятельно, то получают от них материальную помощь на первых порах. В-третьих, эмансипацией женщин, которые хотят реализовать себя в сфере профессиональной или иной деятельности.

Теперь рассмотрим данную проблему в этническом аспекте. У многих из исследуемых нами этносов за последние несколько десятилетий наблюдается рост среднего возраста вступления в брак. Однако темпы этого роста различны.

Так, материалы по Северному Казахстану, в частности Павлодарского областного статистического управления, позволили выявить нам некоторые этнические особенности (см. таблицу 3). Среда сельских девушек в более ранние браки по сравнению с казашками вступают русские и украинки.

Таблица 3

Сведения о брачном возрасте в сельских районах Павлодарской области в 1979 г. [4, с.5-8]

Возраст вступления в брак	Казахи				Русские			
	мужчины		женщины		мужчины		Женщины	
	число	%	число	%	число	%	число	%
18 и моложе	22	1,9	53	7,4	18	3,6	376	19,1
19	11	0,9	82	11,4	14	2,8	324	16,5
20	53	4,5	102	14,2	55	11,1	347	17,6
21	156	13,3	116	16,1	107	21,6	238	12,1
22	195	16,6	87	12,1	109	22,0	175	8,9
23	177	15,1	67	9,3	62	12,5	136	6,9
24	127	10,8	60	8,3	40	8,1	90	4,6
25-29	289	24,6	117	16,3	52	10,5	176	8,9
30-34	74	6,3	20	2,8	11	2,2	47	2,4
35 +	71	6,0	15	2,1	27	5,4	40	2,0
Итого:	1175	100,0	719	100,0	495	100,0	1965	100,0

Например, в возрасте 18-19 лет среди русских и украинок вышли замуж 34,3 и 37,2%, среди татарок – 29,2%, а среди казашек, только 18,5%. Для сравнения скажем, что в данном возрасте состояли в браке в Таджикистане – 49,6%, в Туркмении – 39,1%, в Киргизии – 41,7% женщин [5, с.37-38]. Наиболее оптимальным возрастом вступления в брак для русских и украинок являются 18-21 год (65,4-62,8%), а для казашек – 19-22 года (53,8%). Такие же тенденции просматриваются и у мужчин упомянутых этносов. И здесь высоким брачным возрастом отличаются казахи – 55,7%, которых женились в 21-24 года, а 80,3% – в 21-29 лет. Среди русских и украинцев в возрасте 20-23 года в браке состояли 67,3 и 56,8%.

Данные, которыми мы располагаем, свидетельствуют о том, что, начиная от села к району, а потом уже в масштабе области, прослеживается заметная тенденция повышения возраста вступающих в брак. Материалы похозяйственных книг Сатпаевского сельского округа Баянаульского района показывают последовательность снижения брачного возраста от поколения к поколению как мужчин, так и женщин (см. таблицу 4). Оно особенно заметно у мужчин, когда сопоставляется два крайние поколения. Например, среди представителей молодого поколения женились в возрасте 18 лет и моложе 4,6%, в 19-22 года – 52,3%, в 23-26 лет – 43,1%, аналогичные показатели старшего поколения соответствуют 2,6-28,2-38,5%. Среди женщин также наблюдается процесс омоложения браков за исключением возраста вступления в брак в 18 лет и моложе.

Таблица 4

Сведения о брачном возрасте казахов Северного и Западного Казахстана (в %)

Возраст вступления в брак	Мужчины					Женщины				
	-27	28-34	35-49	50-59	60 +	-27	28-34	35-49	50-59	60 +
Павлодарская область Баянаульский район (1989 г.) Сатпаевский сельский округ (с.Карааши, Тендик, Кокдомбак)										
18 и моложе	4,6	-	1,5	2,6	-	25,7	14,1	13,6	48,9	54,6
19-22	52,3	28,0	30,6	28,2	23,5	61,4	59,0	57,9	40,4	31,8
23-26	43,1	56,0	48,5	38,5	47,1	12,9	26,9	23,6	10,6	9,1

27 и старше	-	16,0	19,4	30,8	29,4	-	-	5,0	-	4,6
Итого:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Актюбинская область Хромтауский район (1989 г.) Кызылсуский сельский округ (с. Сарысай, Кызылсу, Енбекшиказах)										
18 и моложе	8,3	2,8	–	–	–	13,3	20,5	11,4	10,0	18,2
19-22	66,7	38,9	15,6	7,7	–	86,7	63,6	71,4	40,0	65,5
23-26	25,0	50,0	50,0	61,5	50,0	–	13,6	14,3	40,0	13,6
27 и старше	–	8,3	34,4	30,8	50,0	–	2,3	2,9	10,0	2,7
Итого:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Еще больший разброс в показателях вступления в брак характерны для казахов Сарысайского сельского округа Хромтауского района Актюбинской области. Здесь среди представителей молодого поколения около 75,0% мужчин и 84,1% женщин вступили в брак в возрасте до 22 лет. В то же время в отличие от женщин-казашек большинство мужчин-казахов среднего и старшего поколений женились в возрасте от 23 до 26 лет и выше. Например, этот показатель охватывает от 84,4 до 100,0%.

Если обратиться к материалам юго-восточного региона нашей республики, в частности бывшей Талдыкорганской и Алматинской областей, то и здесь заметны своеобразные моменты. Материалы похозяйственных книг показывают значительные расхождения в брачном возрасте в зависимости от разных поколений как мужчин, так и женщин (см. таблицу 5). Это же наблюдается у контактируюших этносов: русских, уйгуров, немцев.

Значительные вариации в брачном возрасте свойственны старшему поколению. У мужчин – 23-27 лет и выше (81,3%), а у женщин – 18 лет и моложе, как например, у представительниц старшего поколения (от 61,1% в Карабулакской сельском округе до 90,9% в Асинском. Нередко встречались браки, заключенные в 16 лет и раньше. Например, жительница с. Актекше Конырбаева Ардак (1914 года рождения) вышла замуж соответственно в 15 лет. Отмеченная ситуация характерна и для уйгуров.

Брачный возраст мужчин следующего за ним поколения имеет также большую разбросанность. Если в Карабулакском и

Кызылбулакском сельских округах соответственно 50,0 и 69,9% мужчин женились в 19-26 лет, то в Енбекшинском и Асинском сельских округах брачный возраст возрастает опять до 23-27 лет и выше, составляя соответственно 84,0-88,2%. Такие же вариации свойственны и женщинам данной возрастной группы. Например, если 56,5% женщин Кызылбулакского и 75,1% женщин Асинского сельских округов вышли замуж в 18 лет, то в Карабулакском и Енбекшинском сельских округах уже соответсвенно 62,5 и 92,3 % женщин образовали семью в 18-22 года.

В то же время брачный возраст мужчин среднего поколения рождения понизился, составив в среднем 19-26 лет – от 66,6% в Карабулакском до 79,1% в Кызылбулакском сельских округах. Одновременно произошло повышение брачнего возраста женщин, наибольший процент падает на 18-22 года (от 74,2% в Асинском до 86,3% в Енбекшинском сельских округах), это выше, чем у русских, немок.

Для двух групп молодого возраста обоего поколения указанный выше брачный возраст несколько стабилизировался: у мужчин в Асинском сельском округе – 100,0%, а в остальных администрациях от 86,2 до 95,2, у женщин он более стабилен для молодого поколения – от 82,7% в Карабулакском до 91,2% в Енбекшинском сельских округах, а среди 28-34 летних – от 65,5% в Кызылбулакском до 82,1% в Асинском сельских округах.

Схожие тенденции в данном вопросе отмечены нами и среди уйгуров. У мужчин старшего поколения также наблюдается высокий брачный возраст, они женились в основном в 27 лет и старше (от 75,7 до 75,0%). По данным наших информаторов в более молодом возрасте могли жениться только из обеспеченных семей, способных справиться с огромными материальными затратами, которые были не под силу беднякам. У представителей среднего поколения брачный возраст несколько уменьшился, составив 23-27 лет и старше (80,4%). Особенно понизился брачный возраст у молодежи, 58,6% которых женились в 19-22 года.

Таблица 5

Сведения о брачном возрасте казахов Жетысу (в %)

Возраст вступления в брак	Мужчины					Женщины				
	-27	28-34	35-49	50-59	60 +	-27	28-34	35-49	50-59	60 +
Алматинская область, Коксуский район (1986 г.) Кызылбулакский сельский округ (с.Актекше, Кокбастау)										
18 и моложе	6,9	2,4	81,1	17,5	19,5	20,0	13,8	36,8	56,5	70,4
19-22	51,7	51,6	45,4	34,8	22,0	65,5	51,7	47,1	34,8	20,3
23-26	41,4	41,5	33,7	34,8	24,4	14,5	24,1	13,8	8,7	9,3
27 и старше	–	19,5	12,8	13,8	34,1	–	10,0	2,3	–	–
Итого:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Енбекшинский сельский округ (с. Амангельды, Бескайнар, Кенарал, Каратал)										
18 и моложе	6,0	1,3	4,5	8,0	11,1	34,2	25,3	27,4	38,5	65,0
19-22	70,0	35,1	35,1	8,0	–	57,0	44,8	58,9	53,8	25,0
23-26	24,0	54,5	42,5	24,0	44,4	8,8	27,6	12,1	7,7	5,0
27 и старше	–	9,1	17,9	60,0	44,4	–	2,3	1,6	–	5,0
Итого:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Райымбекский район (1986 г.) Карабулакский сельский округ (с.Киши Жаланаш, Карабулак)										
18 и моложе	2,4	1,3	4,0	2,3	5,9	18,5	14,2	21,1	16,7	61,1
19-22	45,2	21,2	27,3	19,8	15,9	64,2	52,5	61,5	45,8	33,3
23-26	50,0	65,0	39,3	30,2	32,2	17,3	33,3	17,4	35,4	5,6
27 и старше	2,4	12,5	29,4	47,7	55,9	–	2,0	–	2,1	–
Итого:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Енбекшиказахский район Асинский сельский округ (с.Кызылшарык, Асы-Сага, Дихан, Кайрат)										
18 и моложе	–	–	2,9	5,9	–	25,0	7,7	29,6	75,0	90,0
19-22	61,5	40,5	11,3	5,9	14,3	67,9	74,4	45,6	25,0	10,0
23-26	38,5	59,5	55,9	35,3	28,6	7,1	17,9	22,9	–	–
27 и старше	–	–	29,4	52,9	57,1	–	–	2,9	–	–
Итого:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Женщины уйгурки старшего поколения, как и казашки, часто выходили замуж в 18 лет и моложе, родители и не спрашивали их согласия. Постепенно, с годами, брачный возраст уйгуров несколько повысился, стабилизировавшись на 18-22 годах. В этом возрасте, независимо от поколения, вышли замуж от 66,3 до 100,0% женщин.

Если взять русских, то наши статистические данные позволяют более подробно судить только о среднем и молодом поколениях, так как сведения о старшем поколении отрывочные (см.таблицу 6). У мужщин среднего поколения брачный возраст несколько разбросан – от 19 до 27 лет и старше. В следующей возрастной группе он уже устоялся на 19-26 годах (от 73,6 до 90,9%). Для более молодого поколения в отличие от казахов и уйгуров, брачный возраст понизился до 19-22 лет (от 64,7 до 75,0%). Наши полевые материалы также свидетельствуют о том, что большинство юношей русской национальности, отслужив армию и устроившись на работу, к 22 годом заводят семью.

Таблица 6

Сведения о брачном возрасте русских Жетысу (в %)

Возраст вступления в брак	Мужчины					Женщины				
	23-27	28-34	35-49	50-59	60 и старше	23-27	28-34	35-49	50-59	60 и старше
Алматинская область Коксуский район (1986 г.) Кызылбулакский сельский округ (с.Актекше6 Кокбастау)										
18 и моложе	5,9	10,6	4,5	–	–	35,7	28,6	20,0	–	–
19-22	64,7	36,8	27,3	–	–	53,6	71,4	50,0	–	–
23-26	29,4	36,8	31,8	–	–	10,7	–	25,0	–	–
27 и старше	–	15,8	36,4	100,0	–	–	–	5,0	–	–
Итого:	100,0	100,0	100,0	100,0	–	100,0	100,0	100,0	–	–
Енбекшинский сельский округ (с. Амангельды, Бескайнар, Кенарал, Каратал)										
18 и моложе	–	–	–	–	–	37,5	28,6	–	33,3	–
19-22	75,0	27,3	40,0	–	–	62,5	35,7	70,0	33,3	–
23-26	25,0	63,6	40,0	–	100,0	–	35,7	30,0	33,3	–
27 и старше	–	9,1	20,0	–	–	–	–	–	–	–
Итого:	100,0	100,0	100,0	–	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	–

Русские женщины, как и женщины других национальностей выходят в основном замуж от 18 до 22 лет, эта тенденция твердо прослеживается в Енбекшинском сельском округе. Для Асинского сельского округа характерен более высокий брачный возраст. Например, для женщин старшего, среднего и молодого поколений данный показатель составляет 19-26 лет (от 66,6 до 100,0%). Но у молодых женщин брачный возраст такой же, как и в Енбекшинском сельском округе – 19-22 года.

Аналогичные показатели наблюдаются и у немцев, особенно в Енбекшинском сельском округе. Например, мужчины среднего и молодого поколений женятся, в основном, в 19-22 года, а в Асинском сельском округе брачный возраст поднялся от 23 до 26 лет (от 50,0 до 80,0%). У женщин оптимальным брачным возрастом является 18-22 года – от 50,0 до 100,0%.

Таким, образом, отмеченные выше показатели не выявили особых этнических различий. Это и понятно, так как основной тенденцией является выравнивание брачного возраста с постепенным его повышением в одних регионах и понижением в других.

Список использованной литературы:

1. Численность, естественное движение и миграция Казахской ССР в 1989 г. – Алматы, 1990. – 101 с.

2. Демографический ежегодник Казахстана, 1999. Статистический сборник. – Алматы, 2000. – 64 с.

3. Население Республики Казахстан по состоянию в браке / Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. – Алматы, 2000. – С.94.

4. Материалы статистического управления Павлодарской области. 1999. Д.10-14.

5. Синельников А.Б. Брачность и рождаемолсть в СССР. – М., 1989. – 104 с.

***

Кен статистикалық деректер негізінде (халық санағы, ауыл округтерінің шаруашылық кітаптары және т.б.) жекелеген аймақтардағы қазақтар мен орыстарды қоса және бүкіл Қазақстан ауыл тұрғындарының некеге тұру жасы зерттеледі.

***

In article on the basis of a wide range of statistical materials of population censuses, industrial books of rural districts the age of consent both all agricultural population of Kazakhstan, and its separate regions, including Kazakhs and Russian is investigated.

УДК 37:369.013=>09 (574.1)

Есеева Г.Н.
преподаватель кафедры
всемирной истории и социально-
политических дисциплин, ЗКГУ им. М. Утемисова

ВОПРОСЫ ГРАМОТНОСТИ РУССКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В ДОРЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПЕРИОД

Интенсивный рост численности русских на территории региона в дореволюционный период вызывал к жизни необходимость решения многих проблем. Важное место среди них занимали вопросы русского образования. Распространение русского образования стало важнейшей составляющей колониальной политики царизма. В «Обзоре Тургайской области» за 1881 год отмечалось, что «сближение киргиз с русскими и утверждение в их среде общих понятий и законности, улучшение их экономического и семейного быта зависит, прежде всего, от проведения в массу народа русского языка и грамотности». Здесь также указывалось, что до 1868 года в Тургайской области существовало только две школы в Троицке, находившиеся на бюджете государственного казначейства. Для увеличения количества школ и обеспечения их финансовой поддержки, в период с 1869 по 1874 год в распоряжение Областного начальства выделялось ежегодно из казны 8000 рублей. В 1879 году было открыто двухклассное русско-киргизское училище в городе Иргизе. Кроме того, силами Министерства народного просвещения и при участии попечителя учебного отдела был выработан общий тип русско-киргизских школ и принято решение об увеличении средств на их содержание [1,с.15].

Вопросы распространения русского образования в Тургайской области нашли свое освещение в работах дореволюционных авторов – А.В.Васильева и А.Е.Алекторова. Как указывает А.В.Васильев, об открытии русской школы в области ходатайствовал в 1884 году инспектор народных школ И.Алтынсарин, но решение данного вопроса удалось не сразу. Одной из причин этого, по мнению Васильева, являлась «неустроенность обнищавших и стекавшихся из разных концов России поселенцев». Остро стояли вопросы женского образования.

В 1887 году в Иргизе было открыто женское училище для русских девочек, на содержание которого выделялось 1000 рублей в год: 226 рублей из казны и 724 рубля из городских средств. Через год при этом училище был открыт интернат для казахских девочек. Автор указывает, что открытие школы явилось событием весьма большой важности, учитывая «своеобразный взгляд мусульман на вопросы женского образования». Условия содержания пансионерок были хорошими. Девочкам выдавалось белье и «изысканная одежда». Важное место уделялось и подбору штатов работников. Заведующая училищем Сахарова занималась с русскими девочками, а её помощница Царегородцева, знавшая казахский язык и имевшая большой учительский опыт работала с девочками - казашками [2, с.99-102].

Согласно А.Е.Алекторову, помимо основного учебного курса девочек в школах обучали ручному шитью, вязанию и другим практическим навыкам, необходимым в жизненной практике. В 1890 году в интернате обучалось 15 русских и 20 казахских девочек. По данным, приведенным Алекторовым, в Актюбинском уезде имелось на данный год 2 школы, а численность русских детей, обучавшихся в них, составляло 54 человека- 48 мальчиков и 6 девочек. В Иргизском уезде, где насчитывалось 5 школ, в процессе обучения находилось 55 человек – 15 девочек и 40 мальчиков [3,с.94,102].

Меры, принимаемые по решению вопросов образования, способствовали увеличению числа учебных заведений. По состоянию на 1893 год в Тургайской области насчитывалось 19 русско-казахских школ, включая одноклассные и двухклассные мужские и женские училища, вечерние школы для взрослых, ремесленные училища. К этому времени было открыто 5 русских училищ: три одноклассных мужских училища, одноклассное женское училище и вечерний класс для взрослых. Общее число обучающихся в русских школах составляло в указанном году 358 человек. Расширению масштабов школьного образования среди русского населения способствовала деятельность духовных ведомств, а именно Отделения Епархиального Училищного Совета. К 1893 году в его ведении находилось 13 школ - 9 школ грамоты, а также 4 церковно-приходские школы [4].

По итогам переписи 1897 года доля грамотных лиц в составе русской этнической группы в рамках Актюбинского уезда равнялась 22,5%, что в количественном отношении составила 731

человек. Из этого числа только 51 человек имели образование выше начального. Уровень грамотности в разрезе мужского и женского населения в рамках русского этноса различался. Мужчин, получивших образование, насчитывалось на момент переписи 564 человека или 32,5% мужского русского населения. Среди русских женщин этот показатель составлял 11%, а число грамотных женщин составляло 167 человек. То есть, несмотря на определенные усилия органов просвещения решить проблему женского образования, данная проблема еще сохраняла остроту. Надо отметить, что в сравнении с другими инонациональными группами образовательный уровень русских женщин был несколько выше. Так, в составе женского населения среди украинцев грамотными являлись только 4,8 % женщин. В Иргизском уезде состояние грамотности русского населения обстояло намного лучше. Более половины русского населения данного уезда – 51,7% относилось к числу грамотных. Выше был и удельный вес женщин, освоивших различные ступени образования – 35,4 %. В составе грамотного русского населения Иргизского уезда, по итогам переписи, было зафиксировано 321 мужчин и 132 женщины. Примечательно, что в возрастных рамках «от 10 до 19 лет», в общей структуре грамотного русского населения была выше численность женщин. Это говорит о том, насколько успешными были меры, предпринятые в данной части региона, относительно повышения уровня грамотности среди женщин [5,с.50-53].

Большое внимание вопросам повышения грамотности населения, и в частности русского образования, уделялось и в Букеевской Орде. Несмотря на немногочисленность русских жителей в данной части региона к концу XIX века имелось несколько школ, где они могли осваивать азы грамотности. Основные этапы развития русского образования во Внутренней орде осветил в своем статистическом очерке исследователь И.С.Иванов. Автор отмечал, что начало русскому образованию в Ханской ставке было положено открытием первой русско-киргизской школы в 1841 году. Вследствие неудовлетворительного состояния ставочного училища, в 1867 году возбуждалось ходатайство о его закрытии. Правительство Российской империи не удовлетворило эту просьбу, исходя из того, что существование этого училища необходимо, прежде всего, русским детям. В 1879 году школа была реорганизована в двухклассное училище, и его деятельность значительно оживилась. В 1890 году в школе

обучалось 38 детей – 25 магометан и 13 православных. Контингент учащихся состоял как из пансионеров, так и приходящих детей – русских и армян. В 1883 году в Ханской Ставке было открыто женское училище. Для открытия школы был приобретен специальный добротный дом, а на ежегодное его содержание было ассигновано 2555 рублей [6, с.214-227].

Судя по сведениям, приводящимся инспектором русско-казахских школ в Букеевской орде А.Воскресенским, число обучающихся русских девочек в школе постоянно возрастало. В 1883 году их насчитывалось 15 человек, а в 1894 году в указанном училище обучалось уже 24 девочки. Численность же казахских девочек, напротив, уменьшалась, и это даже поставило вопрос о целесообразности существования данного учебного заведения. Однако вопрос о привлечении казахского населения в школу имел положительное решение. Если в 1889 году здесь обучалось только 3 представительницы местного населения, то в 1896 году в школе обучалось уже 14 казахских девочек. Одной из целей, преследовавшихся при привлечении казахских девочек к обучению в школе, являлось обеспечение «тесной связи между русским и киргизским народом, не только чуждым развития, но и жаждущим образования» [7, с. 186,187]. Данный факт свидетельствует о том, что царское правительство стремилось к повышению уровня грамотности и среди местного населения.

Согласно архивным данным, в 1892 году в Ставке был открыт русский класс для мальчиков при казахской школе. Открытие класса сопровождалось необходимостью решения ряда важных вопросов, связанных с вентиляцией, освещением помещения и т. д. [8, Л.11]. В целом, открытие русского класса также способствовало сближению русских и казахских детей, установлению между ними дружеских отношений, углублению взаимовлияния культур двух народов.

Усилению русской грамотности способствовало открытие с 1868 года участковых школ. Согласно указаниям современников, в Новой Казанке к концу XIX века работали две русско-казахские школы - Камыш-Самарская и Нарынская. В числе преподавателей этих школ были два русских учителя – И.М.Сиротин и В.В.Цветинский, которые являлись выпускниками Казанской учительской семинарии. В этих школах обучались не только мальчики. По настоятельной просьбе родителей, в школу принимались и русские девочки. Интересно то, что русско-

киргизская школа в Таловке была единственным учебным заведением в Букеевской Орде, имевшей зеленые насаждения. Администрацией предпринимались даже попытки по открытию при школе сельскохозяйственной фермы, однако вследствие определенных трудностей финансового характера, решение этого вопроса было отложено. В 1895 году в данной школе обучалось 12 мальчиков и 3 девочки русской национальности [7,с.188 - 191].

Довольно разветвленной выглядела сеть учебных заведений в Уральской области. К началу 1902 года в области насчитывалось 47 учебных заведений, находившихся в ведомстве Министерства Народного Просвещения. Помимо войсковой мужской гимназии, русские дети могли получать образование в других учебных заведениях. В области функционировало более двух десятков русско-казахских школ – 13 одноклассных, 3 двухклассные с ремесленными отделениями. Кроме того, здесь были открыты одна ремесленная школа, одно женское русско-казахское училище и даже русский класс при медресе [9, с. 32].

По результатам подворной переписи 1885-1886 годов, проведенной Н.Бородиным, число грамотных среди лиц казачьего сословия составило 22 816 человек или 22,8%. При этом, численность мужского грамотного населения почти в два раза превышала численность женщин, получивших образование. Общее же число учащихся в различных учебных заведениях на момент данной переписи составляло 4305 человек. Больше половины учеников – 2284 человек, обучались в частных школах – у «мастеров и мастериц» [10, с.48].

Согласно отчету о состоянии Уральского казачьего войска на 1887 год, на войсковой территории насчитывалось 176 частных школ. Интересно то, что в соотношении мальчиков и девочек, обучавшихся в этих школах, превалировало число последних. Здесь обучалось 1352 девочки и 932 мальчика. В рамках же других образовательных заведений, в указанном году насчитывалось всего 2021 учеников – 1868 мальчиков и 158 девочек. В Гурьевском отделе войсковой территории не было государственных женских учебных заведений. Поэтому девочки, желавшие получить образование, могли обучаться только в частных школах. Общее количество учеников из числа представителей иногороднего населения в 1887 году составляло 587 человек, которые в основном обучались в частных школах [11, Л.74].

Как видим, численность девочек в других школах, кроме частных, была незначительна. Это объяснялось не только «необязательностью» получения образования для девочек, но и просто отсутствием других видов школ. Уровень грамотности в рамках войскового населения был выше, чем иногороднего, что подтверждается приведенными данными.

Общая численность грамотных в структуре русского этноса на территории Уральской области по итогам переписи 1897 года составила 50 885 человек или 31,6 %. В среднем, почти каждый третий в составе русского населения был грамотен. Высока была доля русских в общем составе грамотного населения области среди лиц, получивших образование выше начального - 93,1%. Но в целом, количественный состав лиц, получивших образование выше начального, в общем составе грамотного русского населения невелик - 2122. Также как и в других частях региона, уровень грамотности мужского населения был выше, чем у женщин. Численность грамотных русских мужчин составляла по области 30153 человек, а женщин – 18610. А тот факт, что в начальной образовательной ступени от 1 до 9 лет заметно численное преобладание лиц мужского пола (мальчиков – 1358, девочек - 914) свидетельствует, что вопросам образования девочек уделялось меньше внимания [12, с.58].

Довольно высокий уровень грамотности русских по переписи 1897 года, был зафиксирован в Мангышлакском уезде. Доля грамотных в рамках русского этноса в этой части региона составила 42,% [13, с.54-55].

Одной из характерных тенденций для состояния грамотности русского населения в регионе, судя по результатам переписи 1897 года, являлась явная диспропорция в уровне образования отдельных возрастных групп. Приведем некоторые статистические данные переписи. В Актюбинском уезде наиболее высокий образовательный уровень был зафиксирован среди представителей русского населения в возрастных рамках от «10 до 19 лет» – 253 человек. Для последующих возрастных групп характерен определенный спад в численности грамотных. В возрасте от «20 до 29 лет» число их составляло 162 человека, в следующей возрастной сетке - «40-49 лет», показатель грамотности снижается до 72 человек, а в категории населения «60 лет и выше», он составляет только 17 человек [5, с.50-53].

Такая же картина наблюдается и в Уральской области. Так, в возрасте 10-39 лет общий показатель грамотности русского населения составил - 33956 чел., а численность лиц, получивших образование в возрастной сетке от 40 лет и старше – 10714 чел. [12,с.58-61].

Это могло быть вызвано повышенным стремлением к получению знаний представителями молодого возраста, что в целом, совершенно естественно. К тому же, к концу XIX века, в связи с развитием торговли и промышленного сектора, возросла необходимость в получении образования. Диспропорции в уровне грамотности могли объясняться и особенностями возрастной структуры населения. К примеру, в Актюбинском уезде соотношение представителей различных возрастных групп было неравномерным. Подавляющее большинство представителей рассматриваемого этноса - 2458 человек, или 75,6 %, составляли люди в возрастной группе от «1 года до 39 лет». В Иргизском уезде удельный вес представителей русской этнической группы в возрасте до 40 лет был еще выше - 81,6% [5, с.50-53]. То есть, одной из причин неравномерности уровня образования среди представителей отдельных возрастных категорий, на наш взгляд, является то, что процесс его формирования начался незадолго до проведения переписи. Ведь известно, что большей степенью мобильности в передвижении, или миграционной активности, обладают все же представители молодого возраста. Данная закономерность могла найти свое отражение на особенностях возрастной структуры русского этноса на территории Тургайской области.

Как видим, царское правительство уделяло большое внимание распространению русского образования. Тем не менее, образовательный уровень русского населения региона был еще низким. Грамотным зачастую считался человек, только освоивший начальную школу, а образование выше начального имели лишь единицы. Образовательный уровень мужчин в структуре русского этноса был гораздо выше, чем у женщин. Однако анализ источников показывает, что тенденции, складывавшиеся в системе русского образования, были все же положительными.

Список использованной литературы:

1 Обзор Тургайской области за 1881 год. Оренбург. Типография Б.Бреслина. 1882.

2 Васильев А.В. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. Оренбург: Типолитография П.Н.Жарикова, 1896. – 192 с.

3 Алекторов А.Е.Очерк народного образования Тургайской области Летопись 1744-1898 гг. 2 выпуск. Оренбург: Типолитография П.Сачкова, 1900. – 123 с.

4 Обзор Тургайской области за 1893 год. Оренбург. Типография П.Жаринова.1894. // Ведомость №12. «О числе учебных заведений и учащихся в Тургайской области за 1893 год».

5 Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. LXXXVII. Тургайская область. Издание Центрального Статистического комитета МВД. Под. ред. ТройницкогоН.А. СПб. 1904.- 103 с

6 Иванов И.С.Внутренняя киргизская орда. Краткий статистический очерк. // Букеевской орде 200 лет. Книга 2. - С. 140-212.

7 Воскресенский А.Школьный альбом Букеевской орды. // Букеевской орде 200 лет. Книга 3. - С. 164-203.

8 ЦГАРК. Ф.78.оп.2.д.479. Дело об открытии и содержании русского класса при казахском мектебе и назначении русского учителя.

9 Обзор Уральской области за 1901 год, Уральск, 1902.

10 Бородин Н.А. Уральское казачье войско. Статистическое описание в двух томах. Т.2. Уральск, 1891. – 71 с.

11 ГАОО РФ. Ф.164.оп.1.д.255. Статистический отчет о состоянии Уральского казачьего войска за 1887 год.

12 Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года./ Под ред. Тройницкого Н.А.Том LXXXVIII, Уральская область, – СПб. Издательство ЦСК МВД, 1904. – 125 с.

13 Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. LXXXII. Закаспийская область. Издание Центрального Статистического комитета МВД. Под.ред. Тройницкого Н.А. СПб., 1904.- 170 с.

***

Мақалада Батыс Қазақстандағы орыс халқының революцияға дейінгі кезеңдегі білім саласындағы түрлі мәселелері қарастырылады.

***

This article considering guestions of West Kazakhstan russian population competence in the period of before revolution. Find below materials about educational level of russian population and amount of russian schools in the region.

УДК 504.75:341.211

Аманбаев А.С.
преподаватель кафедры всеобщей истории
ЗКГУ им.М.Утемисова

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ И ГОСУДАРСТВА: СОСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Казахстанские экологические движения осознают невозможность существования экологических движений вне политического процесса. Одним из методов участия экологических движений в политическом процессе является их реорганизация в партию. Одним из таких примеров стало создание партии народный конгресс Казахстана (далее – ПНКК). ПНКК создана на базе международного антиядерного движения «Невада-Семипалатинск», с образованием которого в 1989 г. по Казахстану прокатились волна антиядерных движений, с энтузиазмом поддержанных населением Казахстана и за рубежом. Благодаря популярности этого движения, партия НКК нашла в то время много своих сторонников.

Непосредственно ПНКК была провозглашена на учредительном съезде 5 октября 1991 г. Учредителями ПНКК были МАД «Невада-Семипалатинск», Международный комитет «Арал-Азия-Казахстан», Союз женщин, Независимой профсоюз «Бірлесу», общество «Қазақ тілі», Ассоциация молодых строителей республики и ряд национально-культурных центров Казахстана [1, с.11].

С момента возникновения первых общественных объединений природоохранного направления еще в период существования СССР между государством и организациями возникали сложности во взаимоотношениях. Законодательное регулирование общественных объединений порой шло с уклоном в сторону поддержки государственных организаций. Например, в Законе 1991 года «Об охране окружающей природной среды» были включены специальные положения по Казахскому обществу охраны природы, образованному еще в 1962 году.

После августовского путча ГКЧП 1991 года, характер взаимоотношений между государством и общественными объединениями резко изменился. Законодательство пошло по пути устранения влияния партийных органов на государственные

органы и резкого разделения государственного сектора от общественного сектора. Более того, эти события наложили отпечаток и на последующее развитие законодательства, регулирующее общественные организации. К этому времени в Казахстане уже сформировался неправительственный сектор (далее - НПО), состоящий из общественных объединений, фондов, негосударственных некоммерческих учреждений и других организаций, занимающихся в том числе и экологическими вопросами. Краткий анализ развития неправительственного сектора в Казахстане показывает, что процесс становления неправительственных организаций в республике прошел несколько этапов.

Первый этап охватывает период **с конца 80-х годов по 1994** г. до принятия нового Гражданского кодекса. За это время, по оценкам отечественных и международных экспертов, было организовано более 400 неправительственных организаций [2, с.15]. При этом они были в основном экологического и правозащитного направления, что связано с периодом становления независимости и суверенитета Казахстана и обусловлено началом процесса демократических преобразований. Основная характеристика – отсутствие системности, стихийность в создании неправительственных организаций. Кроме того, в рассматриваемый период со стороны государства шел процесс выработки общих подходов и приоритетов по отношению к неправительственному сектору

В конце 1994 года в Казахстане был принят Гражданский кодекс, который законодательно закрепил понятие «некоммерческая организация» и предусмотрел различные организационно-правовые формы для их создания и государственной регистрации в Казахстане. С тех пор общественные объединения являются только одной из организационно-правовых форм, в которых могут создаваться негосударственные некоммерческие организации.

Второй этап - 1994-1998 гг. – это период качественного и количественного роста неправительственных организаций, которые за этот период возросли с 400 до 1600. Данный факт был обусловлен в первую очередь принятием «Закона об общественных объединениях». Следует отметить не только количественный рост неправительственного сектора, но и дифференциацию по видам деятельности. Количественный рост неправительственных

организаций в первую очередь можно объяснить массированной финансовой поддержкой со стороны международных фондов и организаций была направлена в основном на проведение семинаров, «круглых столов», тренингов, носила организационно-технический, обучающий и методический характер.

Вместе с тем, в эти годы была обозначена лишь общая позиция государства в отношении неправительственного сектора, не выработана в полном объеме единая государственная политика по взаимодействию с неправительственными организациями. Анализ второго этапа показывает, что неправительственные организации возникали в основном за счет грантов, основными центрами развития неправительственных организаций были крупные города, особенно Алматы, а с переездом столицы в Астану стал активно развиваться неправительственный сектор. К концу второго этапа наметившийся рост правительственных организаций постепенно переходит в новое качественное состояние. Неправительственный сектор страны нашел свое место в общественном процессе.

Третий этап начинается с 1998 г. и продолжается в настоящее время. Это качественно новый этап, характеризующийся конкретной постановкой вопроса о реализации механизма взаимодействия государства с неправительственными организациями. Сегодня в «третьем секторе» работают на постоянной основе около 35 тысяч человек, на временной (консультанты, эксперты) – до 50 тысяч человек и добровольцев – более 100 тысяч человек, на временной (консультанты, эксперты – 50 тысяч человек и добровольцев – более 100 тысяч человек. Анализ развития неправительственных организаций по различным направлениям: **экологические – 15%,** детские и молодежные мм – 13,6, женские – 13,3, медицинские – 13,1, в области культуры, искусства, науки, образования – 12,5, правозащитные -7,6 , по социальной защите – 6,8, по поддержке общественных инициатив – 6, многопрофильные – 4,7, общества инвалидов – 4,4, по реабилитации детей-инвалидов - 3% [3, с.234].

До принятия в 1994 году нового Гражданского кодекса неправительственые организации создавались в Казахстане в единственной форме общественного объединения. Конституция 1995 года установила конституционный запрет на государственное финансирование общественных объединений. Сейчас они создаются в различных организационно-правовых формах:

- общественное объединение (кроме политических партий);

- фонд;
- ассоциации (союзы) юридических лиц;
- частное учреждение (реже, нежели в 3-х других формах) [2, с.17].

Сложившаяся в первой половине 1990-х годов тенденция в сторону запрещения вмешательства государства в дела общественных объединений и их материальной поддержки со стороны государственных органов получила отражение и в рамках действующего бюджетного законодательства.

Закон «Об общественных объединениях» 27 июня 1991 года наделял республиканские общественные объединения правом законодательной инициативы – правом от своего лица инициировать законопроекты, а также правом представления и защиты законных интересов своих членов (участников) в государственных и общественных органах. Право на представление интересов членов в судах и других государственных органах было сохранено за общественными объединениями и в последующей редакции Закона «Об общественных объединениях» от 31 мая 1996 года.

Среди отраслевых законов, наделяющих неправительственные организации правами участия в принятии решений, необходимо выделить, прежде всего, блок экологического законодательства, в котором в наибольшей степени получили отражение соответствующие положения и нормы. Здесь следует специально упомянуть Закон от 15 июля 1997 года «Об охране окружающей среды», Закон от 15 июля 1997 года «Об особо охраняемых природных территориях», Закон от 11 марта 2002 года «Об охране атмосферного воздуха» В этих законах предусматриваются права общественных объединений на получение информации от государственных органов, на их участие в обсуждении и разработке проектов законов и иных нормативных правовых актов, а также планов и программ государственных органов. В частности, в пункте 1 статьи 6 Закона «Об охране окружающей среды» установлены права общественных объединений в области охраны окружающей среды:

- на сотрудничество и взаимодействие и государственными органами, в том числе посредством заключения с ними соглошений и выполнения для них по договорам определенных работ, предусмотренных законодательством;
- на участие в обсуждении законопроектов по охране

окружающей среды;

- требовать отмены в административном или судебном порядке управленческих и хозяйственных решений, оказывающих отрицательное воздействие на окружающую среду и здоровье человека;

- ставить вопросы о привлечении к ответственности виновных организаций, должностных лиц.

В 1994 году Гражданский кодекс установил разнообразие форм некоммерческих и неправительственных организаций, а в 2001 году Закон «О некоммерческих организациях» закрепил это положение. На сегодняшний день государственные органы и организации признают и сотрудничают с неправительственными организациями в различных организационно-правовых формах. Однако национальное законодательство в данной сфере продолжает развиваться инерционно так, как будто существует только одна форма неправительственной организации. Такое положение вещей вступает в противоречие с требованиями Конвенции Европейской экологической комиссии ООН о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды, доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды - Орхусская Конвенция, которую Казахстан подписал в июне 1998 года и ратифицировал 23 октября 2000 года. Данная конвенция признает право на общественное участие для любых юридических лиц.

На данный момент, когда Казахстан ратифицировал многие международные документы в области природоохранной деятельности, прав общественности и НПО, все еще остаются проблемы во взаимоотношениях экоНПО и государства.

Не единожды согласившись на необходимостьмежсекторального партнерства в целях сохранения природной среды, государственные органы и неправительственные организации до сих пор сделали лишь небольшие шаги навстречу друг другу.

Многие из этих попыток получили отражение только на бумаге. Экологические НПО продолжают обвинять отдельные госорганы в отсутствии доступа к информации и непрозрачности процессов принятия решений, и в свою очередь, заявляют о низком уровне заинтересованности и компетентности сотрудников общественных организаций. Для преодоления разногласия и выработки общей природоохранной политики экоНПО организовали Эко-форумы.

Экофорумы стали одним из методов взаимодействия экологических организаций Казахстана с госорганами и общественностью, одной из форм межсекторального партнерства [4, с.6].

Первый Форум экологических организаций Казахстана, который состоялся в декабре 1997 года, сделал свое главное дело: он собрал разноплановые экологические НПО, выработал общую политику действий. Результатом этого стала, несомненно, координация действий экологических НПО.

Постепенная интеграция интересов государственных структур и экоНПО в области охраны окружающей среды способствовало налаживанию диалога. Если вышеназванные Экофорумы созывались непосредственно по инициативе экологических НПО, то уже в 2006 году в Алматы при содействии акимата и других гоструктур впервые состоялся Национальный экологический форум «Общество, окружающая среда и устойчивое развитие». Круг участников был значительно расширен и помимо прямозаинтересованных сторон на Форуме приняли участие видные ученые, представители научно-исследовательских институтов, вузов и международных организаций.

В рамках Форума участники были проинформированы о деятельности Казахстана в области охраны окружающей среды и актуальных задачах, которые необходимо решить в ближайшей перспективе на национальном, региональном и международном уровнях [5, с.6].

Помимо непосредственного контакта с государственными структурами через экологические форумы, круглые столы, конференции экологическое движение применяет и методы прямого воздействия на политику. Путем выборов депутатов представительных органов, лидерам общественного экологического движения удается решать на разных уровнях власти решать экологические и связанные с ними социально-политические вопросы. Так, например, лидер общественно-экологического движения «Нарын» К.К.Кубейсинов, много лет посвятившийзакрытию полигонов «Капустин Яр» и «Азгир» и помощи пострадавшему населению Западно-Казахстанской области, став депутатом областного маслихата, сумел добиться принятия региональной программы реабилитации пострадавшего населения. Данная программа была принята 20 декабря 2004 года на сессии областного маслихата и была утверждена региональная программа реабилитации пострадавшего населения [6, с.3,13].

Казахстанские экологические движения осознают невозможность существования экологических движений вне политического процесса. С этим бывает связано и то, что их лидеры пытаются активно использовать предвыборную борьбу за место в Парламенте, и даже на пост Президента.

Особенностью экологических движений является и то, что, в связи со своей сущностью и характером деятельности, они ставят перед собой не просто определенные цели, а связанные в первую очередь с динамикой биосферы, что в корне отличает их от традиционных политических партий.

Экологические проблемы в Казахстане имеют повышенную степень актуальности и потому программные документы многих политических партий содержат экологические вопросы. Анализ данных программных документов накануне выборов 2004 года (программ, уставов, концепций, манифестов и т.д.), отражающие взгляды казахстанских политических партий по вопросам экологии, позволяют проследить эволюцию экологической тематики: от игнорирования в начале 90-х годов до сотрудничества и преемственности. Условно все партии можно разделить на три группы: 1) выделяющие экологию как приоритет, которому в программе посвящен отдельный раздел с конструктивными предложениями по совершенствованию экологической деятельности государства, законодательства, правовой политики в области экологии – это «Ак жол» (раздел «Экология»), «Асар» (раздел «Здоровье и экология», Партия патриотов Казахстана (раздел «Экологическая политика»); 2) признающие в программе экологический приоритет в развитии, необходимость всестороннего учета экологических требований (АПК, «Ауыл», ГПК, КНПК, «Руханият») и предпринимающие активные меры по решению экопроблем («Отан»); 3) не рассматривающие вопросы экологии в программных документах (ДВК, ДПК, КПК) [7].

Анализ программных документов казахстанских политических партий показал, что не во всех программных документах партий присутствуют конкретные, конструктивные предложения по совершенствованию экологической деятельности государства, правовой политики в области экологии, законодательства, экологизации общественного сознания, развития экологической культуры координации усилий государства и общества в этом направлении. Вероятно, некоторым партиям предстоит доработка программ по вопросам экологии. Общими в программных

документах являются положения о признании актуальности экологических проблем в национальном и глобальном масштабах, необходимости перехода на устойчивое развитие, контроля за использованием природных ресурсов, деятельностью недропользователей в целях рационального использования недр и предупреждения нанесения невозмещаемого ущерба окружающей среде, решению экологических проблем Арала, Балхаша, Каспия. Учет этих и других рациональных предложений государством необходим в интересах всего общества.

Выражая мнение общества, партии выполняют важную роль в формировании и реализации экологической идеологии и политики, правовой политики в области экологии, совершенствовании законодательства, пропаганде экологических идей, повышении экологической культуры общества. Государственные органы Казахстана должны максимально использовать конструктивные наработки и инициативы общественности в области защиты природы, рассматривая их в качестве союзников и помощников в решении экологических проблем. В данном контексте следует привести тот факт, что тесное сотрудничество политических партий с экологическими организациями и объединениями, общность многих природоохранных целей привели к принятию Экологического кодекса в 2007 году.

Рассматривая участие экологических организаций в политическом процессе, следует обратить внимание на тот факт, что некоторые политические партии современного Казахстана трансформируются в экологические. Так, например на VII съезде партии «Руханият» лидер партии Алтыншаш Джаганова сделала заявление, что трансформируется в другую структуру, которая в официальном пресс-релизе была названа "Партия "зеленых" Казахстана" [8, с.6]. Во многом этому способствовало сотрудничество "Руханият" с Европейской партией "зеленых".

Таким образом, мы можем констатировать, что механизм реализации экологических задач у НПО существуют. Однако в целом механизм участия экологических неправительственных организаций в нормотворческой деятельности на сегодняшний день четко не прописан в законодательстве. Отдельные процедуры устанавливаются как открытые для общественного участия, но не определяются процедурные права участвующих НПО, не урегулированы вопросы учета их предложений при рассмотрении проектов нормативных правовых актов и т.д. Это в значительной

мере снижает возможности эффективного участия общественности нормотворческой деятельности.

Подводя итоги деятельности экоНПО в политическом процессе, можно сделать следующие выводы. Экологические НПО в современном Казахстане представляют определенную политическую силу. Активисты многих экоНПО осознают, что в условиях глобализации экологических проблем от организаций требуется не только проведение экологических акций, определенная часть работы должна приходиться на политику, поэтому деятельность некоторых организаций стала выходить за рамки экологической проблематики, она с каждым годом все больше перемещается в политическую плоскость.

Состояние и уровень развития неправительственных организаций стран напрямую зависят от социально-экономических и политических показателей этих стран. По мнению международных экспертов, Казахстан по степени влияния НПО на общественную жизнь и уровню активности гражданского общества заметно отличается от других стран региона. Например, несмотря на то, что в Узбекистане на сегодняшний день законодательная база для институционального развития неправительственных организаций более благоприятна, а в Кыргызстане общая политическая ситуация отличается большей открытостью и количество НПО на душу населения значительно больше, чем в других странах Центральной Азии, необходимый баланс факторов и условий для формирования зрелого и профессионального корпуса неправительственных организаций имеется, по мнению международных экспертов, лишь в Казахстане [9, с.15]. И доказательством тому служит тот факт, что сейчас мы наблюдаем трансформацию в сфере национальных интересов государства: движение от государственных интересов, суверенитета к общечеловеческим ценностям, таким, как права человека и защита окружающей среды.

Отдельные авторитетные экологические организации ограничивают свою деятельность экологическими акциями, однако за увеличением масштабов экологических акций и ростом их авторитета кроется усиление политического влияния на власть. И лидеры некоторых экоНПО, впоследствии став депутатами Парламента, имеют возможность через трибуну донести до сведения депутатов точку зрения общественности по вопросам экологии (в 1999 г.им стал лидер «Каспий табиғаты», в 2001 г.-

лидер «Табиғат») [10, с.3]. Учитывая тенденцию трансформации экологических НПО в партию, можно, в некотором смысле, говорить о процессе политизации деятельности экологических организаций и движений. Данная тенденция характерна для всего мирового экологического движения.

Список использованных источников:

1. Заславская М.Б. Политические партии и общественные объединения Казахстана на современном этапе развития. – Алма-Ата: КИСИ, 1994.

2. Исследования ПРООН. Государство и НПО в Казахстане: опыт и формы взаимодействия. – Астана, 2003.

3. Жетписбаев А. Неправительственные организации: основные типы, функции и место в политической системе. // Вестник КарГУ. – 2006, №3.

4. Мустафина В. Межсекторальное партнерство и регулирование природопользования:проблемы и возможности // Экология. 2010, 4 июня.

5. Искаков А. Экологи - в 21 век с надеждой…// Экология. 2000, 7 февраля.

6. Исмагулов Е. Лед тронулся!// Надежда. 2005, 10 февраля.

7. Программа Аграрной партии Казахстана. – Астана, 2004. –С.6; Программа Демократической партии Казахстана. – Астана, 2004. –С.16; Программа Казахстанской социал-демократической партии «Ауыл» 2004 г. // Ауыл.-2004, 16 апреля; Программа Коммунистической Народной партии Казахстана. // Программа Устав КНПК. –Астана, 2004. – С.22; Политический манифест Народной партии Демократический выбор Казахстана (Доклад к учредительному съезду НП ДВК). 21.02.2004. – Алматы, 2004. –С.52; Программа Партии Патриотов Казахстана. Принята на III съезде 7.12.2002 г. – Астана, 2004. – С.16; программа политической партии «Руханият». Принята на Учредительном съезде 5.04.2003 г. – Астана, 2003. – С.48

8. Утюпин Д. Экологи на страже духовности // Фокус. 2010, 26 марта.

9. Морозов А. Роль и место НПО в Казахстане сквозь призму мирового опыта.// Аналитическое обозрение. 2002, №4.

10. Ихсанов Р. Спор «зеленых» о партийном лидерстве//«Экспресс-К». 2004, 28 мая.

***

Мақалада мемлекет пен экологиялық қозғалыстардың екіжақты әрекеті қарастырылады, дәлірек айтқанда, автор мәселені шешу жолдарына жан-жақты тоқталады.

УДК 314

Жаркенова А.М.
к.и.н., доцент Евразийского
национального университета им. Л.Н. Гумилева

ИЗМЕНЕНИЯ В ЧИСЛЕННОСТИ И ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Великая Отечественная война входит особой страницей в историю Казахстана. Это был наиболее тяжелый и одновременно героический период в Отечественной истории. Деидеологизация исторического знания, плюрализм мнений, раскрытие неизвестных страниц этой войны, не должны, на наш взгляд, в какой-либо мере принизить подвиг советского народа, спасшего мир от ига фашизма ценой неимоверных жертв и страданий.

К опыту и итогам Великой Отечественной войны исследователи обращаются вновь и вновь. Казалось бы, здесь мы располагаем наиболее богатой историографической традицией. Но в последние годы выясняется, что некоторые вопросы этой исторической проблемы исследовались недостаточно или давались со смещением акцентов. В частности, нет исчерпывающего ответа на вопрос об особенностях социально-демографического развития населения отдельных регионов республики в экстремальных условиях войны.

Война кардинальным образом изменила ход не только социально-экономического, политического и культурного развития Казахстана, но и имела крайне негативные демографические последствия. Именно поэтому такие, ранее малоизученные или вообще "закрытые" проблемы как истинные потери населения, расселение различных народов на территории республики в годы войны, динамика их численности, миграционные процессы, насильственная депортация целых народов их последствия требует скорейшего и объективного решения.

Великая Отечественная война, прежде всего, серьезно нарушила демографическую динамику республики, в том числе Северного Казахстана, до настоящего времени еще полностью не исчезли ее негативные последствия, которые по-видимому, в той или иной мере будут сказываться даже и в начале XXI века.

Засекреченность многих документов, отсутствие в условиях тоталитарной системы, когда жизнь отдельного человека ничего не

стоила, методики исчисления и работы по полному учету погибших в годы войны, желание властей скрыть подлинные масштабы и размеры потерь затрудняли создание объективной картины потерь Казахстана в людях в годы Великой Отечественной войны. Это касается как отдельных районов, так и государства в целом. Ситуация изменилась к лучшему с выходом в свет "Книги памяти Казахстана", которая содержит наиболее полные сведения о людских потерях нашей страны и является, без преувеличения, формой увековечения памяти защитников отечества. При этом следует отметить, что редакционная коллегия этой крайне важной и ценной книги, отмечает, что даже приведенная в работе огромная цифра погибших воинов-казахстанцев не окончательная.

Таблица 1 - Безвозвратные потери воинов Северного Казахстана на фронтах Великой Отечественной войны [1]

Области	Численность населения	Мобилизовано в ВС СССР с 1.1.1938 по 1.1.1941	Виды потерь				Всего потерь
			убиты в бою	умерли в госпиталях от ран и болезней	умерли в плену и не возвратилось из плена	Пропали без вести	
Казахская ССР	6625000	1366164	279696	42766	7046	271503	601011
Акмолинская	322779	69880	14264	2840	205	16641	33950
Кокчетавская	312084	95000	18718	2321	196	3096	24331
Кустанайская	420696	73300	21160	2973	689	12442	37264
Северо-Казахстанская	405400	-	12239	2872	497	16601	32209
Тургайская	-	-	3014	546	-	3356	6916
Павлодарская	282466	46249	10256	2094	30	9450	21830
Итого по Северному Казахстану	1743425	330678	79651	13646	1617	61586	156500

Как видно из таблицы 1 безвозвратные прямые потери населения Северного Казахстана в ходе боевых действий составили 156500 чел. или 9% от общей численности накануне Великой Отечественной. Сухие цифры, и те потрясают, а уж когда переходить к конкретным судьбам - становится особо зрим страшный самой кровопролитной в истории человечества войны. В селе Токаревка Северо-Казахстанской области получили похоронки на 21 Токарева и 9 Тимофеевых… В селе Белом - на 12 Ушаковых, в Надежке - на 10 Анюхиных… Из небольшого села Спасовка не вернулись пять братьев Ткачей. Если учесть, что в деревнях не бывает однофамильцев, а только родственники - это уже целые семьи выкашивались. Вот еще трагический факт: из Североказахстанского рода Ибраевых 54 мужчины сложили головы на фронтах Великой Отечественной. [2]. Не менее значительными были косвенные потери региона, связанные в первую очередь со снижением рождаемости.

Таблица 2 - Рождаемость населения Северного Казахстана в годы Великой Отечественной войны[1, С.280]

Области	Родилось в 1940г.	Родилось бы в 1941-1945гг. при рождаемости 1941г.	Фактически родилось за 1941-1945гг.	Потери в результате снижения рождаемости
Казахская ССР	256564	1282820	690782	592038
Акмолинская	16269	81345	47509	35836
Кокчетавская	15575	77875	40013	37862
Кустанайская	16715	83575	42017	41558
Павлодарская	11395	56975	29441	27534
Северо-Казахстанская	16792	83960	39359	44601
Итого по Северному Казахстану	76746	383730	198339	187391

Как видно из данных таблицы 2 в Северном Казахстане в годы Великой Отечественной войны рождаемость снизилась почти в два раза, в результате регион потерял 187391 жизнь, так и не появившуюся на свет, но которая закономерно должна была бы появиться.

Таким образом, по собранным не полным, к настоящему времени сведениям прямые потери Северного Казахстана в людях на фронтах Великой Отечественной войны составили 156500 чел.,

косвенные потери - 187391, общие потери составили - 343891 чел. Данные цифры сопоставимы с потерями тех районов страны, по которым война прокатилась своим огненным валом дважды, сначала с запада на восток, потом в обратном направлении. Все это оказало существенное влияние не только на движение населения в военные годы, временно приостановив его рост, но и на все послевоенное демографическое развитие.

Великая Отечественная война существенно нарушила половозрастную структуру населения региона, выразившееся в заметном повышении в населении доли женщин, уменьшении, соответственно, доли мужчин. Сразу после войны, по состоянию на 10.II.1946г., когда еще не была проведена массовая демобилизация из рядов Советской Армии из 209513 чел. населения Кустанайской области мужчины было всего 72991 чел. или всего около 35%, а женщин 156522 или 15%. Аналогичные процентные соотношения между численностью мужчин и женщин было характерно и для других Северных областей. [3]. Даже в 1959 г. в Целинном крае Казахстана, куда вошли пять северных областей (Кокчетавская, Кустанайская, Павлодарская, Северо-Казахстанская и Целиноградская) доля мужчин составляла 48,4% против 51,6% в 1939г. (в соответствии с существовавшим тогда административно-территориальным делением данные за 1939 г. получены по Кустанайской, Павлодарской и Северо-Казахстанской областям), а это при том, что в годы освоения целинных и залежных земель в край прибыли сотни тысяч мужчин самого трудоспособного возраста. [4].

Кроме того, значительно уменьшился удельный вес поколения от 18 до 30 лет, находившихся в активном репродуктивном возрасте. Например, в Акмолинской области было мобилизовано в действующую армию 30147 человек -молодежи 1915-1927 года рождения, из них погибло 12203 человека, т.е. более 40%. В Северо-Казахстанской области из родившихся в 1906 г. на фронтах пало 70%, в 1917 г. - 74%, из призывников 1921 года рождения уцелел лишь каждый десятый. [1, С.276]

Фактически все трудоспособное население Казахстана участвовало в достижении Великой Победы. Помимо мобилизации в действующую армию более 700 тыс. казахстанцев, в том числе 200 тыс. казахов, [5] были призваны в трудовую армию, на которую было возложено строительство и эксплуатация важнейших индустриальных и транспортных объектов оборонного значения.

Акмолинская область отправила - 32915 человек, Кокчетавская - 17353, Кустанайская - 10000, Павлодарская - 17543, Северо-Казахстанская - 33000.[6].

Североказахстанцы трудились на шахтах Караганды, на лесозаготовках Урала и Сибири, на строительство электростанций и заводов Перми, Свердловска, Челябинска, Магнитогорска, Омска и др. районов и городов страны. История трудовой армии долгое время относились к табуированным проблемам. Долгие десятилетия история создания и деятельности Трудовой армии, конкретный вклад ее участников в увеличении военной мощи СССР оставалась обезличенной. Это объясняется просто: помимо официально переведенного для работы в военную промышленность контингентов нестроевых до 50 лет из числа призванных в Красную Армию, Трудовая армия состояла большей частью не подлежавших отправке на фронт представителей репрессивных народов и так называемых классовочуждых элементов, также не подлежавших призыву в Действующую Армию по морально-политическим соображениям, т.е. спецпереселенцев, ссыльных трудпоселенцев, раскулаченных в 30-е гг. зажиточных крестьян и баев, членов их семей, а также участников крестьянских восстаний и т.д.

Режиму было невыгодно объективно оценивать самоотверженный труд лиц, которых он на тот момент поставил вне общества. В следствие этого забытыми остались и те 262243 человека, кто по своим морально политическим качествам полностью соответствовал критериям сталинских законов и в Трудовую Армию был мобилизирован вполне легально.[5, С.319]

Условия жизни, организация труда во многом носили здесь военизированный характер, что негативно сказалось на уровне заболеваемости и смертности среди трудармейцев, что также отразилось на демографическом развитии региона.

Список использованных источников и литературы:

1. Книга памяти Казахстана. Сводный том. – Алматы: Казахстан, 1995. – 479 с., С.270-272.

2. Казахстанская правда. 10 марта 2000.

3. ГАКО, Ф.234. Оп.10. Д.29. Л.4.

4. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Казахская ССР - М., 1962. - С.13; Всесоюзная перепись населения 1939 г: Основные итоги - М., 1992. С.27.

5. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. - Алматы. - 1998. С.320.

6. ЦГА РК Ф. 1146. Оп.1. Д.590. ЛЛ.3, 3 об.

***

Ұлы Отан Соғысы жылдары Қазақстан үшін өте ауыр да, ерлікке толы да кезең болды және кейбір айматардағы тұрғындардың әлеуметтік-демографиялық даму ерекшеліктеріне қазіргі таңның өзінде нақты жауап беру мүмкін емес.

Кеңес дәуіріндегі көп құжаттардың құпия болуы, нақтылы кеңістік және ауқымдық азаюын көрсетпеу обьективтік тұрғыдан Қазақстанның тұрғындарының жалпы санын анықтауға қиындық туғызған, бірақ «Қазақстанның естелің кітабының» шығуымен жағдай өзгерді.

Мақалада ер азаматтардың соғыстан оралмауы, Қазақстанның аймақтарында әйел азаматтардың үлес салмағы ер азаматтарға қарағанда басымырақ болғандығы қарастырылған.

***

During the Great Patriotic War - is hard and at the same time heroic and as we know, no exhaustive answer to the question of socio-demographic characteristics of the population of some regions of the country.

Secrecy of many of the documents, the desire to hide the true extent and size of losses hindered the establishment of objective picture of Kazakhstan's losses in human resources, but with the release of the book "Book of Memory of Kazakhstan" the situation has changed. In this connection, the article is considered irrecoverable losses of soldiers as a negative decline in the population and a positive natural growth in the Northern Kazakhstan on the fronts.

УДК 339.174 (574) «19»-09

Ералина А.
КГУ им. А.Байтурсынова, г.Костанай

РАЗВИТИЕ ЯРМАРОЧНОЙ ТОРГОВЛИ В г.ТУРГАЕ И ТУРГАЙСКОМ УЕЗДЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В начале XX века расширяется торговля в г. Тургае и Тургайском уезде. В уезде существовала торговля трех видов: ярмарочная, постоянная и временная (меновая). Тургай славился на весь Степной край своей ярмаркой.

По воспоминаниям старожилов, ярмарочная площадь располагалась на юго-западной окраине города. Ярмарки с 1908 года в г. Тургае проходили два раза в год, а именно: с 25мая по 8 июня и зимой – с 10 по 20 декабря.

Ярмарки проводились для реализации и сбыта сельскохозяйственной продукции. Так, например, казахи изготовляли в достаточном количестве деревянные изделия,

которые поступали в обмен. На ярмарку пригонялись отары овец и табуны лошадей, которые в основном закупали русские и татарские купцы. Здесь особое внимание уделялось ветеринарно-санитарному состоянию скота, продаваемых на ярмарках в городе Тургае и поэтому принимались обязательные постановления, одно из которых для г. Иргиза и г. Тургая было издано еще в 1892 году, а в начале XX века для усиления надзора было опубликовано на страницах областной газеты «Тургайские областные ведомости». Содержание этого постановления следующее: а) торговлю скотом производить исключительно на площади, отведенной для этого городским управлением по соглашению с ветеринарным надзором; б) перед впуском в ярмарочную площадь или карду предъявлялось свидетельство о состоянии пригоняемого скота; в) осмотр скота на ярмарке в Тургае производится ветеринарным врачом два раза в день: с 8 часов утра до 12 часов дня и с 2 часов до 7 часов вечера; г) скот больной или подозрительный по заболеванию повально-заразными болезнями задерживается и изолируется в особых местах; д) торговля сырыми животными продуктами лишь после предъявления свидетельства о состоянии допускалась в особо отведенных местах, лишь заклейменные продукты продавались; е) убой скота во время ярмарки производить на городской скотобойне; ж) для торговли мясными продуктами на ярмарочной площади отводятся особые места, на которые ставятся для продажи и хранения мяса кибитки, палатки или тесовые плотные палатки, а продавцам вменяется: 1) содержать в полной чистоте помещения, столы, полки, колоды, ножи, топоры, весы, гири и крючья (из оцинкованого или луженого железа); 2) мясо покрывать чистыми белыми покрывалами; 3) при продаже надевать чистые большие передники; 4) не хранить в помещениях (лавках) сырье, не спать там и не держать там одежду; з) о всех случаях заболевания скота или падежа скота владельцы или лица, заменяющие их, обязаны немедленно заявить ветеринарному врачу и полиции; и) выпуск с ярмарки скота, а равно и вывоз сырых животных продуктов допускается только после осмотра их ветеринарным врачом и выдачи последним установленных документов[1, С.39]; [2, С.148]; [3]. Эти условия выполнялись всегда, и поэтому ярмарка проходила оживленно. Так, в 1902 году в мае месяце прошла ярмарка, на которую казахами было пригнано много скота и было продано по высокой цене, в частности баранов продавали: буйдаков по 5-5 1/2 руб., кургашек - 3 руб., кунапов – 7 и 7 руб. 50 коп., рогатый скот –

от 15 руб. и до 60 руб., что до лошадей они тоже стоили очень дорого. Купцы были из Кустаная, Троицка, Иргиза и Орска, из-за наплыва иногородних торговцев, цены на мануфактурные и галантерейные товары были понижены местными торговцами из-за отсутствия конкуренции. Иногородние купцы с этой ярмарки имели большую прибыль, поэтому они сразу же подали в городское управление заявление о сдаче им в аренду на время будущей ярмарки лавок. Следует отметить, что город Тургай за время ярмарки за аренду лавок и торговых мест получил более 1230 рублей, сбор же с рогатого, крупного и мелкого скота и сырья в 1902 году был впервые сдан городскому управлению с торгов, который был начат с 500 руб. и взят за 701 руб. [4].

С другими разными доходами город получил от ярмарки 3000 руб. Ярмарка способствовала привлечению казахского народа в экономику края, привлекая многих к торговым операциям. Следует отметить, что во время ярмарки образовывался ярмарочный комитет, куда входили депутаты из казахов. Так в 1910 году депутатом был Суюн Атабаев, а председателем – помощник уездного начальника – Лекторский. Начальник Тургайского уезда Гарф, очень высоко оценивая работу этого комитета, отмечал: «Суюн Атабаев, несмотря на то, что его присутствие в ярмарочном комитете невыгодно отражались на его личных торговых делах, в продолжение всей ярмарки был весьма аккуратен в своих депутатских обязанностях» [5, Л.174].Так же на время ярмарки нанимались для надзора полицейские стражники (двое), которым платили по 10 руб. каждому [5, Л.169].

На Тургайскую ярмарку скот для продажи пригоняли из волостей этого же уезда. Так, в 1909 году в декабре скот для продажи пригоняли в незначительном количестве, сырье было привезено из ближайших волостей: Чубаланской, Тусунской, Аккумской, Каракугинской, Каратургайской и Кайдаульской, в большом количестве. Следует отметить, что погодные условия влияли на ход и результаты ярмарок, поэтому в декабрьские ярмарки 1909 г. из иногородних торговцев прибыло 7 человек, и привезено было ими мануфактурного и других товаров на 29000 руб. Привезено муки около 3000 пудов, пшеницы – 2000 пудов. Цена на хлеб была: на пшеничную муку от 1 руб. 35 коп. до 1 руб. 70 коп. и на пшеницу от 1 руб. 25 коп. до 1 руб. 45 коп. На декабрьскую ярмарку 1910 г. мануфактурные товары, чай, сахар, бухарского товара было привезено на сумму 46200 руб.,

а также торговали кустанайским хлебом на сумму 12900 руб. Ярмарка прошла успешно, несмотря на малое представительство торговцев [5,Л.168,210].

С каждым годом возрастала роль Тургайских ярмарок среди степных ярмарок Азиатской России. Они играли немаловажную роль в экономике края. Только в 1911 г., лишь за один сезон, товаров на ярмарке было продано на 1010925 руб., тогда как в 1914 году эта сумма возросла до 1868465 руб., что составляла больше половины общего оборота с ярмарок по Тургайской области. Общий оборот составил 3472881 руб. За аренду городских лавок и мест ярмарочной площади в г. Тургае в 1914 году было выручено 9605 руб. 25 коп. [1, С.40].

На ярмарке казахи-шаруа обменивали пуд хорошей шерсти или шкуру на фунт чая или сахара, тем самым, совершали неравнозначный обмен и становились жертвами произвола торговца и купца. Так, к последним дням майской ярмарки 1911 года был обнаружен один случай обмана в качестве товара, допущенный со стороны торговой фирмы Ваккер из г. Троицка. Этой фирмой продавался брусничный лист вместо обыкновенного китайского чая, причем, для более успешного обмана покупателя, этот брусничный лист был обернут в такие же упаковки и этикетки, как и китайский чай. Привлеченный к судебной ответственности представитель этой фирмы Аарон Ваккер был приговорен за мошенничество к тюремному заключению на шесть недель. Так был наказан обман торговцев на тургайской ярмарке, и в дальнейшем строго следили за качеством товара [5, Л.233,237].

Развитие скотоводства, подчиняясь требованиям рынка, принимало все более товарный характер, который приносил пользу и государству. В 1911году в доход казны со скота, проданного на Тургайской ярмарке, поступило 2866 руб.30 коп., тогда как в 1914 году - 5129 руб. 05 коп. [6, Таблицы, С.312].

Интересно познакомиться с ценами на скот, на ярмарке.

Таблица №1.

Изменение стоимости скота на Тургайской ярмарке с 1904-1914гг. [5, Л.178]; [6,Ведомости]; [1 Ведомости].

№	Виды скота	Цены					
		1904г.	1906г.	1908г.	1910г.	1911г.	1914г.
1	Верблюды	42 руб.	35 руб.	45 руб.	55 руб.	60 руб.	95 руб.
2	Лошади	35 руб.	45 руб.	40 руб.	50 руб.	25 руб.	65 руб.
3	Крупный	18 руб.	28 руб.	40 руб.	40 руб.	20 руб.	45 руб.
4	рогатый скот	6 р. 60 к.	5 р.60 к.	10 руб.	8 руб.	6 руб.	9 руб.
5	Овца	3 руб.	3 р. 50 к.	5 руб.	8 руб.	4 руб.	9 руб.
	Коза						

Согласно данных таблицы цена на скот в 1914 году была намного выше предыдущих лат, что связано с потребностями местного и российского рынков и началом I-ой мировой войны, которая востребовала отправки на фронт огромного количества скотоводческого сырья.

Хлеб всегда оставался ходовым товаром. Познакомимся с ценами, установленными на ярмарке на зерновые культуры, которые приведены в нижеследующей таблице.

Таблица № 2.

Стоимость зерновых культур [6, С.35].

№	Виды	Цены за пуд	
		1911 год	1912 год
1.	Просо	1 руб.	85 коп.
2.	Пшеница	1 руб. 70 коп.	1 руб. 84 коп.
3.	Овес	1 руб. 70 коп.	1 руб. 72 коп.

Данные таблицы подтверждают мысль о том, что на хлеб всегда были высокие цены, это объяснялось и отдаленностью уезда и малочисленностью посевов.

В Тургайском уезде казахи в основном занимались первичной обработкой животного и растительного сырья. Свидетельством этого является построенная в 1912 году в г. Тургае скотобойня и мукомольные мельницы, из которых в 1904 году ветряных мельниц было 4, сумма ее производительности равнялась 1400 с числом рабочих 4 человека и обдирочная-1 с одним рабочим, с суммой производительности 100 [7, Ведомость]. Эти мельницы удовлетворяли лишь потребности местного населения и то не полностью, ибо всегда по г. Тургаю не хватало своего хлеба и на

ярмарке всегда продавался хлеб в зерне и в мучном виде. Так, в 1909 году на декабрьскую ярмарку было привезено около 3000 пудов муки и продано по цене от 1 руб. 35 коп. до 1 руб. 70 коп., тогда как пшеница в количестве 2000 пудов продавалась от 1 руб. 25 коп. до 1 руб. 45 коп. Торговля мукой прошла успешно. Особый успех был в 1910 году на декабрьскую ярмарке, где муки было продано 8000 пудов по 1руб.20коп. и выручено 9600 руб; пшеницы - 3000 пудов по 1руб.10коп. на сумму 3300 руб. и проса-2500 пудов по 40 коп. на сумму 350 рублей. В последующие годы наблюдался рост цен на хлебные продукты, что подтверждается показателями 1911 года, когда 2000 пудов муки продавалось по 2 рубля, выручено было 4000 рублей. На ярмарке было продано 300 пудов пшеницы по 1 руб. 85коп. и 200 пудов проса по 1 рублю. Выручка первого составила 4000 руб. и второго - 200 руб. В основном хлебные продукты на ярмарку в г. Тургай привозились из Кустанайского уезда, впоследствии население уезда стало покупать хлеб у купцов из Атбасарского уезда [5, Л.168, 210, 287].

Тургайцы занимались не только покупкой товаров, но и открытием торговых учреждений. В 1912 году только в городе действовали 52 лавки, а в уезде – 16. В г. Тургае было открыто одно трактирное заведение.

В основном в г. Тургае торговали продуктами животного происхождения и рыбой. Различные овощи, если и бывали в продаже, то цены на них постоянно были высокими. Так, например, пуд картофеля стоил 1 руб. Его в продаже было очень мало. Вилок капусты оценивался в 25 – 30 коп. Десяток яиц стоил 40 коп. и дороже, фунт коровьего масла – 40 коп., фунт хлеба пшеничного – 4-5 коп., пуд пшеничной муки – от 1 руб. 40 коп. до 1 руб. 80 коп., фунт крупчатки – 2 руб. 40 коп., мяса – 6 коп. Несмотря на то, что город был маленьким, а потребности очень скромными – жизнь в нем была очень дорогая [8].

Развитие торговли сопровождалось обогащением небольшой кучки населения и обнищанием огромной массы степного населения, которая уходила в город или на рудники на заработки. Положение же самих рабочих также было очень тяжелым. Разбросанные по мелким, полукустарного типа предприятиям рабочие, особенно рабочие-казахи, подвергались эксплуатации. За каторжный труд рабочим-казахам платили самую низкую плату – от 10 до 35 коп. в день. Особенно тяжелым было положение рабочих в горнодобывающей промышленности.

Таким образом, начало XX века в экономической жизни Тургайского уезда характеризовались структурным изменением скотоводства, развитием всех форм торговли, прогрессивным развитием горнодобывающей промышленности и предприятий по первичной переработке сельскохозяйственной продукции.

Список использованной литературы:

1. Обзоры Тургайской области за 1914 год.- Оренбург, 1915. С.31.

2. Общий хозяйственный очерк Тургайского уезда // Известия ИРГО- Оренбург, 1911. С.142.

3. Тургайские областные ведомости. 13.08.1911.

4. Тургайская газета. 27.07.1902. № 172. /4/.

5. ЦГА РК Ф.25, Оп.1, Д.1529, Лл.5, 68, 99, Л.178;

Обзоры тургайской области за 1911 год и за 1914 год.- Оренбург, 1912, 1915. Ведомости.

6. Обзоры Тургайской области за 1911 год.- Оренбург, 1912. С.30.

7. Обзоры Тургайской области за 1904 год.- Оренбург. 1905. С;

Тургайские областные ведомости. 11.08.1907. №32 /2/.

8. Корреспонденция (Из г. Тургая). // Тургайская газета. 01. 01. 1902. № 1. /3/.

***

Мақалада жәрмеңке саудасы және оның арқасында Торғайдың сауда орталығына айналуы сөз болады. Қаланың және жалпы Торғай уезінің өлкенің экономикалық орталығына айналуының ұтымды жақтарымен қатар келеңсіз көріністері де көрсетілген.

***

This article deals with the development of trade in Torgay region at the end of the beginning of the XX century.

The author pays the certainat-tention tu the development of guch a kind of trade as "yarmarkas". Yarmarkas were held in Torgay town and were the basis of the social-economic development of that region.

The features positive and negative type sof that kind of trade were reflected in this article.

ӘОЖ 327:127(574)

Базарова Б.

М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

МЕМЛЕКЕТ ИМИДЖІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мемлекет дамуы дүниежүзілік кеңістіктің өзгеруімен тығыз байланыста болады. Қазіргі таңда мемлекеттің «тынысы» үздіксіз халықаралық үрдістермен қолма-қол жүргендіктен, билік басындағылардың шешімдері оларды ескерумен жүзеге асырылады. Яғни, жаһандық халықаралық саяси және экономикалық

қатынастар жағдайында, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, суверенитет пен территориалдық тұтастығын сақтау, халықаралық аренада экономикалық және саяси позицияларын нығайту, тең құқылы және өзара пайдалы ынтамақтастықты дамыту міндеттері қазіргі дүниежүзілік қатынастардың даму ерекшелігіне орай, экономикалық, саяси, әлеуметтік және т.б үрдістердің трансформациялануы нәтижесінде мемлекеттер позициясына әсер етуіне байланысты көңіл бөлуді қажетсінеді. Инвестициялық сенімсіздіктің пайда болуы, мемлекеттің ішкі және сыртқы қарыздың өсуі, әлемде алдыңғы қатардан қалуы, жоғары даярланған мамандардың шетелден шығуы, ғылыми зерттеулерді қажет ететін өндірістердің дағдарысы, сыртқы тәуелділіктің өсуі – бұның бәрі мемлекет ішіндегі жүйенің дағдарысы мен ұлттық даму моделінің жүзеге аспауынан орын алатын үрдістер. Осының бәрі мемлекеттің имиджіне әсер етіп, ал ол өз алдына оның ішкі және сыртқы дамуына кері әсерін тигізеді [1,331-332]. Осы себептен мемлекет имиджін қалыптастырудың маңызы өте зор. Мемлекет имиджін қалыптастыруда ең маңызды рөлді билік органдары атқарады. Қазақстан Республикасында бұл процесте аймақтық мемлекеттік органдарынан бастап, Сыртқы Істер министрлігіне дейін барлық органдар қатысады. Себебі, мемлекет имиджін Елтаңба, мәдени ерекшеліктер, экономикалық даму, саясат жүргізу стилі, тіпті біздің өмір салтымыз да айқындайды. Сондықтан, мемлекет имиджі - ол бір ғана орган немесе бөлім жұмысының нәтижесі емес, тұтастай мемлекеттің «ағза» ретінде дамуының көрсеткіші.

Мемлекет имиджі (бейнесі) – бұл әлем құрылысының жүйесі ретінде мемлекеттіліктің эволюциялық даму процесінде қалыптасқан мемлекеттік жүйенің өзара байланысқан объективті көрсеткіштерінің (экономикалық, географиялық, ұлттық, демографиялық және т.б) ұштасуы мен олардың өзара байланысу тиімділігі әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси, ұлттық-діни және басқа процестерді анықтайды делінсе, оның құрылымын мына элементтерге бөліп қарастырады [1,333]:

- демократия имиджі;
- билік имиджі;
- экономика имиджі;
- Қарулы Күштер имиджі;
- сыртқы саяси имидж;
- ақпараттық саясат имиджі.

Демократия имиджі деп мемлекеттегі демократия механизмдерінің жұмыс істеу принциптері жөнінде халықта қалыптасқан образды айтады. Халықтың мемлекет таңдаған даму жолына сенімсіздік білдіруі - мемлекет жөнінде ешбір түсінік қалыптаспағандықтан, не болмаса демократияға сенімсіздікпен қараған жағдайда туындайды. Ішкі имидж имидждің бір бөлігі ретінде маңызы өте зор. Оны азаматтардың тұрғылықты елдің қатынасына да жатқызуға болады. Азаматтардың туған жеріне деген қатынасы тікелей елдің имиджін анықтайды. Егер азаматта елдегі насихаттап жатқан идеалдарға ешбір қызығушылығы болмаса, ол өз елінде белгілі бір әдет ретінде өмір сүріп, не болмаса белгілі жағдай себебінен тұрады да, оның тарапынан ешқашанда қоғам үшін үлесін қосу ниеті байқалмайды.

Екіншісі, билік имиджіне келетін болсақ, ол - халықтың билік құзыреттілігі жөнінде қалыптасатын бейне. Бұнда халық пен билік арасында қатынастардың қалыптасуы мен билік өкілдерінің кейбір тұлғаларының имиджін қалай бағалайтынын анықтайды. Биліктің имиджі оның беріп отырған уәделері мен жүзеге асыруымен тығыз байланыста болады. Егер берілген уәделерімен қолма-қол жүрсе имидж оң болады, ал қайшы келсе теріс нәтиже береді.

Үшіншісі, басты аспектілерінің бірі ретінде бұл экономика саласындағы жүргізілетін саясат жөнінде халық санасында қалыптасатын имидж. Халықтың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін, сонымен қатар мемлекеттің дұрыс функциялаудың кепілі - экономиканың тұрақты дамуы болып табылады. Мысалы, Қазақстанда 90 жылдардағы орын алған дағдарыс және жүргізілген экономикалық саясат нәтижесінде дағдарыстан шығуы Президент пен үкіметке деген сенімі артып, оның дәлелі ретінде Елбасын президенттік сайлауда қайта таңдауы бола алады.

Төртіншісі, мемлекеттің ішкі имиджінің тағы бір компоненті – халықтың қауіпсіздік мәселелеріне қалыптасатын пікірі. Жоғары айтып кеткен экономикадан басқа қауіпсіздік мәселелері де соңғы орында емес. Халықаралық қатынастардың акторы ретінде мемлекет қорғануға қабілетті болуы керек. Бұл тек қана соғыс қаупі ғана емес, сонымен қатар жаңа заманның үрейлері – терроризм, наркотраффик сияқты феномендер де жатады. Осы себептен елдің қарулы потенциалы жөнінде имиджін қалыптастыру себебі туындайды. 1991 ж. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан арсеналында 1216 континентаралық баллистикалық ракета мен стратегиялық бомбардирлеуге арналған ядерлік қордан тұратын массалық жою қаруының иесі болды. Қазақстанның ядерлік

қарудан бас тартуы алғашқы жылдары түрлі дискуссияларға әкеліп, сырттағы жауға үрей туғызу ретінде сақтап қалу мәселері де талқыланып жатты. Дегенмен, Қазақстан басшылары дұрыс шешім қабылдап, егерде қазір мемлекеттің «ядерлік держава» статусын қабылдаған жағдайда қандай жауапкершілікті тартатынымыз жөнінде елестету қиын [2,151].

Бесіншісі, мемлекеттің жүзеге асырып отырған сыртқы саясаты имидждің тағы бір компоненті. Мемлекеттің сыртқы стратегиясы – оның негізгі басымдылықтары белгіленген бағыттары деуге болады. Қазақстанның сыртқы стратегиясы көпвекторлы тұжырымдамасына сүйене жүзеге асырылып отыр. Көпвекторлы тұжырымдамасын ҚР Президенті Н.Назарбаев «мемлекетіміздің практикалық қызығушылығын тудыратын және әлем үрдістерінде маңызды рөл атқаратын мемлекеттермен дос және болжайтын арақатынастың дамуы»[18] деп түсіндіреді. Сонымен қатар елде жыл сайынғы Президентіміз Н.Назарбаевтың Президенттік Жолдауында сыртқы саяси байланысымыз бен маңызды өзгерістер жария түрде халыққа жеткізіледі.

Соңғысы, бұл БАҚ – маңызды байланыс арналар, ол арқылы негізгі саяси идеяларды жүзеге асыруға, биліктің бейнесін қалыптастыру, яғни ақпараттық саясатты жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасы ақпараттық нарығында бірқатар тұрақты және күші бар бұқаралық ақпарат құралдары, ақпараттық медиа-холдингтар қалыптасқан. Имидж қалыптастыруында маңызды рөлін БАҚ атқарып отырады. БАҚ арқылы имиджге оң немесе теріс баға беріледі. Дегенмен, БАҚ-тың өзі имидж қалыптастырады, осы имиджге қарап халық жариялап жатқан мемлекеттік оқиғаларға сенімсіздік, ия, керісінше, сенім білдіреді. Қазақстанда БАҚ үлесі 21% мемлекеттік, 79% мемлекеттік емес болып бөлінді. БАҚ-ң электронды саны 63 телекомпания, 40 компания, 142 кабель операторға дейін жетті. Сонымен қатар Қазақстанның интернет-аудиториясы Орталық Азияның ең үлкен аудиториясы 600 мың адам құрайды [2,137]. Осыған қарап, Қазақстанда БАҚ нарығы жоғары дамыған деуге болады. Батыс елдерінде БАҚ-ты төртінші билік деп те атайды. Жариялылықтың арқасында халықта саяси үрдістермен қызығушылығы артып, ол өз алдына саяси сананың дамуына, ал ол саяси өмірге қатысуға даярлығын көрсетеді.

[18] *Назарбаев Н.А.* Укреплять международные позиции Казахстана// www.president.kz

Қорытындылай келе, мемлекет бейнесі – сыртқы әлеммен арақатынаста, оның субъектілерінің әрекеттері нәтижесінде әлем қауымдастығында қалыптасатын, мемлекет беделін анықтайтын негіз деген шешімге келсек, осы негізді шынайы имидж қалыптастыру арқасында қол жеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Галумов Э.А. Основы PR. М.: Летопись XXI, 2004. – 360 с.

2.Казахстан сегодня:монография/ под общ.ред.Б.К.Султанова. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. – 416с.

***

В статье рассматривается феномен политического имиджа страны и его основные элементы.

***

In this article are disclosed phenomenon of political image and it's constituent parts.

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 821.512.122.

Мұхамбетқалиева Р.Қ.
ф.ғ.к., доцент,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ, Орал қ.

ЕЛДЕСТІРГЕН ЕЛШІНІҢ ЖАУЛАРЫН ҚИСЫНМЕН АЛУЫНЫҢ ӘДЕБИЕТТЕГІ КӨРІНІСІ

«...Рухы төмен ел мен қабілетсіз адам ғана басына іс түскенде қаруға бірінші болып жармасады...»[1] - деп М.Т.Цицерон айтқандай, белгілі бір мемлекеттің немесе жекелеген тұлғалардың солқылдақтығы мен әлсіздігінен толассыз қырғын соғыстарға жол беріліп келгендігі жалпыадамзаттық тарихтан белгілі және осы орайда талай қоғамдық шиеленістерді құдіретті сөздің күшімен-ақ шешудің барша амал-тәсілін меңгерген ойшылдың бұл пікірінің жаны бар.

Адамзат баласының болмыс-бітімінде алпауыт күштердің қай-қайсысынан да басым тұратын тегеурінді қасиеттерінің болатындығы және сол мүмкіндіктерді мейлінше пайдалана білмеуден көптеген ұлыстар мен қоғамдық қатынастардың жер бетіндегі тіршілік ету құқынан айырылып отырғандығы да рас.

Қайсыбір ұстанымы жоқ жеке адамдардың түсінісуден гөрі төбелеске бейім тұратыны секілді, белгілі бір қоғам да ел ішіндегі ушыға бастаған келеңсіздіктен гөрі оның дақпыртты қорқынышынан-ақ азып-тозып бітеді, яғни мемлекеттің өзін-өзі қатайтатын потенциалдарын дер шағында іске қоса алмай жатады. Әрине, халық бар жерде рухани-материалдық жетістіктердің де, ойласуға иек артар саналық өсіп-жетілу үлгілерінің де, әр халықтың ғасырлардан келе жатқан бейбітшілік пен бірлікті сақтауының да өзіндік төл дәстүрлерінің баршылығы ескерусіз қалады. Себебі, қазіргі өркениет заманында елдің немесе жекелеген адамдардың қиын жағдайлардан өз бойындағы ерекше қасиеттерімен шыға білген үлгілеріне арнайы мән беріліп, кейінгі ұрпаққа тереңнен жеткізіле бермейді, өзін-өзі қорғай білудің қадір-қасиеттері адам үшін ең қажетті мінез-құлық ретінде қалыптастырылып, оған психологиялық салмақ түсірілмей жатады. Сондықтан ел тарихы

мен даналығынан мақұрым қалған жеке адам мен қоғамдық ортаның әлсіз ұйымдастырылған құрылымы сырттан келген жаудың қандай әрекетіне де төтеп бере алмай, қиянаттың қай түріне де өз еріктерімен кең жол ашады, тіршілік көзінің динамикасын жасанды түрде жансыздандырады.

Қоғамдағы қауқарсыз, жұтаң мінезділердің, қорқақтар мен қай істе де нейтралитеттік бағытты ұстанатын жәдігөйлердің көбеюі – жалпы адамзаттың немесе өз ұлтының тарихындағы өзін де, өзгені де, одан қалды қалың елін де ешбір қарусыз-ақ қадір-қасиеттерімен қорғай білген бірегей жандардың жарқын үлгілерін бойға сіңірмеуінен деуге болады. Адамзат кей уақытта білгіштіктен емес, білместіктен, көзсіз батырлықтан емес, қорқақтықтан да түрлі асығыс әрекеттерге өзі бірінші болып барып жағдайсыздыққа ұшырап, шарасыздығынан құйтырқылық пен қарудың ырқына көнеді. Қорқақтықтың түбіндегі бұйыққан сенімсіздіктің кесірінен туындаған алмағайып жайлар туралы өз ұлтымыздың әдебиеті мен тарихында бір емес, сан мәрте ескертіліп, тіпті бұл мәселе халықтың ауызекі тарихнамалары мен халық шығармашылығының көптеген жанрларында арнайы көрініс тауып отырды. Мысалы қазақтың өз басында болмаса да, қарсылас жауының ішкі қорқынышын жасыра алмай, батырлығы өз жайында қалып, қазақ батыры Қарадөңге Қарамеңденің бір емес, үш рет кезексіз оқ атуы - бұл жалпы батырлыққа нұсқан келетін өлімнен де жазасы ауыр күнә. Қалмақ ханы жасының үлкендігін алға салып, кезекті бірінші болып алысымен:

Сонда қалмақ оқталды,
Қорамсаққа қол салды,
Қозы жауырын қу жебе,
Суырып оны қолға алды.
Садағын керіп тағы алды,
Сонда қалмақ оқ атты,
Бір атқанда үш атты,

Үш оқты бірден босатты... – және онысымен қоймай, қазақ батырының кезегін тағы да бермей жалма-жан:

Қарамеңдей қалмағың,
Жанына енді қол салды.
Суырып алды қылышын,
Қарадөңдей баланың,

Тарылтуға тынысын...[2] – деп суреттелетін жерінен «Қырымның қырық батырының» бірі – жас Қарадөңнің қарсыласы

Қарамеңденің іс-әрекеті батырлықтан гөрі жан үшін жанталасу кейпінде қалып, жалпы батырлық ұғымға көлеңке түсіруден әрі аса алмай қалады. Қалмақ болса да жасы үлкен ағаның дәрменсіз қарбаласы жағымсыз әсер тудырады. Ал қалмақтың қай әлегінің де ақырын күте білген Қарадөңнің қоршап тұрған сансыз қалмаққа татитын қайрат-күші батырлықтың барлық дәстүрімен салтанат құратын жерінде:

Көптігіне сүйеніп,
Қалмақ сонда жапырды.
Ақ семсерін қолға алып,
Қарадөң батыр ақырды...
Қарсы келген қалмақты,
Қақ маңдайдан шабады.
Қарадөңдей батырдың,
Қабағынан қар жауды,
Екі көзден от жанды...
Батыр туған Қарадөң,
Ақ семсері жарқылдап,
Қара тұлпар үстінде,
Найзағай мен бұлттай,
Ортада жүріп ойнайды.
Сонда қалмақ қашады,

Қайтерін білмей сасады... – деген жолдардан намысын ерлікпен қорғаған батырдың бейнесі кім-кімнің де ұлттық мақтанышын оятады.

Ауызекі тарихнамадағы батырлар жырында көрініс тапқан халықтың бір мысалында: ауылын қорғайтын батыры жоқ кезде қорғанышсыз қалған бейбіт елді шауып кетіп батырсынған қалмақтың ханы Тайшықтан кек алуға келе жатқан Алпамысты қалмақ ханы түсінде көріп-ақ жүрегі жарыла жаздап:

- Ауызына қарасам,
Сұлуды таңдап сүйгендей.
Келбетіне қарасам,
Қамқапты зерлеп кигендей.
Қабағы қалың сол бала...
Атқа мінген бола ма?
Алдына шығып сол ердің,
Жылқысын берсем бола ма?
Қызымды берсем бола ма?...[3] – деп жаны ышқынады.

Алпамыс жас та болса мүдделі батыр болған соң, жан дүниесін елінің намысы өртеп, Тайшықтың ордасын талқандауға бет алады. Іс-әрекетінің салмағы жоқ, ішкі тіні әлсіз Тайшықтың қорғаншақ мінез-құлқы төнгелі тұрған қауіпті сезіп құты қашады. Ел басшысы бола тұра есіктен төрге жүгіріп, болатын жамандықтың бетін мезгілінен бұрын шақырып, ел-жұртын әуре-сарсаңға салады. Бұл да басшы болатын адамдардың бойына жат қылық болып саналғандықтан, халық бұл детальдарды да жырға бекерге қоспаған. Әдетте тек жақсылықтан ғана емес, адамзаттың жамандықтан да үлгі алып, кім-кімнің де шарасыздықты бойына жуытпау керектігін осындай көріністер арқылы там-тұмдап жеткізіп отырған.

Қазақтың ел қорғау тәжірибесінде қанды шайқастардың алдында саналық тайталасы бірінші жүрген. Соғыс өнерінің қай түрін де жетік меңгерген дала қырандары үшін әр бұта жау болып келсе де, жауына да адам ретінде дес беретін ел болғандықтан, әрдайым қарсыластарымен де адамша мәмлеге келуді мақсат тұтқан. Жау ортасына жалғыз түскен боздақтары да именшектемей, «батыр - бір оқтық» деген қағиданы ұстанып, тал бойындағы қорғаныс қабілетінің барлық түрін барынша пайдалана білген. Ол үшін жүйрік ойын да, сұқсұр тілін де, өнерін де аямай, қас жауларын тіксінтіп, тіпті сүйсінтіп те, төскейде малын, төсекте басын қостырып, елге аман оралып отырған. Оның жарқын мысалы халық ауыз әдебиетінде ас та төк. Қазыбектің ұлан кезіндегі қалмақ қоршауында қалған өзі құрпылас жас өрімдерді тегеурінді сөзінің күшімен арашалап алып, елге табыстағаны қисын емес, шындық.

Ал Қырым батырларының бірегейлері – Қарасай мен Қазидың қалмақтың ханы Батырханға бірінші болып кімнің аттанатынын ойласатын жерінде, бұл жорыққа ағасы Қарасай емес, інісі Қазидың барғанын дұрыс көріп, анасы екеуінің жауға айтпақ болған сөздерін сынауы арқылы шешімін айтады. Батырлардың батырлық қарымы алдыңғы буын аға батырлардың инициациясынан өткізілсе, батырлыққа құлшынтқан болмысындағы саналық деңгейі мен ішкі дүниетанымын бағамдаудың да мәнінің зор болғандығы ерекше байқалады. Қазақтың: «Батырлық білекте емес, жүректе...» - дейтініндей, жауға барар батырдың өзінен бұрын жан-дүниесіндегі елжандылық сезімінің де шама-шарқы сыналатыны ғажап.

Қос батырдың анасының ұйғарымы бойынша інісі Қази қалмаққа бірінші аттанып, артында ағасы бардай, оның да жапырылған қалың әскермен артында келе жатқанындай етіп

сөйлегені жау жағын шынымен ойлантып тастайды. «Әуелі мынадай батыр інісін қаймықпай жіберсе, өзі одан да зор болғаны ғой» деген ұғым тудыру арқылы жауының пысын басатын далалық дипломатияның ерекше көрінісін жасайды. Арттағы ел ішінде жетістіріп айтатын жетелілер де, сақалын сыйлата алатын абыздар да, орда бұзар отыздар мен қылшылдаған қырықтардың да артылып жығылатынына қарамастан, қозы жасындағы Қазиды жіберулерінің мәнін жау ортасына жалғыз түскендегі Казидың айтқан сөздерінен-ақ байқауға болады. Өзінің нендей мақсатпен келгендігін бастырмалататын жерінде :

Білейін деп шамаңды,
Алайын деп еліңді,
Сындырам деп белiңді,
Оярмын деп екі көзіңді,
Ағамның айтқанын етпесем,
Өлтіреді өзімді...[4] – деп, жау алдында өзі де батыр бейнесімен танылып қалса да, елінің ең күштілері артында қалғандай етіп, сол жерде қалмақтың есін алып, қаратүнек жасайды. Осыған қарап, қыпшақтар найзаның, сөздің күшімен ғана емес, ақылмен жасалынатын дипломатиялық, одан қалды шындыққа жанаспай жататын тұстарда қисынмен алып, стратегиялық жетістіктерге түрлі амал-шарғылармен де жетіп отырғандығын көрсетеді. Онысы: қарсы беттегі жауын жай алдай салу үшін емес, жаудың бетін үлкен қырғындардан аулақтатып, бүгінгіше айтқанда, психологиялық құрықтауға алып, екі жақтың да адам факторын қорғауға барын салған.

Ал XVIII ғасырдың 1797 жылдары тағдыры ат басындай алтынға тігіліп, Қаратай бастаған сұлтандардың құдалауымен ел-жұрттан айырылып, Хиуаға көшіп бара жатқан Сырым бабамыздың қолына түскен II Екатеринаның хатына жазған жауабы - нағыз елім деп еңіреген адал жанның ісіне лайық. II Екатеринаның хаттағы сұранысы қаншалықты құйтырқы болса, оған берген Сырым батырдың жауабы одан да асып түседі. II Екатеринаның жандайшаптары арқылы қазақтарға үсті-үстіне жіберген хатының талабы: Әмудария өзенін сатуды сұрайды. Өз қазағының тынымсыз құдалауымен үзеңгілестерінен айырылып, туған жерінен еріксіз кетіп бара жатқан Сырым II Екатеринаның талабын артында қалып бара жатқан қорғансыз халқына төнгелі тұрған зұлматқа балап, жалма-жан оған өз қолымен: «... Әмуді сатсақ сатамыз, қауғасын жарты тиыннан келіп ала бер, ал егер қоқаңдауыңды қоймасаң,

айтпады деме, қатын патша, Москваңды басып алам!» [5] – деп, жауап жазады. Дәл сол мезетте Сырымның Москваны басып алмақ түгілі соңына шиырлап түсіп алған сұлтандардан көрген азабы шыдатпай жүрген-ді. Кейде ел жағдайы үшін еріксіз айтылатын жалған сөздің де саясатта өзіндік шешуші рөлі болғандығын байқаймыз. Сырым сұңғылалықпен II Екатеринаның ішкі ойын өте жақсы түсініп, оның Әмудариянық қауғалап алатын суын емес, қазақ жерін көктей өтіп, Сыр бойына дейінгі аймақты түгелдей меншіктеуге бет алған жымысқы жоспарын сезеді де, Хиуаға сапарының алдында бұрыннан торғауыттар мен оймауыттардан босап қалған жерлерді жедел қазақ руларына қалауларынша бөліп береді. Сырым халыққа жердің жақсы-жаманының болмайтынын жете түсіндіріп, рулық ұжымын ұйыстырып, батыс өлкесінің қазақы географиясын өз қолымен жасап кетеді. Кейіннен II Екатерина да қазаққа қарай хат боратуын тоқтатады, себебі Сырым секілді қазақ арасына беделді адамның сөзі оны шынымен сескендіреді, ішінәра болып жататын елдің өз ішіндегі ұсақ бас көтерулерден басқа көршілестер тарапынан Махамбетке дейінгі елге азын-шоғын дамыл беріледі.

Жалпы ру-тайпалардың қазақтағы ұғымы өзара жер-жерге бөлінісіп жүрген тобырлар секілді болып көрінгенімен, рулардың белгілі бір аймақтарды қоныс етуі – қазақ елінің шекараларын тұрақтандыруда да үлкен маңызы болған. Тарыдай шашылған рулардың немесе үш жүзге бөлінген қаймана халықтың орналасқан аймақтарының ғасырлар бойы сақталуының да өзіндік таптырмайтын заңдылығы бар. Қағаз бетіне түсіріліп, мөрі басылмаса да, әрбір ру-тайпаның бүгінгі күнге дейін тіршілік құрып отырған мекендері – сол данышпан ата-бабамыздың ру-ру болып бөлінгісі келгенінен емес, өрісін кеңейтіп, саны аз болса да халқын жылы аймақтарға ұйлықтыра бермей, ауқымына төрт климаттың шеңбері бір мезгілде айналып жататын далиған далаға тарыдай шашып орналастыруынан кең байтақ елдің заңды атамекені ұжымдасқан. Себебі, қай халықтың да пайда болған күнін, топ етіп жерге түскен мекенін ешкім әу бастан кесіп-пішіп бермегендігінен, ата-бабамыз соңынан еретін ұрпағы үшін жер бетінен ұшы-қиырсыз аймақтарды молынан қарпып, жерді де, елді де қорғаудан басқа бұл дүниесінде көрген рахаты болмаған. Сондықтан бүгінгі руға бөлініп бүлінгендердің де, жүзге бөлініп жүзі күйгендердің де дәл осыған қатысты дала заңдылығы мен ата-бабамыздың ешбір жерде жазып қалдырмаған географиялық қағидасының мән-мағынасын

дұрыс түсінуі ләзім. Себебі ру, тайпа, жүз категориялары бүгінгінің генеологиялық талас-тартыстары үшін емес, саяси мәні құпия сақталатын, тарихи кеңістіктерді кеңейткен сайын басы біріге түсетін ұлттық бірліктің құндылығы болып қалуы керек. Осы мәселеде де аға ұрпақтың көптеген ұлыстарды орап өтіп, тапқырлылық танытқаны данышпандығы емес пе?. Ру-тайпаға бөлшектеп ажыратқаны емес, ханнан да бұрын өзін-өзі басқаруды халықтың өз қолына арнайы табыстағаны емес пе? Өзін туған елде енді ұрпақтарын өрбітіп отырған әрбір рудың ертеңгі күніне деген сенімін ұялатып, тайлы-тұяғымен жер бетінде өмір сүру құқын сақтаудың да тізгінін өзіне ұстатып, бұл фәнидегі баға жетпес құндылықтың қойын-қонышындағы бар ырзығын да қалауынша үйіп-төгіп берді емес пе? Сондықтан да болар бұдан он бес ғасыр бұрынғы қазақтың да, биыл ғана шыр еткен шақалақтың да іңгәлағаны дәл осы мекеннен шығып, әлемге жар сап жатқаны?.

Аға ұрпақтың қай ісінің де талғамы биік, артық-кемі жоқ қорғасындай салмақты болатыны да, кеше айтқан сөзінен жаңылып, бір күндері қайта түзетіп жатпайтыны да – толғанып сөйлеп, талғап өмір сүруінің нәтижесі секілді.

Әсіресе ел намысын қорғаудағы ерекше қабілеттері өзінің тал бойынан өндіріліп, өз ақылы өзіне жетіп жататын бабалардың бұл үлгілері сүйектерімен бірге кеткен жоқ, әр қоғамдық қатынастардың тұсында қайта жаңғырығып, кәдеге жарап отырды. Мысалы, XVI ғасырда жүзге дейін ғұмыр кешкен Шалкиіз жыраудың юморға толы «Ер Шобан» жырындағы Шобан батырдың Кабардыдағы Биғазы деген ауқаттының екі жүзден астам жылқысын елге айдап бара жатқан жерінен Биғазының құнықерлері қуып жеткенде, қазақтардың оңайлықпен малды қайтармайтынын білсе де, қуып келіп тұрып кері бұрылып жүре беруге өзі де намыстанып, Шобан батырдан қасындағы тұрған адамдардың ішінде кімдер бар екендігін жай сұрай салады. Сонда Шобан батыр да іркілместен жан-жағын күдірейте сөйлеп, ауылдың жай барымташы сойқандарын батырларша бейнелеп, далыйта таныстырады. Олардың кім екендерін жыға танымайтын кабардынның есін шығарып, «толайым хас батырлардың ортасына өз аяғыңмен келіп тұрғаның қалай» дегендей басымшылық көрсетеді.

Ат ұрлау түгілі елдің ой-қырын күзетуден босамай жүрген: Жұмай, Мәмбет, Сұлтан, Қоян, Жылым, Қолай, Жақсымбет, Жақан сынды батырлардың есімдері өздері сол жерде болмаса да бардай

етіліп, бірінен соң бірі аталып жатады, ал барымташы қу жігіттер еш сыр білдірмей, есімдері аталып жатқан батырлардың қалыбына түсе қалып, маңғаздылық танытады, «...мұншама көп батырға қылар амалымыз болмас» - дегендей, Биғазы шарасыздан Кабардысына кері аттанып кетеді. Қазақтың: «Ер болсаң бопсаға шыда» дегені осындайдан айтылса керек. Күнде алма-кезек барымталанып жататын келеңсіздеу дәстүрдің ушыққалы тұрған жағдайынан Шобан батырдың ойнақы әдісі шығынсыз құтқарып қалады. Қазақтардың осындай бір қысылған сәттерде оқыстан қисынын тауып, иландыра білетін қабілетін А.Янушкевич, А.И.Левшин, Я.П.Гавердовский, Е.И.Ерофеева секілді зерттеушілер өз еңбектерінде [6] ескеріп отырған.

Ал 1740 жылдары жиырма шақты адамымен шолғынға шыққан небәрі жылқы жасынан жаңа асқан жас Абылайды Қалдан Серен қапыда тұтқындайды. Қалдан Серенді тарихта осал жау етіп көрсетпейді, бірақ оның өзі тақілеттес ел басшыларына жай жауынгердей қарамайтыны және қазақ хандарының саясаттағы біліктілігіне қарай санасып та сыйласып та отырғандығы көп жағдайда ашық айтыла да бермейді. Сол кездің өзінде де жалпы халықаралық тәртіп бойынша ел басқарушылардың тұтқынға түскендегі жазасы басқаша болған. Өлімнен қорқуды білмейтін, арыстандай айбатты жас Абылайдың ішкі салмағын байқағысы келіп, Қалдан Серен құйтырқы сұрақтар береді. Өзін бірінші айтар ма екен деп жер бетіндегі ең тегеурінді ел басшысының кім екенін сұрағанында, Абылай: «... дүниедегі ең құдіретті әмірші – түрік қондыгері, одан соң орыстың ақ патшасы, солардан кейін екеуміз...» – деп жауап береді. Сонда Қалдан Серен басын шайқап рахаттана күліп алады да, шіміркеніп қорқуды немесе жалтақты білмейтін жас қазаққа таңдана қарайды.

Абылай өзінің батылдығынан ұтпаса ешқашан ұтылмаған саясаткер болатын, жас болса да Қалдан Сереннің басшы болуға лайықты ерекшелігін ол да жасырып қалмай: « Кіші халыққа бас болып отырсың, үлкен халыққа лайық басшысың...» - дегенінде, Қалдан Серен де: «...Осыдан жүз жыл бұрын туғаныңда жарты әлемді билейтін патша болатын екенсің...»[7] - деп Абылайға шын бағасын береді және сол жолы қазақ пен қалмақ арасы бітімге келеді де, екі ел арасында тоғыз жылдай тыныштық орнайды.

Әдебиеттегі тарихи тұлғалардың бейнесі осылайша ақтарыла суреттелуінен және олардың өмірлерінің ірілі-ұсақты штрихтерінің қанықтығынан болмыс-бітімдері зорайып, биіктей түседі. Соңғы

жылдары тарихшы ғалымдар мен әдебиетшілерден талап етіліп отырған мәселенің бірі де - осы. Ұлттық тарих иісі қазаққа жұғымды болсын десек, ел тарихын әдебиетінен бөлмей немесе әдебиетінің кіндігін ел тарихынан үзбей, бір қолымызбен ту ұстап, бір колымызбенен жыр уыстап, ел тағдырын өкше басқан ұрпақтың өз тағдырындай бойға дарыта білуіміз керек.

Әлбетте, тарих бір мезгіл өзінің хронологиясының шеңберінен шығып, әдебиет те көркемшіл қиялының бесігінде тербеле бермей, М.О.Әуезов айтқанындай: «Тарихты әдебиетпен образдап, әдебиеттің қабырғасын баба тарихпен қатайту керек»[8] дер едік. Себебі әдебиеттегі тарихтың образдалуы – тарихи оқиғаларды жай тізбектеумен шектелмей, обьективті тарихи уақыт пен кеңістіктің ауқымындағы белгілі бір дәуірдің төл уақыты мен кеңістігінде болған жайлардың ірілі-ұсақты мәселелеріне аса зер салып, мән-мағынасын ашу арқылы жүзеге асырылады.

Образдау – рухани-материалдық ортаның күнде көріп жүрген жайларын жаңа ғана алғаш рет көргендей етіп бейнелеу немесе қызметі мен конвенциясы жоғалып, тіпті санадан да орын алудан қалып бара жатқан құбылыстардың да заманауи үдерісін тауып, барлық өркениеттің игілігіне жарайтындай тынысын ашу деген сөз.

Сол себептен де сан алуан жекелеген ілімдердің басын жымдастыратын әдебиет секілді ірі жанрдың өзегінен тыс қалатын қазақ тіршілігінің ешбір қалтарысы жоқ және жоғарыда сөз болған мәселе де қазақ елшілігінің ауыл ішіндегі жай ерекшелігі ғана емес, бұл - өзге ұлыстарда көп кездесе бермеген, тыныштықты жаны қалайтын қазаққа септігі көбірек тиген елдестірудің қазақы амал-шарғысы деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Цицерон М.Т. Три трактата об ораторском искусстве. - М., 1972.

2,3,4 - мәтіндер Батырлар жырының I,VI томдарынан. Алматы. 1960,1990.

5.Тілеужанов М.М. Батыс Қазақстан фольклорлық мұраларынан. III том. Орал, 1958.

6. Янушкевич А. Күнделіктер мен хаттар. А., 1979.; Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области. Ташкент. 1889. т.I. Юридический быт.; Ерофеева И. Хан Абулхайыр: полководец, правитель и политик. А: «Санат», 1999.

7. Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. А: «Қазақстан», 1995.

8. Ауэзов М.О. Мысли разных лет. – Алматы, 1959.

***

В статье рассматриваются исторические личности, нашедшие самые актуальные решения в сфере дипломатических отношений.

***

The article deal examples of historical people's life who had found the most relevant decisions in diplomatic relations.

ӘОЖ 82.09:821.512;122

Мүтиев З.
ф.ғ.к., М.Өтемісов атындағы БҚМУ доценті

ҚАЗАҚ ӨЛЕҢІНІҢ ДАМУЫНДАҒЫ СЫННЫҢ КҮШ-ҚҰРАЛЫ (ТӨЛЕГЕН ТОҚБЕРГЕНОВ СЫНШЫЛЫҒЫ МЫСАЛЫНДА)

Өлең туындыларын зерттей жүріп, әрі ғалымдық әрі сыншылық қарым-қабілетінің биік деңгейіндегі дәрежесін танытқан әдебиеттанушылардың бірі – Төлеген Тоқбергенов. Оның қаламынан туған «Тоғыз тарау» (1974), «Үш тоғыс» (1977), «Қос ағыс» (1981), «Ай мүйіз» (1990) кітаптарында автор көркем әдебиетте өзіндік үлесі бар, дара қолтаңбаларымен көрінген ақын-жазушылардың шығармашылық ізденістерінің қарым-қуатын анықтап көрсетуге ден қояды.

Т. Тоқбергеновтың лирика кегінің тереңінен маржан терген ақындар шығармашылығын сараптаған мақалаларының бір қатары «Ай мүйіз» кітабына енген автор: «Қазақ өзі әлімсақтан-ақ өлеңді өнер санаған. Қуаныш, шаттық тұсында өлеңмен қуанған, өзгеше шерлі кезінде өлеңмен жұбанған. Өлеңнің ұйқасын, үйлесім-ырғағын жанымен түйсінген» [1, 118] дейді.

«Сөз теңізден маржан терген» атты шолу зерттеуінде Т. Тоқбергенов өлең-сөздің құдіреті мен өнер есебінде рөлін жоғары қоя толғанады. Ақындық пен ақындық өнерді бағалау, баптау жайындағы ой-толғаныстарында ғасырлар қойнауында жатқан Асан, Сыпыра, Қазтуған, Бұхар, Махамбет салған жыраулар мектебінің ізгі дәстүрлерін үйрену көзінің үлгісі ретінде ұсынады. Ақындық өнердің бұлақ-бастауы ауыз әдебиеті мен жыраулар поэзиясында жатқанын, бүгінгі заман ақындарының солардан өнеге алу жайының мардымсыз екеніне баса назар аударады. Әрідегі халықтық әдебиеттің ұлы Абайдан бастап Сұлтанмахмұт, Сәкен, Ілияс, Иса сәл төмендесек Әбділдә, Қисым, Асқар, т.б. үйрену көзі, арнасы болғандығын кейінгі толқынға үлгі ете әңгімелейді. Қазіргі қазақ поэзиясының ірі өкілдері Қадыр, Мұқағали, Төлеген, Сағи, Тұманбай, т.б. ақындардың өз сара жолдары барын халық мойындаған ақындар сапына енетінін баяндайды. Ақындар мен олардың өнердегі қолтаңбаларын айқындауға күш салып жемісті жолдарына жіті үңілген Әбіш Кекілбаев, Жарасқан Әбдірашев мақалаларын жоғары бағалайды.

Қазақтың бүгінгі поэзиясының көрнекті өкілдері Қ. Бекхожин мен Х. Ерғалиев туралы сыншы ғалым Т. Тоқбергенов өз танымын ортаға салып, шынайы көзқарасын білдіріп отырады. «Кейінгі поэзияға соқсақ, Қалижан, Хамит қос тұлға болып бір-біріне кезек бермей, қатар шауып қапталдасып келеді» [1, 119] ,- дейді ғалым.

Аталған ақындардың қалам қуатымен ақындық өнердегі өзіндік өзгешелік беталыстарын ғалым былайша пайымдайды: «Қалижан ішкі сезімге, ішкі иірімге көбірек қайырылса, Хамит Ерғалиев ойдың өзін оттай ыстық өлеңге айналдырып, азаматтық биікке шапшиды. Арқалы адын жырға бастайды» [1, 119] десе, қос ақынның үйрену дәстүрін анықтауда: «Қалижанда Шығыстың ұлы ақындарына еліктеу басым да Хамитте қазақтың өз жырларынша асқақ ойды төгіп көсіле жырлау басым»,- деп қорытады өз пікірін ғалым-сыншы Т. Тоқбергенов. Қос ақынды эпикалық құлашы кең тынысты өнерпазға жатқызған ғалым пікірінше кейінгі жас толқындар ішінде бұлардың өнегесін ұстанып пайдаланушылар мол.

Т. Тоқбергенов зерттеуіне іліккен ақындардың арасында «Өлең-өнердің бет шарпыған аптабын да тұяғымен от шашқан тарпаңын да жақсы білген ақынның бірі – Қуандық Шаңғытбаев». Қуандықты ғалым ең алдымен – лирик ақын санайды. Лириканың шығысша баламасын ғазал деп ұғындырған Т. Тоқбергенов Қуандықты сол ғазалдың табиғатына толығымен сыйған ақын деп біледі. Аз жазса сазды жазатын Қ. Шаңғытбаевтың тек ғазалша ақын ғана емес, азаматтың әуенді де өзінше көтере білетін, үні даусы анық өнерпазға балайды. Қ. Шаңғытбаевтың дарынды ақын екенін (1945 жылы-ақ) ұлы Мұқаңның - М. Әуезовтың: «... тілі орамды жас ақын келешегінен анық жақсы үміт еткізеді» деп бағалауын көрегендік деп бағалайды. Қуандықтың мықты аудармашы, публицист, драматург сияқты әмбебап қасиетін былай қойғанда ұлт өлеңінің көкжиегін кеңейтуде де біраз еңбек сіңіргенін отандық поэзияда үлкен орын барлығын оның туындыларын талдау нәтижесінде көз жеткізе келе: «Қ. Шаңғытбаев сирек таланттардың бірі десек, асырып айтқандық емес»,-дейді ғалым өз тұжырымының негізіне сүйене. Т. Тоқбергенов пайымында Қуандық - өлең өнеріне аса сақ қарайтын, өлеңді өнер деп бағалайтын мәдениеті жоғары ақын. Ол – «өлеңмен оңайдай ойнамай, ойланып сөйлейді». «Атым шықсын деп өзеуремейтін, даңғаза дақпыртқа ілеспейтін» де сол Қуандық. Қай тақырыпты жазса да ақынның халқының ой-мұратының

үдесінен шыға білген ғалым Т. Тоқбергенов жоғары бағалайды. Зерттеуші байламының ақынға қатысты қорытынды сөзін түйіндесек: біріншіден, «ол нені жазса да біліп жазады, бейнелі бедерлі жазады», екіншіден, «өзі көріп аралаған ел-жұрттың шежіре сырын әдет-ғұрып, дәстүр-дағдысын ақтара жырлайды», үшіншіден, «ұлттық мінез, табиғи бітім пішінін тауып, танып жырлайды», төртіншіден, «ұйқас, ырғақ, дыбыс екпінін жарыстыра боуын қанықтыра мейіріңді қандыра жырлайды».

Т. Тоқбергеновтың «Жыр дүлей» аталған мақаласы бүгінгі поэзияның жарық жұлдыздарының бірі - Фариза Оңғарсынова лирикасын тергеп-тексеруге арналған. Фаризаның дүлей сезімінің ақынына балап, сөз арнаған ғалым оны поэзиямыздағы сирек құбылыс деп те қалады. Ақынның айтпақ ойын оқуға ұмтылған зерттеуші Фаризаны батыл суреткер санатына кіргізеді. Көптің батырып айта алмай жүрген, айтуға білдіруге тайсақтап жүрген сезім мен сырға қатысты нәзік иірімдерге еркін бойлауын ғалым ақын жаңашылдығына жатқызады. Адам-пенде сол пенденің басында болуға тиісті мінез-құлықтарды ешбір боямасыз жеткізудің амал-тәсілдерін еркін игерген ақынды «Сезім құбылыстарын, мінез-қырларын суреттеуде Фариза тапқыр да өткір өз сезімін ақындық күдік-күмәнін ашып салуға келгенде кімді де болса селт еткізбей сұқтандырмай қоймайды» [1, 142],-деп айырып ашып көрсетеді. Ақынның шын да шынайы өнерпаздық тұлғасын танытудың жолы оңай болмаса керек. Алайда, шын сыншы зерделі ғалым Фаризаның ақындық болмыс-бітімін тереңнен толғай жеткізеді. Ғалым зерттеушінің түпкі мәніне үңілсек, Фаризада бүр жаңашылдықтың негізгілері мынадай екен:

1) Фариза өлеңдерінде екпін, ырғақ ұйқастар өзгеше орам тауып ішкі иірімге иіре тартатын шеберлікке құрылған.

2) Лирикалық кейіпкердің аузымен сыр шерту толғаныс толқу күйлерін тарату жөнінен Фариза өзге ақындардан (қазақ) оқшауырақ биікке шығып алған.

3) Фариза өлеңдерінде кейде проза мен поэзия бірігіп, біржола кірігіп жанрға бой бермес жаңа бір орамдар айқынданып жатады.

4) Фариза монологтарында өзіне ғана тән ақындық шешім ұлы мұрат көздеген ұлағатты ой телқоңырдай табысып жымдасып кеткен.

5) Төл әдебиетімізде қазақтың қанына сіңген шешендік өнердің жыраулық өнердің өзінен бұрынғы қарымта

қаламдастардың жеткенін алып, жетпегенін жаңарта жаңғыртып өрістетіп өсіріп алып кеткен.

6) Фаризаның және бір артықшылығы - өзіне өзі сыншыл, ол өз көңілінің қыры мен сырын айта отырып, өзінің көңілдегісін қоса біледі.

7) Фариза ақынмын деп астамшылдықпен емес, асқақ сезіммен жырлайды. Көкірек отына, көңіл-күйіне, шабыт-шарқына ой-безбенімен қарайды. Өзіне-өзі қатал талғампаз жан. Фариза ақындығын тексеруде Т. Тоқбергенов тапқан, анықтаған жаңашылдық нышандарының басты-басты ерекшеліктері осындай.

Т. Тоқбергеновтың қаламына іліккен үлкен ақындарымыздың бірі – ақиық талант тарланбоз Мұқағали Мақатаев. Мұқағали шығармашылығы қазақ әдебиеттануында жемісті зерттелу үстінде десек те, Т. Тоқбергенов тексерісінде ол басқа қырынан танылғандай көрінеді. «Көкірегі - көктем жыр» аталған жазбасында ғалым Мұқағали ақындығының бар қырын өзі білетін, өз зерттолғамының аясында қарастырады. «Көмейінде күміс күмбір бар-тын, көкірегіне күй тұнған ақын еді» [1, 144],- деп басталатын әдеби толғанысында Т. Тоқбергенов ақын шығармашылығын тануды әдемі бір толғау сырға айналдырып әкетеді. Мұқағали өлеңдеріндегі мұңлы күйлі сезімдер мен сырлы суреттерді ғалым өз қалауының таразысына салып тақырып пен мазмұнның ара-жігін өз ой безбенінің талқысына сала өрістетеді. Көктемді ақын жырының әдеби символы ретінде алған зерттеуші көктем бейнесі арқылы Мұқағали шығармашылығын бай да берекелі тұстарына сәтті барлау жүргізеді. «Мұқағалида «көктем де келер » деген үміт айрықша сезіледі: ал «көктем келді» десе, онысы таусылмайтын қуаныш» [1,147] дейді ғалым ақын туындыларының мазмұн байлығына үңіле. Мұқағали ақынның көктем жырын талдай отырып, зерттеуші «көктемнің келуі ақын үшін үлкен қуаныш»,- дейді. Ақынның көктем туралы өлеңдері аса көп болмаса да «өзін-өзі қайталап оқырманды мезі қылмағандықтан да көктем жырлары көкейден еш кетпейді» - дей келе көктем жырларын Мұқағали шығармашылығындағы алар орнын анықтауға бел байлап кіріседі. Мұқағалидың көктем келешектен, көктем болашақтан үміт үзбей жүріп жазған жырларының тақырыптық ауқымы әр қалай десек те, зерттеуші пайымынша ақын «өзек жарып айтар ойы - адам тағдыры адамның тірлігі, мінезі мен құлқы сезімі мен түйсігі». Ақынның лирикалық «мені» қалың бұқара мен қоғам оны мекендеген адам екен. Ақын солардың артына сөз ала ой толғайды екен.

Мұқағалидың: «Адам оқитын жырға адамды қатыстырмау - ессіздік» деген дәйек сөзін келтірген Т. Тоқбергенов: «Бұл – оның азаматтық кредосы ақындық стихиясы»,- дейді. Ақын жырлаған тақырып ауқымынан аса күрделілігі жайында айта келе зерттеуші әлемдегі ең толғақты мәселе планетаның ядролық жарылыстан сақтау аландатса, Мұқағали бұл мәселеде де өз үнін қоса білген ақын есебінде де таныстыра біледі. Оның «Тоғай төңірегінде» атты өлеңінде «Туған жердің тағдырын ойлаған ірі азаматтық әуен» ақынның халықшыл бейнесі бой көтереді. Т. Тоқбергенов Мұқағали ақындығын айқындауға арналған зерттеу мақаласы - еркін әрі табиғи қалпындағы әдеби толғанысқа эсселік талғам сипатқа тән белгілерді иемденуі мен ерекшеленеді.

«Қазіргі оқушы әдебиетіміз туралы ойланбай тұра алмайды. Сонда білімді зерделі түйсік түсінігі мол оқушы боп ойланғысы келеді. Мұндай оқушының жазушыдан артықтығы сол – ол көркем әдебиетті жан-жақты білгісі келеді. Көп оқып көптеген жазушының творчествосын білгісі келеді» [2, 159] деп жазған болатын Т. Тоқбергенов өзінің әдебиет туралы «Тоғыз тарау толғау сөз» атты күрделі мақаласында. Оқырманға обал болмасын деген қағидатты батыл ұстанған сыншы ғалым Т. Тоқбергенов әдебиет жайындағы толғаныстарында басқа да жанрлардың қатарында өлең сөздің де өзекті мәселелерін көтере білді. Қазақ лирикасының белді-белді деген ақындардың шығармашылық бітім-болмыстарына жіті үңіліп бүгінгі әдеби үдерістің даму деңгейін, жетілу дәрежесін анықтауға белсене араласты. Сынның міндеті мен мақсатын көркем әдебиеттің жанданып гүлденуіне орайластырып екшеп алған Т. Тоқбергенов «Өнердің өзек жарды объектісі – адам қамтылса да – сол адам туралы адамның болмыс тумысы, бітім-пішім, тіршілік тынысы сөз болмақ. Адам тағдырына тартыс-талайына соқпаса көркемдік шешім ақталмайды, өнер құпиясы ақтарылмайды» [2, 161] ,- деп ұғындырады. Осы айтылған мұрат-бағытын ғалым өз зерттеулерінде бағдарламалық идеялық желі етіп ұстайды. Ақын кейіпкерлерінің ішкі әлеміне үңілу арқылы ақындықтың шынайы бағасын беруде Т. Тоқбергенов ғалымдығының, сыншылығының бір ерекшелігі әзір суреткермен бірлесе адам әлемінің ішкі жан-дүниесін, сезім-сипатын бөлісуге әзір зерттеуші қай ақынның шығармашылық айдынына көз салсын, өленді өнер есебінде бағалауды насихат етті.

Түйіп айтқанда, ғалым-сыншы Т. Тоқбергеновтың өлең-сөз хақындағы зерттеулері бұл күнде де өзінің әдеби құндылығын

жоймай, жас өскін таланттарға әдіснамалық тұрғыдан көмегін, өнегесін тигізері хақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Т. Тоқбергенов. Аймүйіз. Алматы: Жазушы, 1990 ж. 336 б.

2.Т. Тоқбергенов. Тоғыз тарау. Алматы: Жазушы, 1974, 224 б.

***

О развитии казахской лирики и его истории известный ученый, критик-исследователь Т. Токбергенов оставил много ценных работ. Его вклад в исследование народной поэзии и эстетические взгляды освещены в этой.

ӘОЖ 130.122:373

Жапбарова Г.А.

п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ,

Шымкент қ.

ТІЛДЕСІМ МӘДЕНИЕТІН ОҚЫТУДЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАНЫМДЫҚ НЕГІЗІ

Философия әр заманның өзіне лайық өмір-салтына қарай түрлі бағыттарда өрістегенмен, оның ең басты мәселесі – адам, адам болмысының өмірлік мәнді мәселелері болып келгені аян. Көне дәуірден бүгінгі күнге дейін жалғасып жатқан философиялық ой-пікірлердің орталық тұлғасы – адамның ең басты қасиеті оның әлеуметтік мәнімен өлшенбек. Қазіргі философия адам туралы арнайы ғалымдардан іргесін бөліп алып, «субъект», «тұлға», «жеке адам» ұғымдарына баса назар аударуда.

Философияның басты тақырыбы адам мәселесі болса, сол адамның адамдық қалпы, жеткен дәрежесі оның әлеуметтік сипатына келіп тіреледі.

Жүсіп Баласағұн тұлға мәдениетіне қатысты ой-тұжырымдарын жалпыадамзаттық құндылық деңгейінде төрт ұғымдардың ерекше сипатпен берілуінде деп есептеді (Әділет, Дәулет, Ақыл , Қанағат). Сондай-ақ, Ж.Баласағұн еңбегінің оқу үдерісінде тілдесім әдебінің, ойды көркем әрі тұжырымды жеткізе білу шеберліктің қалыптасуы туралы пікірлерінің маңызы үлкен [1]. Ал Махмуд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде адамдарды білімге, әдептілікке шақырған, ақиқат, әдеп, ұйымшылдық мәселелерін қарастырып: «Әдеп басы – тіл, тәрбие басы – тіл» деген пікіріндегі философиялық-әдептік тұжырымдары; парасат, білімділік туралы ойлары қазіргі кезеңде жаңаша мәнге ие болып отыр [2].

А.Игүнекидің философиясы адам өмірінің мәні оның білімділігінде, жомарттығында, кішіпейілділігінде деген негізге құрылған. Ол осы арқылы әдепті сөйлеуге үндейді. Оның адамзаттық көзқарасы оқу-білім мен ғылымды адамдық қасиеттің тірегі дей келіп: «Дүниенің, әлемнің сырын, құпиясын ашатын кілті – көкірегі ояу, көзі ашық, оқыған, білімді адамдардың қолында», – дей келе, бар дүниені тек білім арқылы ғана тануға болады деп тұжырымдайды [3]. Сондай-ақ жеке тұлғаның жан-жақты қалыптасуындағы тілдің рөлін әл-Фараби, Қадырғали Жалайри, Ш.Уәлиханов, Абай, Шәкәрім, т.б. ғұлама ғалымдар философиялық тұрғыдан негіздеп берді. Олардың түйіндеуінше, адамның тұлға болып қалыптасуына білімнің рөлін айрықша атап көрсетілді. Сондықтан біз тілдесім мәдениетінің қалыптасуының философиялық негізін тіл мәдениеті мен әдеби тіл нормасы туралы білім берудің көлемінде қарастырайық.

Білім берудің мәнін ғалымдар үш қырынан қарастырады. Соның бірі әлеуметтік жағынан қарастыру дегеніміз – білім алушының табиғат, қоғам, ойлау, іс-әрекет туралы білім мазмұнын игеру; екіншісі, педагогикалық қырынан қарастырылуы дегеніміз – білім алушының интеллектуалдық және тәжірибелік білік пен дағдыларды меңгеруі; ал үшіншісі, психологиялық – білім алушының өзін қоршаған әлемге деген, басқа адамдарға деген, адамзаттың шығармашылық қызметі нәтижесінде пайда болған тәжірибелерге деген эмоционалдық-еріктік қарым-қатынасты меңгеруі.

Оқушы тұлғасының қалыптасуы мен дамуы қарқынды жүретін ерекше маңызды буын – оқытудың негізгі сатысы екені белгілі. Сондықтан баланы интеллектуалдық, икемділік, қатысымдық жағынан айналадағы дүниемен (табиғатпен, басқа адамдармен, өзімен-өзі, т.б.) белсенді қарым-қатынасқа түсуге дайындау, оқу арқылы оның әрі қарай дамуына жол ашу, ақыл-ойының дамуына қол жеткізу – дамыта оқытудың философиялық қағидасы. Дамыта оқытудың негіздері таным теориясы мен диалектика ілімінде жатыр.

Ойлау – таным теориясының негізгі философиялық категориясы. Дүниені танудың екі жолы бар. Оның бірі затты дерексіздендіру арқылы немесе абстрактылы ұғым арқылы ойлау болса, екіншісі ұқсату, елестету, сезім арқылы ойлау. Дамыта оқыту бұл екеуін бірлікте қарай отырып, оқушылардың теориялық білімі мен ойлау қабілеттерін арттыру арқылы дүниені танудың ғылыми-теориялық және логикалық әдістерімен қаруландыруды көздейді.

Философияда адамның ойлауы объективті шындықты тану әдісі ретінде қарастырылады. Бұнда философтар «объектінің қай жағынан берілгеніне қарай, білімнің негізгі мазмұны қалай және қандай тәсілмен берілгенінен қарай» оның эмпирикалық және теориялық түрін белгілейді.

Дүниені танудың теориялық және эмпирикалық білім көздері бір-бірінен ұстанымдық тұрғыдағы ерекшеліктерімен ажыратылады. Дамыта оқытуда теориялық білім абстрактылықтан нақтылыққа өту әдісі арқылы жинақталады. Ол – диалектикалық логиканың негізгі зерттеу әдісі.

Дүниетанымның жарқын танылар тұсы – ұлттық дүниетаным. «Адамның дүниемен байланысы, оны тануы белгілі ұлттық жағдайда қалыптасатындықтан, дүниетанымның ұлттық белгілері болады. Ол белгілері мен көріністері осы халықтың діліне тәуелді. Бұл – халықтың бейнелеу дүниесі, символдары (рәміздері) мен салт-жоралары, сезіну, ұғыну ерекшеліктері» [4,181].

Ұлттық дүниетанымның нәр алатын ортасы, әрі көрінер жері – ұлттық мәдениет. «Мәдениет - халықтың мыңдаған жылдар бойындағы шығармашылығы, онда қауым мен жеке адамның рухани ізденісі, халықтық даналығы мен адамгершілік нышандары жинақталады» [4,206].

Әр мәдениетке дүние, қоршаған ортаға деген сан қилы көзқарас, түсінік қалыптасады. Себебі, әр мәдениет заманынан, діліне, моральдық нормаларына қарай адамға, өмір-өлімге, адамның іс-әрекетіне, сұлулыққа, т.б. әр халықтың басында бар негізгі құндылықтарға байланысты өзінің көзқарас жүйесін қалыптастырады. Міне, осы көзқарастың көрінетін, таралатын, сақталатын құралы - тіл. Тілдің бұл құдіретін XX ғасырда әлемдік философия мен мәдениеттану да мойындайды [5].

Бұл жөнінде белгілі қазақстандық мәдениеттану саласының ғалымдары былай дейді: «Тіл – тек коммуникативтік құрал емес, сонымен бірге, адам болмысының, оның мәдениетінін көрінісі, өйткені мәдениет таңба, белгіден тысқары, яғни тілден тысқары өмір сүре алмайды. Адамды түгелдей дерлік таңбалық әлем қоршаған, өйткені, адам болмысының өзі - таңбалық, тілдік болмыс. Адам - бір мезгілде таңбаны тудырушы да, оны талдаушы да.... Тіл – тек денотативті (белгілі, сигналды) коммуникация құралы ғана емес, сонымен бірге коннативті (белгілі әлеуметтік-мәдени, идеологиялық мәні бар) құрал. Тілде әр халықтың тарихы, оның өмірі, тіршілігі, шаруашылығы мен мәдениеті жатыр.

Дүние, болмыс жөніндегі халықтың философиялық пайымдаулары, ғасырлар бойы жиған өмірлік тәжірибелері, уақыттар мен ғасырлар ағымында қалыптасқан таным-түсінігінің негізі халықтың тілінде көрініс тауып, сол арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Демек, дүниені тану ой үдесінде, адамзаттың ойлау үдесінде жатқан құбылыс болғанымен оның өмірде ұғым, пікір, ой елегінің жиынтығы ретінде көрініс беруі, сөйтіп сол ұлттың күнделікті тіршілігі мен тұрмысындағы іс-әрекеттерден көрініс табуы пікір алысып, өзара қарым-қатынас жасайтын ұлттың тілімен тікелей байланысты. Тіл –

дүниетанымммен, дүниетану – тілмен тығыз байланыстағы ұғымдар. Кез келген ұлт өзінің басқаларға ұқсамайтын өмір сүру дағдысын, дүние-әлемге, адам және оның сол дүниедегі тіршілігіне деген көзқарасын қалыптастырады. Философтар мұны «бұл – дүниеге көзқарас, яғни адамның дүниені рухани игеруі» деп түсіндіреді [6,18]. Осы дүниеге көзқарастың бейнеленуінің, оны рухани игерудің әмбебап құралы – тіл.

Тілді дүниетанымның шеңберінде қарастырып, дүниетанымның халық салт-санасы үлесіндегі дүниелерді, тілді тани отырып, зерттеу, анықтау мәселесі тіл білімінде қазіргі таңда маңызды бағыттардың бірі болып отыр.

Ұлт тілінің табиғаты «ұлт пен тілдің біртұтастығы» шеңберінде кешенді түрде қарастырылып, тіл таныла түседі. Тілдің бұл қызметі белгілі ғалымдардың еңбектерінде тілдің қарым-қатынас құралы ретіндегі жеке экспрессивті-эмоционалдық мағына берудегі ең негізгі қызметтеріне қоса кумулятивтік қызметі де аталады. Тілдің бұл қызметі ұлттың тарихында қалыптасқан салт-ұғымдары, рухани мұраларды тіл арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріп отыратын қызметі болып табылады. Яғни, тілдің рухани қазынаны сақтап, мұра ретінде ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші қызметінің мәні де тіл білімінде ерекше атап көрсетіледі. «Тіл адамның ойлау және бағалау қызметі үдерісінде барлық жасағандарын бейнелеудің және сақтаудың әмбебап құралы болып табылатыны белгілі» [7,27].

Әр ұлттың ойлау дәрежесі мен ұлттық ерекшеліктері сол ұлттың тілінде өзіндік тарихи, мәдени, қоғамдық, әлеуметтік, т.б. даму, қалыптасу деңгейінде беріле алады. Әсіресе, ұлттық ойлаудың, ұлттық дүниетанымның өзіне ғана тән ерекшелігін нақтырақ айтатын болсақ, мысалы әр ұлттың ойындары, мақал-мәтелдері және т.б. осы сияқты қалыптасқан ұғымдар ұлт тілінің қалыптасқан жүйесі ретінде көрініс табады.

Ұлттық дүниетанымды берудің шығарма түріндегі нақты тілдік көздеріне әр түрлі кезеңдерде жазылған көркем шығармалар, олардың тілі жатады.

Қазақ дүниетанымын көрсететін тілдік шығарма көздерінің бірі фольклор болып табылады. Онда қазақ дәстүрі мен салты, қазақ тарихындағы халықтың өмір сүру ерекшеліктері, бүкіл этнографиясы жатыр. Ал тілдік жағынан алғанда ұлттық сипатқа сай ескі, көне мағынадағы сөздер мен сөз байлығының көпшілігі осы фольклорлық шығармалар қатарына жататын ауыз әдебиеті үлгілерінде екендігі даусыз.

Академик Ә.Қайдаров еңбегінде: «Мақал-мәтелдер – этнолингвистиканың ең құнарлы бұлақтарына жатады. Әрбір мақал мен мәтелдің бойына этнос болмысына, оның рухани заттық мәдениетіне, дүниетанымына, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-

сеніміне, т.б. қатысты бар ақпарат жинақталғанын ескерсек, олардың этнос болмысын танып-білуге қосар үлесі зор», – дейді [9].

Тұжырымдағанда, сөйлеу тілдесім арқылы адам тұлға ретінде қалыптасады. Сондықтан тілдік қатынас, тілдесім мәселесімен философия ғана емес, басқа ғылымдардың: когнитивтік лингвистика, психолингвистика, прагматика, сөйлеу мәдениеті, т.б. ілімдердің зерттеу нысанына айналады. Бұл ғылымдар негізінде тілдесім әрекеті белгілі бір ережеге, нормаға, ұстанымдарға негізделетіндігін көрсетеді.

Бұл мәселені сөйлеу актісі теориясының негізін жасаушылар Г. Граис пен Дж. Лич өз еңбектерінде тілдесімді ұйымдастырудың мынадай ұстанымдарды негізге алынатындығын ескертеді [10, 173-177].

Біріншісі – бірізділік ұстанымы. Бұл ұстаным айтушы мен тыңдаушының тілдесім әрекетіндегі мағыналық сәйкестікке негізделеді, яғни мазмұнды болуын талап етеді.

Екінші ұстаным – белгілі тілдік құрылым бойынша тілдесім. Бұл ұстаным тілдесім әрекетіндегі тілдік құралдарды белгілі әдеби тілдік нормаға сәйкес қолдана білуді талап етеді.

Дж. Лич тілдесім мәдениетінің маңызды ұстанымы деп “әдептілік ұстанымын” ұсынады. Оған тілдесім мәдениетінің талабы тұрғысынан мынадай әдеп нормаларын жатқызамыз: өзін тежей білу; еркін тілдесу; құнттау; қарапайымдылық; келісімдік; мейірімділік әдебі.

Тұжырымдағанда, тілдесім “этикеті” ұғымы қазіргі кезде жалпы қоғамның мәдени деңгейінің көрсеткішіне айналып отыр. Яғни, «тілдік этикет – адамдардың өзара сөйлеуінің мәдени тұрғыдағы қалыптасқан ережелері, қарым-қатынастың сөйлесімдік формулаларының жүйесі » [9]. Сондықтан сөз әдебі – тілдесімнің, тілдік құралдарды жұмсаудың қоғам қабылдаған, жұртшылық ұйғарған, ұлттық сипатқа ие ережелері мен тәртібі. «Тіл қатудың жағдайы қарым-қатынас жағдаятына қарай жұмсалатын арнайы сөздер мен тұрақты сөз орамдарының жүйесі арқылы жүзеге асады» [10].

Сөйлеу этикасының да қалыптасқан жүйесі, өзіндік нормалары болады. Оған: а) моральдық ұстанымдарға, мәдени-ұлттық дәстүрге негізделген тілдесім нормалар; ә) тілдесім этикетінің нормалары жатады.

Жалпы әдеп нормалары туралы айтқанда оның бір-бірінен әрі айрықша, әрі өзара ұқсас арнадан бастау алатыны ескерілуі қажет. Оның бірі – ұлттық этикалық ұстанымдар да, екіншісі – жалпыадамзаттық этикалық құндылықтар. Қазіргі таңдағы этикалық нормаларды құрайтын бұл компоненттерді айыра білу – адамның өз ортасында дұрыс әрекет етіп, көздеген мақсатына жетуінің басты шарты. Себебі, «этикалық нормалар – қарым-

қатынастың әр түрлі жағдаятына (ситуациясына) тән тілдесу ережелерінің жиынтығы» [11, 211]. Сөйлеу этикасы – дүниетанымдық компоненттерден, этикеттік компоненттерден және эстетикалық элементтерден тұратын күрделі құрылым болғандықтан, олардың арасындағы байланыстарды да білу қажет. Әдеп адамдар арасындағы қарым-қатынастың жоғары мәдени деңгейде ұйымдастырылуының басты шарты болғандықтан, ол жеке субъектілердің адами құндылықтарды түсінуіне, оны өз бойынан өткізуіне, сөз жүзінде ғана емес, іс-әрекетінде де дәлелдей білуіне байланысты болады. Сондықтан тілдесімді оқыту мақсаты – оқушыда сөз әдебі туралы ұғым қалыптастыру ғана емес, алдымен, сол ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан сөз әдебі нормаларын, қалыптасқан қағидаларды ұстануына қажетті алғышарттар жасау, сыпайы да әдепті сөйлеуге төселдіру. Әсіресе, бұл орайда қазақ тілі пәнінің білімдік әрі тәрбиелік міндетінің өзара ұштасуына басымдылық беріледі. Сөйлеушілердің ортақ тіл табысуының, өзара құрмет, ілтипат сезімдерінің көрініс табуының айғағы саналатын әдептік сөз орамдарын қажет жерінде орнымен қолдану оқушының қатысымдық құзыреттілігінің қалыптасуының көрсеткіші деп есептеледі. Сол себепті тілдесім мәдениеті сапаларының ішінде этикалық нормаларды игерту қарапайымнан күрделіге қарай сатылап жүргізуі қажет. Күнделікті тұрмыста, ресми жағдаяттардың қарапайым түрлерінде қолданылатын сөз орамдарын бірте-бірте дамытып, кеңейтіп оқушының тілдесім дағдысына сіңірудің қажеттігі даусыз. Мәселен, алғыс сезімін білдіруге, өтініш білдіруге қатысты тілдесім әдебін үйретуден бастау алған оқыту оқушыларды тілдесім этикасының дүниетанымдық компонеттерімен, халықтық танымдағы тіл субъектісінің тіліне, сөзіне қатысты мақал-мәтел түріндегі пайымдауларымен таныстыруға болады. Мәселен, ұлтымыздың ұлағатты тәрбие өзегіне алынған «өнер алды – қызыл тіл»; «тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады», т.б. пайымдауларды сөйлеу этикасына тірек-таяныш еткені мәлім. Олай болса, мұндай сабақтастық тілдесім әдебі жөнінде оқушының дүниелік білімін кеңейтіп, ой-өрісін өсіреді.

«Сөз этикасының этикеттік бөлігі байланыс орнату, байланысты жалғастыру, байланысты аяқтау тәрізді қарым-қатынас тәртібінің ережелерін білу, сол ережелерді коммуниканттың мәртебесіне сай, қарым-қатынастың ресми (бейресми) жағдаятында іс жүзінде қолдануға тірек-таяныш болады» [12,19]. Ғалымдар «этикет – қайырымды адамның кез келген жағдайда өзін-өзі ұстай білуі. Оның негізі сыпайыгершілік, салт-жоралар мен әр түрлі рәсімдерді егжей-тегжейлеріне шейін білу», – деп анықтама береді [12,131]. Әрине, біз бұл жерде оқушыға бүкіл салт-жораны түбегейлі білдіру қажет дегеннен аулақпыз, бірақ тақырып пен

тілдік жағдаяттардың ерекшелігіне орай ол өз мүмкіндігінше тілдесім мәдениеті әрекетін дұрыс жүргізе білуге дағдысын қалыптастырады.

Қорыта айтқанда, әлемдік және ұлттық философиядағы адамды дамытуға негізделген өмір қағидалары мен әдептілік, ізгілік нормалары қашанда жас ұрпақтың бойында тілдесім мәдениетін қалыптастырудың барысында оның дара тұлғалық қабілеттерін адамгершілік негізінде жетілдіруге болатынын бекіте түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Баласағұн Жүсіп. Құтты білік. Алматы, 1998, 496 б.

2. Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі I т. – Алматы, 1997, 590 б.

3. Иүгінеки А. Ақиқат сыйы. – Алматы, 1985, 152 б.

4. Философия және мәдениеттану құрас.: Ж.Алтаев, Т.Ғабитов, А.Қасабеков, т.б. – Алматы: Жеті жарғы, 1998, 272 б.

5. Ғабитов Т., Мүтәліпов А., Құлсариева А. Мәдениеттану, -Алматы: Паритет, 2002, - 408 б.

6. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Қысқаша философия тарихы. –Алматы, 1999, -272 б.

7. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы, 1994. -190 б.

8. Жаннейісов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произв. М.Әуезова) – Алматы, 1989, 285 б.

9. Қайдаров Ә. Этнолингвистика // Білім және еңбек. 1985, №10, 18-22 б.

10. Қоңыратбаев Ә. Әдебиетті оқыту методикасы. – А:. метктеп, 1966.

11. Қайдаров Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: - Алматы, Ана тілі, 1998.

12. Грайс Г., Дж Лич. Лингвистические гештальты // Новые зарубежной лингвистике, - М.: 1981, -359 с.

***

В статье рассматриваются вопросы основ философского познания в обучении культуре речи.

УДК 821.521.122:821.111

Габдешева А.Е.
магистр, ЗКГУ им. М.Утемисова

МИРОВАЯ ЛИТЕРАТУРА НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: К ВОПРОСУ О КАЗАХСКИХ ПЕРЕВОДАХ КИПЛИНГА

Воспитание личности в ваше время тесно связано с постижением как национальной, так и мировой культуры и общечеловеческой ориентацией в сложном современном мире. Изменившаяся картина мира и укрепившиеся международные связи сделали необходимым для гражданина республики ощущать себя и свою родину частью современного мирового сообщества и обладать соответствующими языковыми и культурными знаниями, чтобы должным образом представлять свою страну, язык и культуру.

С этой глобальной задачей воспитания личности связана проблема изучения мировой литературы и перевод наиболее значительных произведений непосредственно на казахский язык. Надо сказать, что это осуществляется и в значительной мере дает представление о лучших произведениях классики мира. Так, переведены произведения Уильяма Шекспира: трагедию «Антоний и Клеопарта» перевел Габит Мусрепов, «Ромео и Джульетта», «Король Лир» - Әбіш Кекилбаев, «Макбет» - Евней Букетов, «Отелло» и «Укрощение строптивой» - Мұхтар Ауэзов, «Гамлет», «Ричард III» и сонеты Шекспира – Хамит Ергалиев. Переведены почти все стихи великого шотландского поэта Роберта Бернса – их перевел Куандык Шангытбаев. Переведены романы Вальтера Скотта, Уилки Коллинза, Фенимора Купера, и все эти переводы выполнены на высоком художественном уровне. Они дают возможность носителям казахского языка непосредственно ознакомиться с лучшими произведениями других литератур на родном казахском языке. Это особенно важно для молодежи, школьников, студентов, которые как раз и находятся в стадии формирования личности и получения образования и профессии.

В ряду проблем встает и проблема переводов выдающегося английского поэтов и писателя, лауреата Нобелевской премии Редьярда Киплинга. Жизнь и творчество Киплинга достаточно изучены у него на родине, в русской критике, есть работы о нем на казахском языке, есть и вполне удачные переводы. Но в целом

формирование казахской киплингианы лишь начато и нуждается в дальнейшем продолжении и развитии.

Мы обратились к детским книгам и стихам Киплинга, которые составляют наиболее бесспорную в идейном и художественном отношении часть его литературного наследия. Как известно, вокруг имени и творчества Киплинга долгие годы шли споры: его называли «бардом империализма», защитником британской империи, в то же время многие критики привлекали внимание к материальной основе его творчества. Киплинг в своих стихах и рассказах утверждал принцип личного мужества, активной деятельности и служения долгу, осуждал эгоизм, бездействие, изнеженность и бесценность личности. Личность, по его мнению, должна быть активной, надо готовить себя к испытаниям и терпеливо выполнять свой долг служения родине и людям. Эти идеи были положительно восприняты множеством критиков и читателей. Особенно высоко они оценили книги Киплинга для детей.

Обратившись к его книгам для детей, мы выделили для анализа детские стихи Киплинга. Их немного, но все они вошли в фонд мировой классики. Стихи использованы им в роли вставок – интерлюдий в его книге «Просто сказки», изданной в 1902 году. Эта книга писалась для трех детей самого Киплинга, особенно для его любимицы – старшей дочери Жозефины. Помимо развлечения детей, книга, по замыслу автора, преследовала и педагогические цели – воспитание в детях тех качеств, которые ценил Киплинг, формирование их личности. Не случайно, Жозефина и сама в роли героини нескольких сказок – как туземная девочка Эффи, а ее отец Тегумай отличается чертами самого Киплинга. Это союз отца и дочери, который помогает ребенку постичь красоту и богатство мира и научиться тому, как жить в нем.

Исследуя таким образом стихи и их казахский перевод, мы выделяем в них тематические группы и тематическую лексику. Формирование личности ребенка направлено главным образом на гармонию человеческой жизни в единении с природой. По Киплингу, это необходимо, чтобы дети могли узнать, как прекрасен мир, сколько в нем простора для разных дел, но сколько и опасностей, и испытаний.

В стихах, включенных в книгу, нами выделены группы стихов с морской тематикой / «Көк толқындар жалтылдап….» и другие /;

стихи о животных, в том числе и домашних и правильном обращении ребенка с ними / «Мысық жіппен ойнайды….» и другие/; стихи обучающего характера, в которых говорится о познании ребенком мира / «Алтын бірдей түлегім….», и другие. Киплинг придает особое значение познавательному энтуиазму ребенка, который полон общечеловеческого и общемирового интереса ко всему: «ему служат слуги-вопросы: «Қалай , Не, Неге , Қашан, Қайда, Кім», с помощью этих бесчисленных вопросов и познается мир, а взрослые должны помочь в этом ребенку. Киплинг осуждает леность и инертность: у тех, кто ленится и ничего не хочет знать, вырастает безобразный горб лентяев: «Түйе болып шыға келер Түрлері бар Кәдімге»/. Романтику дальних странствий освещают морские стихи; «Айналайын Бразилиям, Бразилиям! Бразилиям! Өзіңді бір көрсем-ау! Көріп қана сенсем-ау!»

Кроме того, следует исследовать эти стихи, принимая во внимание эволюцию детских стихов в английской литературе – иначе невозможно должным образом оценить новаторство детской поэзии Киплинга. Английская традиция детского стиха идет ещё от фольклорных источников – от сборника классической детской поэзии «Матушка Гусыня», где также немало стихов обучающего характера и стихов о животных, как в стихотворном цикле Киплинга. Обучающие стихи в английском детском фольклоре также нацелены на запоминание новых слов и понятий – Киплинг в своих стихах учит ребенка запоминать морскую терминологию и приметы моря.

В стихах из сборника «Матушка Гусыня» детей учат, как миролюбиво и ласково обращаться с животными и играть с ними, оберегать их – в стихах Киплинга есть сходные по тематике стихи, где автор учит ребенка различать повадки разных животных и играть с ними бережно и вместе с тем весело. Анималистическая тема особенно популярна в английской детской литературе и Киплинг отдал ей дань в полной мере, продолжив эту традицию. Он обращает внимание маленького читателя не только на привычных домашних животных – кошку, собаку, но и рассказывает ему о животных экзотических, обитающих в далекой Африке или Индии – слонах, носорогах, крокодилах, верблюдах, леопардах и тиграх. Стихи Киплинга приобщают ребенка к миру путешествий и приключений, к настроениям, характерным для английской литературы XIX века – периода

оживления в ней романтических традиций и формировании неоромантических тенденций.

Стихи обучающего направления были характерны и для последующей английской традиции – детской литературы XVIII и XIX веков. И в период просветительства, и в эпоху викторианства назидание в детской литературе приветствовалось. Но в новой поэзии Киплинга оно облачено в шутливую, слегка ироническую форму и особую доверительную интонацию. Киплинг умеет говорить с детьми, он рассказывает им чудесные сказки и стихи, пробуждая их воображение и развлекая их, так что маленький читатаель и слушатель обучается незаметно для себя.

Всё это призывает казахского переводчика проникнуть в суть особой литератруный манеры Киплинга и полностью перенять его неповтроимую интонацию. В казахском языке следует продуманно подбирать соответствующие слова и выражения, которые бы позволяли воссоздать удивительный киплинговский мир.

Детские стихи Киплинга заслуживают перевода и комментария в казахском литературоведении и истории детской и мировой литературы как части фонда детской классики, способствующей формированию личности ребенка и воспитанию молодого поколения.

Список использованной литературы:

1. Kipling R. Just so Stories – M.: Raduga, 1979.

2.Киплинг Р. Түйеге өркеш қалай бітken? – Аударған Ш. Елебекова «Жазушы» Алматы, 1969.

3. Урнов Д. Что за сказки? Kipling R. Just so Stories. М.: Радуга, 1979

4. Дроздов А.В. Образ Моря и поэзии Редьярда Киплинга и Николая Гумилева // Проблемы иностранной филологии и методики. Уральск, 2006

5. Киплинг Р. Сказки. - М.: Гос. изд. детской лит., 1956. Перевод с английского К.Чуковского. Стихи в перев. С.Маршака.

***

Мақалада ағылшын ақыны Редьярд Киплингтің «Әлем әдебиеті» шығармаларының қазақша аудармасындағы мәселелері қарастырылған.

***

The article "World Literature in Kazakh language: on the problem of translation Redyard Kipling's works Kazakh language" deals with the problem of translation of Kipling's heritage into Kazakh language.

ӘОЖ 821. 512. 122

Тулеуова Ә. М.
Батыс Қазақстан инженерлік-гуманитарлық университеті, Батыс Қазақстан гуманитарлық академиясы магистранты,Орал қ.

АСҚАР СҮЛЕЙМЕНОВ ПРОЗАСЫНЫҢ ТІЛІ
(«Бесатар» повесі бойынша)

Әуезхан Қодар: «А. Сүлейменов - қазақ әдебиетінің ерекше мүмкіндігі... » [1; 182],- деген болатын. Осындай баға берілген жазушы шығармаларын оқи отырып, оның сөз қолданысындағы кей өзгешеліктерді және ана тілінің ерекше мүмкіндіктерін еркін пайдалана білген суреткерлік шеберлігін байқамау мүмкін емес. Оның қаламынан туындаған туындылары - оқырманды терең ойға салар шығармалар. Тек әдебиетшілер ғана емес, тіл мамандары, маман философтар мен психологтар оның шығармаларынан өзекті мәселелер төңірегінде қозғалған ой мен пікір таба алады. З. Серікқалиұлы айтқандай, жазушы шығармалары - «... сан-сала ұрпақ тәрбиесінде нағыз тіл ұстарту құралын да табуға, жасандыруға болатын, желдіртпе қызықшылдық ауылынан алыс, тілдік қоры, құбылысы, бояу-реңкі мейілінше бай...» [2; 4] мұра. Оның шығармаларының көркемдік ерекшелігіне, сөз өріміне, көркемдік танымдар генетикасына Ғ. Мүсірепов, Р. Сыздықова, С. Жұмабек тоқталып өткен. Ғ. Мүсірепов А. Сүлейменовтың қозғалыстың сырт көріністерін, оқиға тізбектерін алмай, ішін ашу арқылы сыртқы көріністерін бере білгендігін, адам мінездері арқылы қозғалысты тарихи тереңдікте көрсете алған шеберлігін айтады. Р. Сыздықова жазушы айтпақ идеясын, бермек образдарын, көрсетпек суреттерін шығарма тілі арқылы қалай, қандай жолмен бере білгендігін айтып, нақты мысалдар келтіреді. Сөздің контекстегі рөлін, орнын танытатын, жазушының оқырманға әсер етер стильдік нақышын туғызатын тілдік құралдарды қарастыратын ғылым - лингвисикалық стилистика тұрғысынан да тоқталып, Асқар Сүлейменовтың сәскесі сары, бесіні қоңыр, құтпаны қара, сәрісі құлан иек болып келуі «мағынасы жағынан қиюласпайтын сөздерді тіркестіріп, жаңа сөз - образ жасаудың Абай өрбіткен үлгісі...» [3; 208] екендігін, жазушының оны ұтымды пайдалана білгендігін атап өтеді.

Жазушы шығармаларын тілдік тұрғыдан қарастыру барысында қос сөздер, біріккен сөздер, сөз тудырушы және түрлендіруші тұлғалардың қолданылуы, кірме сөздерді, жиі қолданылатын сөз құрамдарын, тұрақты тіркестерді мақал-мәтелдер мен нақыл сөздерді, сөздерді үнемдеу құбылысын, мағынасы жағынан қайшы сөздерден құралған құрылымдарды және т. б. тілдік құралдарды қолдану амалдары ерекше назар аудартады. Сондықтан оларға жеке-жеке тоқталып өткен жөн.

Сөздердің лексикалық мағынасы. Тілімізде күнделікті өмірде айтылып жүрген сөздердің көркем туындыда жаңа мағынада немесе сөздің о бастағы мағынасын ауыс мағынада қолданып отыру – жазушылардың ең басты көркемдік тәсілдерінің бірі. Бұл тәсілді қолдану А. Сүлейменовтың шығармасында да кездеседі. Жазушының «Бесатар» туындысында шығарманың бөлімдері кейіпкерлердің атымен аталады. Оқиғалар кейіпкерлер атынан баяндалады. Сондықтан автор әр кейіпкердің мінез-құлқын ашуда олардың тіліне сөйлеу мен ойлау мәнеріне көңіл бөлген. Бұл шығармада қоғамның, екі түрлі дүниетанымның, әр түрлі ой-сананың тартысы баяндалады. А. Сүлейменов өзі дайын құрылымды анықтауыштарды емес, тосын теңеулерді, бейнелерді пайдаланады. Мысалы: тілшелеп тыншитын ұлы шілде, сары сәске, қоңыр бесін, момын иірім, уыз көк, тұтқын сөз, сәлемқұмар жұрт, күшікей үміт, жылан бел күміс бұлақ, таскешті заман, ұйғырдың қамырындай заң-закон, саба түбі сарқынды жас, тараққұмар шаш, насат айқай, көктұқыл бет, шақар үрей, пышақүсті мәселе, төлтұмсық күлкі, ызаның қолы, кектің қолы, құлакесті сыбдыр, бала бейіл, түлкі сауал, қойындас ұғым. Бұл анықтауыштарды мерзімдік ерекшелікті (оқиға орын алған шілде, бесін, сәске, заман) көрсету үшін, табиғат құбылыстарын суреттеуде (иірім, жаңа шыққан шөп, бұлақ), адам пейілі мен мінездерін, олардың сөйлер сөзі мен ойлаған ой-пиғылының бағытын, ақ-қарасын, қыр-сырын астарлап жеткізуде, ашып көрсетуде де қолдана білді (шақар үрей, түлкі сауал, бала пейіл, қыл бұрау түскен намыс, күшікей үміт, тізешіл ұлық, қыраулы сөз, т.б.). Р. Сыздықова мұндай сөз айшықтарының өлең тіліне жақын екендігін және жазушының өз прозалық шығармасында поэтикалық үнге сай тілдік құрылымдарды стильдік мақсатта жақсы жүзеге асыра білгендігін айтады. Бұлардың ішінен автор туғызған тіркестерді де табуға болады.

Кірме сөздер. Шығармадағы басқа тілден енген сөздерге тоқталатын болсақ, шығарма тақырыбына сәйкес, олардың ішінде әскери атаулар, шен, қару-жарақ атаулары, көлік атауларына байланысты сөздер жиі қолданылады және заман, дүние атауларына тән кей сөздер кездеседі. Мысалы: эскадрон, каратель, маузер, офицер, погон, френч, папирос, портсигар, ипподром, махорка, указ, шенеунік, фаэтон, батька, бунт, ояз, пристав, болыс, картуз, бәтеңке, әміркен, сүртік, шевиот, лента, кавалер, переселуправление, табуретка, винтовка, уәләйт, солдат, банкир, полиция, мосли, бунтшы, большевик, толскей самауыр, шинель, кәмпан, әтрәт, фәни, сапиян, пәуеске, лұғат, мәмпәси, приговор, сүртік, галстук, зал, фойе, харіп, стол, кобура, пәміл шай, наган, чарка, династия, трактир, көшір, галифе, әписер, әтрәт, рудник, адьютант, сом, мұжық, шот, большевизм, губернатор, компания, материал, кәрәтіл, казачонок, баранчук, самогон, чарка, училище, хайуан, начальник, офицер-следователь, его превосодительство, кәмпан, бабайка, т.б. Бұл мысалдардан шығармада сөздердің екі түрлі тәсілмен берілгендігін көреміз: бірқатар сөздер дыбысталу түрін сақтап берілсе, бірқатары қазақ тілінің орфоэпиялық заңдылықтарына бағынып, өзгеріске түсіп қолданылған. Кірме сөздерді екі түрлі тәсілмен беру кейіпкер тілінің ерекшелігіне сай орайластырылған, яғни өзге ұлт өкілінің тілінде (Крейгель, Иноземцев, т.б.) бұл көбінесе өзгеріске ұшырамай қолданылса, ал Сәруар, Төрехан, Мұқағали сияқты ұлт өкілінің сөз қолданысында қазақ тілінің заңдылықтарына қарай бейімделіп, өзгертіліп берілген. Осындай кейіпкер тілінде бөгде тілдік элементтердің, кірме сөздердің көрінуі кейіпкердің мінез-құлқын, білім, мәдениет дәрежесін аңғартады, белгілі бір кездегі зат, құбылыс, іс-әрекетті танытатын тілдік қолданыстар болып табылады. Жоғарыда келтірілген кірме сөздердің кездесуі бірінші жағынан замана талабына сай әдеби тіліміздің орыс тілі элементтерімен толыға түсіп, тілдік қор құрамының даму жолына әсер еткен кезеңдер белгісінің көрінісі болса, екінші жағынан дыбыстық жағынан құбылып, көріктеу құралы ретінде де стильдік, функционалдық қызмет атқаратындығымен ерекшеленеді.

Күрделі сөздер (қос сөздер, біріккен сөздер). Қос сөздер тілімізде күрделі сөздердің құрамына ене отырып, қайталама қос сөздер және қосарлама қос сөздер болып екі топта қарастырылады. «Бесатарда» осы екі топтағы сөздер молынан қолданылған. Олардың ішінде мағыналары жақын сыңарлардан құралғандары,

бір сыңары мағыналы сөзден, ал екіншісі мағынасыз сөзден құралғандары, қарама-қарсы мағыналы сыңарлардан тұратындары, еліктеуіш сөздер, етістіктерден жасалғандары да бар. Мысалы: айқай-боқтық, қадау-қадау, бір-бір, тым-тырақай, шатқал-шатқал, қойнау-қойнау, тарс-тарс, кәрілі–жас, дөңбек-дөңбек, тақ-тақ, алты-жеті, мал-жан, басып-басып, борт, борт-борт, бұралаң-бұлтаң, ат шаптырым-ат шаптырым, қойын-қойнау, бұрыш-бұрышымен, көрініс-сурет, кескін-мінез, көйлек-дамбал, бет-аузы, сарт-сұрт, суынар-суынбаста, анда-санда және т.б. Шығармада қос сөздерді қатар қолдану жағдайлары кездеседі. Сан есімнен болған қос сөздер және іс-қимылдың орындалу барысын, кеңістікті, дыбысты сиппаттайтын қос сөздер жиі қолданылады. Бұлар жазушымен оқиғаны суреттеуде, кейіпкер мінезін аша түсуде, оның сөйлеу тілін, ойлаған ойын әсірелеуде тиімді қолданылған.

Қос сөздер енетін күрделі сөздер құрамына біріккен сөздер де кіреді. Біріккен сөздер де жазушының бұл шығармасында стильдік мақсатта қолданылу жағынан өзіндік орын алады. Мысалы, халқымыздың амандасу, хал-жағдай сұрасуға деген көзқарасын, құрметін, ықыласын білетін өзге ұлт өкілі Иноземцев тарапынан бұл қасиетті «сәлемқұмар» (жұрт) деген біріккен сөзбен береді. Сол сияқты заман ауыртпалығын беруде таскешті (заман), көмекші мағынасында атұстар, кейіпкер мінезін беру үшін атжандылық, балажандылық, оққұмарлық, сол кезеңде «бұйым қатарына іліге бастаған арқалығы жоқ» затты құйрықбасар сөзімен берсе, сырттағы дыбыс деген мағынада үйсырты үн, бұғу, жасқану мағынасында бұқпанторғайлық, орынды сөзін әсірелеу мақсатында сыйтабақтай, пүліш түсін беретін қоянсұр сөзін, кейіпкер қызметін, күнкөрісін беру үшін қолбала (тілмаштық), сол кезеңдегі қоғамдық жағдайға орай дуанбасы, керуенбасы, бесіккертпе (дос-құрдас), отағасы, киім бөлшегінің атауы төсқалта, жезжаға, күрделі деген мағынада пышақүсті (мәселе), мезгіл, өлшем атауларын білдіретін таңертең, алагеуім, қолұсыным сөзімен, аққұман, шынтақбасар, қазықбау, жүкаяқ сияқты зат атаулары, жайбасар, көрсоқыр, ашқарақ, терісқақпай (жауап), қызылкөз (жел), ұзынбел, төлтұмсық (күлкі), алакөңіл (топ), атанбалтыр, мұрынбоқ, ұзынтұра, алыпқашпа (пікір), қанқұмар, қарақұрым, қанқызыл, көксау тәрізді анықтауыштар, тақымбостық, сыңарезулік тәрізді біріккен сөздер, балықауыздану (мақтану, лепіру), торғайбастану (сиреу, жалғыздан қалу), саржалқандану тәрізді үстеулер қолданылады.

Кейбір грамматикалық тұлғалардың қолданылуы. Сөз түрлендіруші жұрнақтардан гөрі сөз тудырушы жұрнақтардың мағыналық қорымызды байытуда атқаратын қызметі зор. Шығармада сөз тудыру мен түрлендірудің әр түрлі тәсілдері қолданылады. Мысалы: -шыл, -шіл жұрнақтары. Кінәмшіл: Сәрі аста шеңбер атып үйренген **кінәмшіл** құрсақ майлы ас қарпымай қыңқылын тыймастай көрінді. Бұл сөз кінә қойғыш, өкпелегіш мақсатында қолданылып, құрсақ сөзімен тіркестірілген. Қарны аш, «дәрінің иісі құйқаның иісіндей» болып көрінген кейіпкердің (Крейгельдің) күйін беру үшін қолданылған.

Аспаншыл биік. Р. Сыздықова бұл тіркес туралы былай дейді: «... бұл эпитет екі түрлі жүк арқалай келген: бірі – тым биіктікті (аспан сияқты) білдірсе, сол биіктіктің өзін аспанға «құмар» етіп «жан бітірген». Малдасшыл төре: Бұл Крейгелдің қазақтың салтын, тілін білетіндігін көрсетсе, екіншіден сол білгендерін іске асырып, тұтқынының тілін тауып, өз жағына қарай идірмек болған бейнесін беру үшін орынды қолданылған. Осыған ұқсас жасалған шамшыл ел, шекешіл саусақ, тізешіл төре, өксікшіл дауыс, мәмілешіл шал және т.б. тіркестер қолданылады. -лық,-лік. Қамсыздық, мейрампаздық, тұтқындық, елшілдік, тілмаштық, боркеміктік, ноқайлық, жанкештілік, атжандылық, балажандылық, оққұмарлық, тақымбостық, сыңарезулік, бұқпанторғайлық, басбұзарлық, мақалкештік, т.б.

-шы, ші. Шабыншы, бунтшы, жазалаушы. –кеш, -кес, -кер: саудакеш, құныкер, даукес, қартакеш. Осы –кеш жұрнағының шығу төркіні туралы ғалым Ж. Тектіғұл: «Көне дүниеде көлеңкелі нәрсе көп. Сонда –қан,-қын, -кін, -ан, -ын, -н, -ған, -гін, -ен, -ін тұлғалары –қа, -ке, -қы, -кі, -қ, -к, -ғы, -гі тұлғаларымен, олар өз кезегінде –қаш, -кеш, -қыш –ғыш, -қы, -ғы, -ық, -ығ, -ғаш, -геш, -ғыш, -гіш – кі –гі, -к, -іг, -к көрсеткіштерімен төркіндес екенін анықтауға болады», - деп, бұл жұрнақтың көне форма екенін көрсеткен. Бұл жұрнақ жазушы шығармасында белгілі бір кәсіпті, адам мінезін беру үшін қолданылған. Бей-: бейкүнә, беймағлұм, бейжосық, беймүмкін. –ыс, -ыл, -ім, -іс: мырсыл, жүгінім, әупіл, үріс, түнемел, парыл. –мыш аффиксі: Оқымыш. Бұл жұрнақ көне ескерткіштер тілінде кеңінен қолданылған. Орхон-Енисей, кейінгі орта ғасыр жазбаларында есімшенің өткен шағын жасаған: қалмыш (қалған), тегміш (түйіскен), қазіргі тілімізде -ған аффиксінің қызметін атқарады. Түркі тілдерінің ілгергі дәуірінде өткен шақтық есімше жасайтын өнімді форма болған.

Жазушы шығармасында үнемдеу заңының да кеңінен қолданылғандығын байқауға болады. Бұл заңға байланысты фонетикалық, синтаксистік және лексикалық құбылыстар - ерте дәуірден келе жатқан тарихи категория. Олар күні бүгінге дейін өз орнын тауып келеді. Үнемдеу заңынан туындайтын тілдік құралдар сөйлеу тіліне, сөйлеу әрекетінде ерекше сипат беріп, үндесу, ұқсау заңымен лингвистикалық үйлесім табады. Сонымен қатар ықшамдылық жағынан да тиімді болып табылады. Жазушы бұл құбылыстың беретін осындай қасиеттерін кейіпкер тілін беруде, оқиға, іс-әрекетті сипаттауда пайдаланады. Мысалы: шеңбер ғып жазып ап, кесір боп, күдік кеп кірді, көлденең сап, ұйқы қапты боп, мал тартып ап жүріп, таразыға сап, мирас боп келе жатқан, лез қуанып қалды, суырып ап, мұз боп, қазық қып, топ боп, неме керек, бұ жолы, о шалды, ұйқы ашар ғып, отырғызып әкеп, лез, жо, қоям, екем, байқап ет, ой тоқтатақам, бет қаратқам жоқ, әкеп, жіберем, со бір, білем, сенем, бұ құдай, қоям, өкінем, саржалқандану, т. б. Бұл мысалдардан көріп отырғанымыздай, үнемдеу заңы шығармада кеңінен көрініс тапқан. Сөйлеуші дыбыстау мүшелеріне күш түсірілмеуін көздеуі салдарынан дыбыстарды ғана емес, буындарды да түсіріп айтатындығын және жіктік жалғаудың да қысқартылып қолданылғанын (-мын, -мін, -м түрінде) көреміз. Бұндай тәсіл стильдік мақсатта да, кейіпкер бейнесін берудегі танымдық сипат мақсатында да ұтымды қолданылған.

Сонымен қатар жазушы шығармасындағы фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдерге де тоқталып өткен жөн. Себебі, олар тіліміздің ауқымды бөлігін құрайды. Шығармада тұрақты тіркестер адамға тән әсерлердің көрінуінде, эмоционалды-экспрессивті реңкті танытуда шебер қолданылған. Мысалы: бұғананы қырқу, қорқыныштың көзі ала, тісі тісіне тимеу, пышақ үсті қатер сәт, сауысқандай сақ, шаң қауып қалу, мұрнын жүз соммен сүрту, ит тойған жеріне ер туған жеріне, ұйқы қақты болу, іш бұру, екі иығына екі кісі мінгендей, қол үзу, ат құйрығын кесісу, таразыға салу, ат ойнату, күпті болу, жаман айтпай жақсы жоқ, етінен ет кескендей, қолды болу, саба түбі сарқынды жас, пышақ кесті тыйылу, жетім қозы тас бауыр, заманың тазы болса түлкі боп шал, тұтқын сөз – тұзсыз дәм, ат табылса қамыт дайын, бүкірді мола түзер, балық басынан шіриді, биеден ала да тумақ құла да тумақ, ададан бала мысқал кем тумақ, жел қайықтай лыпылдау, тайға таңба басқандай, ұзын арқан кең тұсаулау, сүйем жарым, тұяқ серпе алмау, екі елі ауызға бес елі қақпақ, ат үсті қарекет,

құланиектеніп оралу, сақадай сай, ақ жаулық, мысыққа ойын, тышқанға өлім, көкейін тесу, сүт пісірім, ащы ішектей созылу, аттың төбеліндей, су жүрек, ер шекіспей, бекіспес, бесіндік ғұмыр, ат-шапан айып тарту, құлаш жарым, асықпаған арбамен қоян алар, ат құйрығын кесісу, иненің шаншуындай, пікір шашақтау, бота тірсек бозбала, қанат жаю, көңілі босау, ат кісініскенше, адам сөйлескенше, тай шаптырым, құлаққесті сыбдыр, ақ қағаздай бала бейіл, таяқ тастам жер, ой түзеу, аяз қару, т. б. Мақал-мәтелдер әр ұлт өкілінің өз дүниетанымы, ішкі жан-дүниесіне сай, орынды келтірілген. Бұл фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді жазушы аса байыптылықпен, талғампаздықпен, жоғары шеберлікпен қолдана білген. Жазушы қолданысындағы фразеологизмдерді стильдік қызметіне қарай мынадай топтарда қарастыруға болады: кейіпкердің жас шамасын, жынысын, мінезін таныта түсу, кейіпкер портретін беруде және оның тілін айшықтандыра түсу, психологиялық сезімін, күйін суреттеу, іс-әрекетті әсірелей беру мақсатында жұмсалатын фразеологизмдер, уақытты, қашықтық өлшемін білдіретін фразеологизмдер. Мысалы:

...Көрген сәт екі ұрты айқай-боқтыққа толып қалды – осы жаңа ғана құрдай жорғалаған солдаттарың, мынадай **пышақ үсті қатер** сәтте, **тобын жазбай түріле қашқанына** боқтық түгіл оқ арнауға болғандай-ақ еді [4; 7]. ... Тау суы **сүйек-сүйегіне өтіп** кетті. Ағараңдап келген көлеңке киіз бергенше **тісі тісіне тимей** қойды [4; 8]. ...Қазір сәске, отряд кеше **құтпанның қарасын** жамылып аттанған, содан әлі жоқ [4; 9]. ...Әлгі жұрт көп айтатын қан дабысы ма, әлде бүкіл Түркістан өлкесіндегі **мұрнын жүз соммен сүртеді** дейтін қалталылардың санатында санала бастаған дардай кісінің парлаған көз жасынан шіміркене ме, әкесі «қайран Сычевкалап» маңдайын төпелегенде мұның да жүрегі лүпілдеп кетер еді [4; 11]. ... Осылардың әйтеуір марқасқа болмысын, **екі иығына екі кісі мінгендей** еңгезерлігін жаратпайды...[4; 13]. ...**Түйеден түскендей** дүңк етпе сөзіне мұң сіңді қоңыр дауысы қиғаш кезікті..... Енді бүгін кеп **саба түбі сарқынды жасым қалғанда**, ақ патшаның ауыздығын қарш-қарш шайнаған күдері желке төресі дікектер екен деп **құрақ ұшар жайы** жоқ...[4; 16]. ...Әйтпесе қанша кәпір болғанмен, кәрәтілдің солдаттары **үкі тұлым балаға қол қатар** деймісің... Қайбір жылы кекілі қасын жапқан **ләмпәси құмар бала** еді, енді міне, бұл да қос етек көйлек, белін қынап німшә киетін болған [4; 48]. Ол кеткелі **сүт пісірім** уақыт өтті, Крейгель бірақ әлі оралған жоқ...[4; 50] ...Төреханның

көтеріп көшіріп жіберген қалың **ақ жаулығы** Қыземшектің табанында ерсілі-қарсылы жосыққаннан басқа әзірге береке көрсетіп жарытқан жоқ... [4; 46].

Бұдан басқа да тілдік амалдарды қолдану сипаты, жиілігі, стильдік мақсаты туралы көптеген мысалдар (шылаулар, одағай сөздер, жергілікті ерекшеліктердің кездесуі, сөйлем құрылысы, орын тәртібі) келтіруге болады. «Бесатар» шығармасындағы жазушының тілдік құралдарды қолдану тәсілі мен стильдік мақсатын зерделей келіп, оның қазақ тілінің шексіз мүмкіндіктерін ұтымды қолдана білгендігіне көз жеткіземіз. Асқар Сүлейменов өзіне сай «көркемдік әлем» жасаушы тілдік тұлға ретінде әдеби тілдің кемелденуіне, жетілуіне ат салысып, қомақты үлес қосқан жазушы дей аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қодар Ә. Асқарға тағзым немесе аузымыз қисайып қалар ма еді... Парасат падишасы. Асқар Сүлейменов туралы естелік кітап.- Алматы: Атамұра, 1998. – 336 б.

2. Серікқалиұлы З. Тектілік. «Қазақ әдебиеті», №10, 9.03.2001. – 4 б.

3. Сыздық Р. Асқардың сөз өрімі. Парасат падишасы. Асқар Сүлейменов туралы естелік кітап. - Алматы: Атамұра, 1998. – 336 б.

4. Сүлейменов А. Бесатар. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2009. – 352 б.

***

В статье рассмотрен язык прозы А. Сулейменова (по повести «Бесатар»).

***

Language of A. Suleimenov`s prose is considered in this article (by story «Besatar»)

УДК 82. 005

Каир Н.К.
магистрант ЗКГУ им.М.Утемисова

ДИСКУРСИВНОЕ ПРОСТРАНСТВО ПОЛИТИЧЕСКОЙ РЕЧИ

Испокон веков ораторский стиль речи вызывал интерес ученых. Начиная с античных времен (Аристотель, Цицерон, Перикл, Клеон, Георгий, Платон, Демосфен, Сократ), в эпоху Нового времени (М.В. Ломоносов) и до сегодняшнего дня. В условиях современного общества роль политического выступления приобретает особо важное значение.

Общественно-политическая речь представляет собой сложное многомерное явление. Ее научный анализ неизбежно вызывает сопряжение различных областей гуманитарного знания.

Политическая речь как форма публичной речи, произнесенной оратором, рассматривается в пределах данной статьи как процесс коммуникации и как один из видов социального действия, как само политическое действие. Поскольку политическая речь реализуется как действие, за которым, как правило, стоят достаточно широкие группы общества (партии, движения, организации), то предполагается и высокая степень ее общественного воздействия. Выступление перед большими группами людей имеет свои системные особенности и осуществляется по определенным правилам. Публичное выступление в целом ориентируется на существующие стандарты, такие как речевые, этические, эстетические, социальные и т.д. В данной статье мы попытаемся затронуть речевые стандарты и их влияние на дискурсивное пространство политической речи. Однако следует заметить, что сила речевого воздействия может достигаться как раз в результате нарушения этих норм.

Непосредственным объектом анализа данной статьи является ораторская речь политических деятелей. Это речи, произнесенные перед аудиторией в условиях непосредственного контакта между оратором и слушателями, к примеру, на митингах. К ораторским речам относятся также речи, зафиксированные с помощью современных технологий, дающих огромный простор для выбора способов фиксации речи (электронные носители, телевидение, радио, Интернет). В частности, становится очень популярным

создание политическими деятелями своих интернет блогов. Наряду с рассматриваемым нами дискурсивным пространством, имеется киберпространство, которое предполагает разграничение внемедийных и внутримедийных форм политической коммуникации. Исходя из разграничения внемедийных и внутримедийных средств политической коммуникации, к внемедийной форме можно отнести публичное выступление политического деятеля в ходе избирательной кампании, хотя при этом выступление может быть полностью или частично включено в телевизионную программу. Примером внутримедийной формы политической коммуникации является Talk-Show, которое непосредственно предназначено для телевидения с его многомиллионной аудиторией, и в котором велика роль модератора.

Естественно, в современном мире любое значимое событие становится предметом трансляции/репродукции в средствах массовой информации. Однако политическая речь, передаваемая в средствах массовой информации, а особенно - специально предназначенная для СМИ, обладает своей спецификой и дополнительными параметрами воздействия, которые подлежат специальному рассмотрению. За счет средств массовой коммуникации создается дополнительная аудитория, на которую направлено речевое произведение; использование широкого потенциала технических средств становится значительным мультиплицирующим фактором массового воздействия.

Все вышесказанное подлежит анализу, с одной стороны, в аспекте конституирующих, порождающих механизмов общественно-политической речи (ОПР), с другой стороны, в интерпретативном аспекте.

Именно в рамках ОПР наиболее наглядное выражение находят основные положения теории речевых актов и прагмалингвистики, в частности, относящиеся к проблеме значения.

Проблема значения на уровне отдельных слов, понятий, а также лозунгов-высказываний решается в контексте соответствующих концептуально-политических систем и имеет временную, локальную и рецептивную соотнесенность. Под рецептивной соотнесенностью понимается взаимодействие оратора/докладчика с целевой группой, на которую направлена данная речь.

В процессе интерпретации политической речи существенное значение имеет такой фактор, как «поиск изменяющейся точки зрения на изменяющийся мир». Для восприятия политической речи важно понятие point of reference. Оно охватывает время речи, время события и точку отсчета. Сюда же относится и понятие момент речи. Политическая речь часто конституируется из аргументативных реакций на уже сказанное, и это взаимодействие и последующее сцепление как раз и создают дискурсивное пространство политической речи. Политическая речь в значительной степени формируется из ранее продекламированных или опубликованных элементов дискурса. Оратор апеллирует к уже написанному или произнесенному, примыкает или конфронтирует с определенной политической традицией. В то же время каждая новая речь - это новое видение, новый взгляд и новая перспектива, но одновременно и новый «монтаж мира» причем не только в части конституирования, но и в части интерпретации: это способ отношения к миру, это разность морали и разность традиции, поэтому идентичные слова, примененные в различных системах, дают различный результат.

Политическая речь как речевое действие в значительной степени проявляется через систему используемой аргументации. В то же время аргументация речевого действия зависит от политического действия. В системе общественно-политической коммуникации аргументация и аргументативная стратегия выполняют особую функцию. По своей сути усложненность аргументативной системы прямо пропорциональна сложности механизмов общественного взаимодействия. Признаком современных демократических обществ является преобладание дискурсивных форм взаимодействия над директивными. Однако с другой стороны следует отметить, что директива также является дискурсом (текстом в его речевом взаимодействии).

Развитие и функционирование политического дискурса тесно связаны также с проблемой языковой политики и языкового регулирования. Функции языка как средства интеграции являются одновременно и средством завоевать и укрепить политическое господство. Изменения в политическом дискурсе могут иметь как плановый, так и внеплановый характер. Изменения могут быть предприняты политической группировкой для стабилизации своего господства. В этом случае можно говорить о попытке решить актуальные политические задачи в категории символов. Изменения

в политическом дискурсе могут быть также результатом и реакцией на новые внешние обстоятельства.

В результате изучения дискурса с позиции его спецификации внимание ученых стали привлекать отдельные специализированные дискурсивные формы, связанные с различными видами институциональной коммуникации: область медицины, права, торговли, различных консультативных и бюрократических служб.

Административно-управленческий и юридический дискурсы являются по своей природе схематизированными, нивелированными и нормированными. Дискурс политики более гибок, спонтанен, нативен и эмоционален. Специфическое отражение эти прагматические особенности находят в ораторской речи.

Сказанное выше означает, что существуют внутренние зависимости отдельных составляющих дискурса. Этим объясняется и такое явление, как «отягощенность» тех или иных внешне, казалось бы, нейтральных политических понятий. Тем не менее, они отягощены, потому что в связи с их употреблением могут возникать негативные ассоциации. Эти ассоциации основаны на том, что в дискурсивном пространстве сохраняется взаимодействие с другими сопутствующими составляющими и распространителями.

В настоящее время в политическом дискурсе наблюдается резкая смена парадигмы и одновременно новая дифференциация всего политического дискурса. Доминирующим мотивом последнего времени стал мотив реформ. Мотив реформ затрагивает все сферы жизни общества (здравоохранение, пенсионное обеспечение, структура экономики, университетское образование и т.д).

Таким образом, дискурсивное пространство разворачивается как реальность существующих элементов в их столкновении, в результате системы взаимодействий, взаимозависимостей и взаимовлияния. В процессе создания дискурса особое значение приобретают способы сцепления составляющих элементов, которые подчиняются риторической цели и общей политической интенции.

Эффективное речевое общение имеет особое значение в процессе использования языка для социально значимых целей, как это имеет место в области политики и дипломатии.

В настоящее время происходят новые процессы изменения речевых стратегий, заимствования и «перераспределения» ценностных ориентиров, а также новой дифференциации всего политического стиля. Эта новая динамика требует дальнейшего научного осмысления.

Список использованной литературы:

1. *Бюлер К. Теория языка. М., 1993.*
2. *Реале Д., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. СПб., 1997.*
3. *Рикер П. Конфликт интерпретаций. М. , 1995.*
4. *Тарский А. Введение в логику и методологию дедуктивных наук. Биробиджан, 2000.*
5. *Фуко М. Археология знания. Киев, 1996.*
6. *Шкловский В.М. Энергия заблуждений. М., 1981.*
7. *Юдина Т.В. Теория общественно-политической речи. М., 2001.*

***

Мақалада автор саяси қызметкерлердің шешендік сөйлеу мәнеріне талдау жасайды.

ҒЫЛЫМИ ӨМІР

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде 2010 жылдың 30 қыркүйегінде **«Мектептегі әлеуметтік-психологиялық-педагогикалық қызмет»** атты облыстық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті.

Ғылыми-тәжірибелік конференция жұмысының негізгі бағыттары төмендегідей болды:

1. Білім беру жүйесіндегі педагог-психолог және әлеуметтік педагог қызметінің аспектілері.
2. Қазіргі кезеңдегі білім алушыларының нәтижели әлеуметтенудің мәселелері.
3. Қазіргі бастауыш мектептегі педагогикалық технологиялар мен әдістемелер.

***

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде 2010 жылдың 20 қазанында XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, ақын – Жұбан Молдағалиевтың туғанына 90 жыл толу мерейтойына арналған **«Жұбан оқулары»** атты республикалық ғылыми-практикалық конференция өтті.

Конференцияның пленарлық мәжілісін М. Өтемісов атындағы БҚМУ ректоры, академик Т.З. Рысбеков ашты. Конференцияға ақын А. Бақтыгереева, Қ. Жұмағалиев, өлкетанушы ғалым Ж. Ақбай, филология ғылымдарының докторы, профессор А. Мұсаев, профессор Т. Рысқалиев және т.б. әдебиеттанушы ғалымдар қатысты.

Ғылыми-практикалық конференция жұмысының негізгі бағыттары:

1. Жұбан және қазіргі филология ғылымдарының өзекті мәселелері.
2. Жұбан тағылымы және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың дамуы.
3. Жұбан ұлағаты және педагогикалық-психологиялық ғылымдар көкжиегі.
4. Жұбан тәлімі және білім беру жүйесіндегі жеке адам тәрбиесінің алғышарттары.
5. Жұбан қайраткерлігі және тарихи-құқықтық құндылықтардың қоғамдық рөлі.
6. Жұбан көзқарасы және жаратылыстану ғылымдарының жаңа жүйедегі даму белсенділігі.

Конференция алты бағыт бойынша бөлініп, екі секцияға біріктірілген еді.

I секцияда Жұбан және қазіргі филология ғылымдарының өзекті мәселелері жөнінде сөз болса, II секция Жұбан ұлағаты және қазіргі білім беру, педагогикалық-психологиялық ғылымдар көкжиегі деген тақырыппен оздырылды.

***

4 ноября 2010 года в Западно-Казахстанском государственном университете им.М.Утемисова проходила областная научно-практическая конференция **«180 лет Болдинской осени А.С.Пушкина»**.

К конференции подготовлены доклады, представляющие собой историко-краеведческие аспекты изучения творчества А.С.Пушкина, литературоведческий и лингвистический анализ произведений, выявление пушкинских традиций, мотивов и реминисценций в литературных произведениях Х1Х-ХХ веков.

Среди выступивших – ученые ЗКГУ, преподаватели Западно-Казахстанского аграрного университета, преподаватель профессионального лицея №9 п.Жанибек, учителя Переметнинской СОШ Зеленовского района и СОШ №41, две ученицы СОШ №28, студентка четвертого курса ЗКГУ.

***

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетіндегі студенттік өзін-өзі басқару ұйымының құрылғанына 5 жыл толуына байланысты 2010 жыл желтоқсан айының 8 күні **«Жоғары оқу орындарында студенттік өзін-өзін басқару ұйымын құрудың тиімділігі, тәжірибесі, проблемалары мен перспективалары»** атты облыстық конференция өткізілді.

Конференция жұмысының негізгі бағыттары мынадай болды:

1. Жастар - Елбасының саясатын жүзеге асыратын негізгі күш.
2. Өзін-өзі басқару жүйесінің патриотизмді дамытудағы рөлі.
3. Болашаққа құзыретті кадрларды даярлаудағы жоғары оқу орнындағы өзін-өзі басқару жүйесінің маңызы.

***

2010 жылдың 11 қарашасында БҚО ішкі саясат басқармасы, облыстық Табиғи ресурстарды пайдалану және реттеу басқармасы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ қолдауымен **«Жас ғалым - 2010» облыстық инновациялық жобалар конкурсы** өткізілген болатын.

Конкурс мақсаты - Дарынды және ынталы жас ғалымдарды инновацияның дамуына өз үлестерін қосуға жұмылдырып, олар ұсынған жаңа жобалардың жүзеге асуына мүмкіндіктер жасау. Оқушылар, студенттер арасында инновациялық ойдың жетілуіне, олардың ғылыми іздену талпынысына тарту болатын.

Облысымызда жарияланған оқушылардың, студенттердің, жас ғалымдардың арасында облыстық «Жас ғалым-2010» инновациялық

жобалар конкурсына 105 жоба тапсырылды, олардың 74-і іріктеу кезеңінен өтіп, өз жобаларын конкурс комиссиясының алдында қорғауға мүмкіндік алған еді. Атап айтсақ: М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дан 6 жас ғалым, 26 студент, Жәңгір хан атындағы БҚАТУ-дан 1 жас ғалым, 7 студент, БҚИТУ-дан 10 жас ғалым, 19 студент, Орал газ және салалық технологиялар колледжі мен КазУИТС-дан 3 студент, №43 мектептен 5 оқушы, №34 мектеп-гимназиясынан 1 оқушы қатысты. Конкурс қорытындысы бойынша 36 жобаның авторлары жүлделі I, II, III орындарға ие болды, бағалы сыйлықтармен марапатталды. Қалған қатысушылар алғыс хатқа ие болды.

Конкурс Инженерлік және конструкторлық жобалар, Экология және биотехнология жобасы, Әлеуметтік маңызды инновациялық жоба, IT технологиялар және электронды өнімдер секциялары бойынша өтті.

***

«Болашақ жастар үшін» жобасы бойынша М. Өтемісов атындағы БҚМУ-де төртінші аймақтық семинар өтті (Орал, Атырау, Ақтау, Ақтөбе). Семинар бағдарламасында келесі тақырыптар қамтылды: «Юридические аспекты индустриально-инновационного развития», «Повышение конкурентоспособности человеческого капитала в условиях инновационной экономики», «Влияние Таможенного союза на экономику Республики Казахстан», «Управление человеческими ресурсами: создание благоприятной атмосферы в коллективе», сонымен қатар Ресейден келген жаттықтырушылар топ алдында сөйлеу шеберлігі бойынша тренингтер өткізді.

Дәріс оқуға Астана қаласынан Альжанов Аян Жеңісұлы – «Болашақ» Қауымдастығының жоба менеджері, Джаненова Динара Төлегенқызы – ҚР Мемлекеттік қызметі істері бойынша агенттігінің кадрлық қамтамасыз ету департаменті бастығының орынбасары, «Болашақ» Қауымдастығы Кеңесінің мүшесі, Джанибеков Дияс Асқаруұлы – БҚО кәсіпкерлік және өндіріс басқармасы бастығының орынбасары келіп қатысты.

М. Өтемісов атындағы БҚМУ–дан қызметкерлер: Н.Жакиев, М.Мухамбетов, С.Муканов, магистранттар: М.Молдагалиева, А.Таниева, Е.Абдугаллиева, О.Чукалина, студенттер: А.Жаксыгалиева, Г. Набиева, Г. Жахиева, Г.Мұқанова, колледж оқушысы: Н.Даупаев қатысып, сәйкес сертификаттарға ие болды.

***

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде 2010 жылдың 22 қарашасында Қазақстан халқы Ассамблеясының 15 жылдығына арналған **«Жаңандану жағдайындағы Қазақстанның ұлтаралық келісімінің тарихы»** атты аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті. Конференцияда жаңандану жағдайындағы түркі әлемінің тарихи-мәдени келбеті, XXI ғ. Қазақстан мәдениеті мен

Қазақстандағы конфессияаралық қатынастардың үйлесімді дамуындағы мемлекеттің рөлі бағыттарындағы мемлекеттің өзекті мәселелері қозғалды.

Конференцияның пленарлық мәжілісінде БҚМУ ректоры Т.З.Рысбеков сөз сөйлеп, БҚО Қазақстан халқы Ассамблеясы төрағасының орынбасары, хатшылық басшысы Қ.Т.Төлебаев, «Орыс мәдениеті орталығы» қоғамдық бірлестігінің кеңес төрағасы, өнертану ғ.к. С.М.Погодин, «Достық» жастар қоғамдық бірлестігінің төрайымы О.Голубева баяндамалар оқыды. Сонымен қоса жиынға облыстық және қалалық мекеме басшылары, ұлттық мәдени орталық өкілдері қатысты.

Конференцияда Қазақстанның ішкі және сыртқы ұлтаралық келісімі мен татулығы, қазіргі кезеңдегі Қазақстандағы этносаралық және конфессияаралық қатынастар жайындағы мәселелері қаралып, бұл қатынастардың үйлесімді дамуындағы мемлекеттің рөлі турасында сөз қозғалды.

***

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ұйымдастыруымен 2010 жылдың 24-26 қараша күндері аралығында студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстары (СҒЗЖ) конкурсының университетішілік кезеңі сәйкес факультеттерде өтті.

Конкурстың мақсаты дарынды және ізденімпаз студенттерге қолдау көрсету болатын.

Конкурс келесі ғылым бағыттары бойынша өтті:

1. Физика;
2. Математика;
3. Информатика және ақпараттық жүйе;
4. Биология;
5. Химия;
6. География;
7. Педагогика және психология;
8. Дене шынықтыру және спорт;
9. Алғашқы әскери даярлық;
10. Қазақ тілі және әдебиеті;
11. Орыс тілі және әдебиеті;
12. Шетел тілдері филологиясы;
13. Тарих;
14. Құқықтық пәндер;
15. Туризм;
16. Экономика;
17. Қаржы;
18. Есеп және аудит;
19. Музыкалық білім беру;
20. Театрлік-хореографиялық өнер;
21. Көркем-қолданбалы және бейнелеу өнері.

***

VII Азиада ойындары қарсаңында 2010 жылдың 3 желтоқсан күні өткен **«Дене шынықтыру пәнінің даму бағыттары»** атты халықаралық конференция Ресей, Қазақстан, Орал қалалары мен облыстарының педагог-ғалымдарының назарын аударған маңызды шара болды. Конференция барысында ЖОО-ның оқытушылары мен мектептегі дене шынықтыру мұғалімдері, түрлі дәрежедегі жаттықтырушы-бапкерлер, мектеп әкімшілігі мен университет және колледж студенттері қатысты. Аталмыш шараны университеттің халықаралық байланыстар және ғылыми жұмыс жөніндегі проректоры Ә.Қ. Мұқтар алғы сөз сөйлеп ашты. Әрі қарай пленарлық мәжілісте түрлі тақырыптардағы 8 баяндама тыңдалды. Конференцияның «Дене тәрбиесі және спорт негізін қалыптастыру мәселелері», «Салауатты өмір салты мәселелері», «Оқушы жастардың әскери-патриоттық тәрбиесі мәселелері» тақырыптарында 3 секция бойынша 70-ке жуық баяндамалар тыңдалды.

Ресейден шақырылған ғалымдар, Белгород қаласынан келген педагогика ғылымдарының докторы, Белгород мемлекеттік университетінің дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі кафедрасының профессоры, Ұлттық зерттеу университеті, Ресей жаратылыстану академиясының мүшесі, корреспондент Собянин Ф.И., педагогика ғылымдарының докторы, профессор, академик Горелов А.А., Саратов қаласынан келген педагогика ғылымдарының докторы Озерова Р.И., Сәтбаев атындағы ұлттық техникалық университеті, жоғары санаттағы ұлттық төреші Чивжель В.А., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінен Поспорина С.Г., Бауман атындағы Мәскеу мемелекеттік техникалық университетінің аға оқытушысы Жукова Е.Н. қатысқан болатын.

«Оқушы жастардың әскери-патриоттық тәрбиесі мәселелері» атты секция қатысушыларға жағымды әсер қалдырды.

***

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА

Мымрина Н.В., Кузьмичёва А.Е., Латанова М.С.
КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД К ОБРАЗОВАНИЮ.....3
Насс О. В.
КОМПЬЮТЕРНАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ НА ПРИМЕРЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ СРЕДСТВ ДЛЯ СРЕДНЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ.....……11
Завадская Л.Н.
ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТУДЕНТОВ, ОБУЧАЮЩИХСЯ ПО КРЕДИТНОЙ ТЕХНОЛОГИИ.....22
Даулеткалиева К.Н., Толкачева Л.А.
ЭКОНОМИКАЛЫҚ БІЛІМ - ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУДІҢ ҚҰРАМДЫ БӨЛІГІ.....32
Турчин А.С.
УРОК КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ ШКОЛЬНОГО ПСИХОЛОГА…….....39
Ремезова Л.А.
ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ У СТАРШИХ ДОШКОЛЬНИКОВ С КОСОГЛАЗИЕМ И АМБЛИОПИЕЙ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА К КОНСТРУКТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ…….....46
Капичникова О.Б., Капичников А.И.
ИННОВАЦИОННАЯ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ.....……55
Джусубалиева Д.М., Кунанбаева Д.А.
ИНФОРМАЦИОННО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СРЕДА КАК УСЛОВИЕ ПЕРСОНИФИКАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ.....62
Касымова А.Х.
БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ.....……..……..71

Кунанбаева Д.А.
ИНФОРМАТИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ.....74
Обыденкина Л.В.
ИНТЕГРАТИВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ МЕТОДИЧЕСКОГО ПОРТАЛА КАК ФОРМЫ РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ РАБОТАЮЩИХ ПЕДАГОГОВ НА НЕПРЕРЫВНОЙ ОСНОВЕ.....81
Кажимова Қ.Р.
СТУДЕНТТЕРДІҢ БІЛІМІН ТЕКСЕРУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ.....88
Ергалиева Г.А. , Акмуханов Е.У.
МЕКТЕПТЕРДЕ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ЖАҢА ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ.....92
Ергалиева Г.А., Баекесова Г.К.
СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІПТІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ.....100
Айтқалиева Қ.Д., Мұқанбетова Ж.Т.
«МӘДЕНИ-ТЫНЫҒУ ЖҰМЫСЫ» МАМАНДЫҒЫНДАҒЫ СТУДЕНТТЕРГЕ ХОРЕОГРАФИЯ САБАҒЫН ОҚЫТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....110

ТАРИХ ИСТОРИЯ

Шынтемірова Б.Ғ.
ӘЛЕУМЕТТІК-ЭТНИКАЛЫҚ ҚАУЫМДАСТЫҚТАР ЖӘНЕ ҰЛТ САЯСАТЫ……..116
Муханбеткалиев Х.С.
ИСТОРИОГРАФИЯ ВЕЛИКОЙ ПОБЕДЫ И БАУЫРЖАН МОМЫШУЛЫ.....126
Исмаилов А.И.
УЧЕНИЕ АЛЬ-ФАРАБИ АКТУАЛЬНО ВСЕГДА.....136
Тасмагамбетов А.С.
ОСОБЕННОСТИ ПРАВОСЛАВНОГО МИССИОНЕРСТВА В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ В XIX ВЕКЕ.....139
Адельбаева Н.А.
ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И СТАНОВЛЕНИЯ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СЕМИРЕЧЕНСКОЙ И СЫР-ДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТЯХ В XIX – нач. XX вв……145

Исенов Ө.
ТАБЫН БӨКЕНБАЙ БАТЫР ЖӘНЕ ОДАН ТАРАҒАН ТАРХАНДАР ӘУЛЕТІ.....154
Кыдыралина Ж.У.
БОЛЬШЕВИЗМ И КАЗАХСКИЙ «НАЦИОНАЛИЗМ»: ИМПЕРСКАЯ ИДЕОЛОГИЯ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИНТЕРЕСЫ……167
Таскужина А.Б.
ФОРМИРОВАНИЕ КАЗАЧЬИХ ВОЙСК НА ТЕРРИТОРИИ СРЕДНЕГО ЖУЗА В XVIII в……..174
Кульшанова А.А.
ФУНКЦИИ И КОМПЕТЕНЦИИ ВЫСШИХ ОРГАНОВ ВЛАСТИ В КАССР В 20-Е ГОДЫ XX в……..180
Әбуов Ә.Е., Қалиев Ж.Н.
БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМ.....185
Галеев Д.Ж.
СТАНОВЛЕНИЕ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ КАЗАХСТАНА: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ……192
Өтениязов С.
ХУНДАРДЫҢ ҚАЛА МӘДЕНИЕТІ.....198
Калыш А.Б.
ИСТОРИЧЕСКИЕ И ЭТНОСОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ БРАЧНОГО ВОЗРАСТА НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА……..210
Есеева Г.Н.
ВОПРОСЫ ГРАМОТНОСТИ РУССКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В ДОРЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПЕРИОД……..221
Аманбаев А.С.
ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ И ГОСУДАРСТВА: СОСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ……...229
Жаркенова А.М.
ИЗМЕНЕНИЯ В ЧИСЛЕННОСТИ И ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ……...239
Ералина А.
РАЗВИТИЕ ЯРМАРОЧНОЙ ТОРГОВЛИ В г.ТУРГАЕ И ТУРГАЙСКОМ УЕЗДЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.....244

Базарова Б.
МЕМЛЕКЕТ ИМИДЖІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....250

ФИЛОЛОГИЯ

Мұхамбетқалиева Р.Қ.
ЕЛДЕСТІРГЕН ЕЛШІНІҢ ЖАУЛАРЫН ҚИСЫНМЕН АЛУЫНЫҢ ӘДЕБИЕТТЕГІ КӨРІНІСІ.....255
Мутиев З.
ҚАЗАҚ ӨЛЕҢІНІҢ ДАМУЫНДАҒЫ СЫННЫҢ КҮШ-ҚҰРАЛЫ (ТӨЛЕГЕН ТОҚБЕРГЕНОВ СЫНШЫЛЫҒЫ МЫСАЛЫНДА).....264
Жапбарова Г.А.
ТІЛДЕСІМ МӘДЕНИЕТІН ОҚЫТУДЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАНЫМДЫҚ НЕГІЗІ.....269
Габдешева А.Е.
МИРОВАЯ ЛИТЕРАТУРА НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ:
К ВОПРОСУ О КАЗАХСКИХ ПЕРЕВОДАХ КИПЛИНГА……..276
Тулеуова Ә. М.
АСҚАР СҮЛЕЙМЕНОВ ПРОЗАСЫНЫҢ ТІЛІ («Бесатар» повесі бойынша).....280
Каир Н.К.
ДИСКУРСИВНОЕ ПРОСТРАНСТВО ПОЛИТИЧЕСКОЙ РЕЧИ……288

ҒЫЛЫМИ ӨМІР - НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ.....293

АВТОРЛАР ҮШІН МӘЛІМЕТ

МАҚАЛАНЫҢ ДАЙЫНДАЛУ ТӘРТІБІ

«БҚМУ хабаршысы» жинағына жариялауға қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде мақалалар қабылдайды, ғылыми және ғылыми-әдістемелік жұмыстар гуманитарлық, жаратылыстану, экономикалық, өнертану, техникалық ғылымдар, білім мәселелері, сонымен бірге университеттің құрылымдық бөлімшелерінің қызметі, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының мәселелері мазмұнын құрайды.

Журналға бағытталған мақала (компьютерлік мәтін көлемі 8 бет) USB-жинағышы, CD-R дискімен (мәтіннің қолжазба түрінде, 1,0 интервалымен, 16 шрифтісінен кем емес, және бір данасы А4 формат қағазында) берілуі керек.

Суреттегі берілген барлық әріп және сандық белгілер ең басты және сурет астындағы мәтінде түсіндірілуі қажет. Қолжазбадағы суреттері бар беттері мен мәтін беттері нөмірленген болуы керек. Мәтін мұқият тексерілген және редакцияланған болуы қажет. Сканерленген мәтіндер, грамматикалық және техникалық қателері бар мақалалар жинаққа енгізілмейді.

«БҚМУ хабаршысы» ғылыми журналына дайындық кезінде материалдарды жариялауға автор туралы мәлімет көрсетілуі қажет (аты-жөні (толық), ғылыми атағы, дәрежесі, лауазымы, жұмыс орны, мекен-жайы, тел.), ӘОЖ нөмірі, ішкі және сыртқы рецензиясы (жариялауға ұсынылған ғылыми жұмыстың ғылым кандидаты және докторларының сын-пікірлері болуы керек), түйін (мемлекеттік тілде жарияланатын мақалаға - орыс және ағылшын тілінде, басқа тілде жарияланатын мақалаға - мемлекеттік, орыс және ағылшын тілінде), жариялауға төленген түбіртек міндетті түрде болуы қажет.

Мақаланы жариялауға эксперттік комиссия бекіткен ғылыми-техникалық Кеңестің эксперттік тұжырымдамасы болуы керек.

Материалдар белгіленген тәртіп бойынша сай келмесе, жариялауға қабылданбайды. Қолжазбалар редакция көзқарасын білдірмейді және авторларға кері қайтарылмайды.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, технических наук, посвященных проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом 8 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на дисках CD-R, USB-накопитель (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 16, 1,0 интервалом и графики на бумаге в одном экземпляре на формате А4).

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или подрисуночном тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован. Сканированные тексты с грамматическими и техническими ошибками не будут включены в сборник.

При подготовке материалов к опубликованию в научном сборнике «Вестник ЗКГУ» обязательным условием является представление сведений об авторе (ф.и.о. (полностью), ученая степень, звание, должность, место работы, адрес, тел.), номер УДК, внутренней и внешней рецензии (публикуемые в издании научные работы должны быть рецензируемы кандидатами наук и докторами), резюме (статьи, публикуемой на государственном языке, должно быть на русском и английском языках, статьи, публикуемой на других языках – на государственном, русском и английском языках), наличие квитанции оплаты за публикацию.

Решение о возможности опубликования статьи подтверждается экспертной комиссией научно-технического Совета актом экспертного заключения.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются. Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫМЕН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ

ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:
Р.Р. Кужалиева
Корректоры-Корректор:
С.А. Беккужиева

Материалдарды компьютерде беттеген
Верстка и изготовление оригинал-макета
Е.Е. Панова, Д.М. Тулепова, А.Е. Павленко, Ж. А. Сарсенгалиева

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2010
090000, Орал, Сарайшық көшесі, 34
т.: 50-76-52

Басуға 15.12.2010 ж. қол қойылды.
Офсет қағазы. Көлемі 18,9 б.т.
Таралымы 550 дана. Тапсырыс № 21

Подписано в печать 15.12. 2010 г.
Бумага офсетная.
Объем 18,9 п.л. Тираж 550 экз.
Заказ № 21

Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, 2010
090000, Уральск, ул.Сарайшик, 34
т.: 50-76-52